

Національна академія наук України
Інститут соціології

На правах рукопису

ОКСАМИТНА СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

УДК 316.444.051.63

СТРУКТУРНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ МІЖГЕНЕРАЦІЙНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ

22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

Науковий консультант
Макеєв Сергій Олексійович,
доктор соціологічних наук, професор

Київ — 2012

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1 Еволюція теоретичних засад та методологічних підходів.....	19
1.1 Соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів.....	19
1.2 Чотири покоління дослідників: аналітичні підходи, методи і результати	35
1.3 Інституційне середовище соціальної нерівності й соціальної мобільності.....	62
1.3.1 Концептуальна схема інституційного відтворення множинних нерівностей	62
1.3.2 Зумовленість соціально-економічної нерівності інституційним устроєм суспільства	75
1.3.3 Соціальні інституції як детермінанти процесів відтворення і мобільності.....	85
Висновки до розділу 1	116
Розділ 2 Міжгенераційна соціально-класова мобільність в Україні.....	122
2.1 Вітчизняний досвід дослідження міжгенераційної мобільності.....	122
2.2 Емпіричні дані та класифікаційні схеми	128
2.3 Абсолютна міжгенераційна соціально-класова мобільність.....	152
2.4 Соціальна рухливість: відносна міжгенераційна соціально-класова мобільність.....	185
Висновки до розділу 2	201
Розділ 3 Міжгенераційна освітня мобільність в Україні	206
3.1 Кількісні та якісні зміни інституції освіти та освіченості населення	209
3.2 Абсолютна міжгенераційна освітня мобільність.....	228
3.3 Динаміка шансів здобуття освіти	241
3.4 Освітні можливості пострадянського покоління молоді	272

	3
Висновки до розділу 3	299
Розділ 4 Суб'єктивна соціальна мобільність.....	305
4.1 Результати міжнаціонального порівняльного дослідження суб'єктивної соціальної мобільності.....	305
4.2 Суб'єктивна соціальна мобільність в українському суспільстві	310
Висновки до розділу 4	321
Висновки	323
Список використаних джерел	331
Додаток А Відповідність між заняттям за ISCO-88 та класом за схемою EGP	366

ВСТУП

Актуальність теми. Українському суспільству, як і будь-якому іншому, притаманна багатовимірна система соціальної нерівності та певні інституційні механізми і практики її відтворення, достеменні знання про що становлять одне з основних завдань вітчизняної соціологічної науки. Відтворення соціальної нерівності від покоління до покоління відбувається як взаємодоповнюючі процеси міжгенераційної соціальної мобільності й іммобільності, тобто відтворення дітьми соціальної належності батьків чи переміщення до інших соціально-статусних і класових позицій. Життєві шанси чоловіків і жінок кожного нового покоління значною мірою залежать від соціальних обставин їхнього народження, інституційного середовища соціалізації, здобуття освіти, набуття певних занять та переміщень у сфері зайнятості. Поняття міжгенераційної соціальної мобільності утверджується як синонім нерівності, насамперед нерівності можливостей ще з середини ХХ ст., відколи процеси соціальної мобільності у суспільстві, її основні моделі, чинники, тенденції й наслідки, постійно перебувають у ближньому фокусі сучасної соціології. Це зумовлюється тим, що результати досліджень процесів і наслідків міжгенераційної, зокрема, класової і освітньої мобільності визнаються як основне джерело знання і розуміння глибини стратифікованості суспільства, його так званої відкритості чи закритості, нерівності можливостей індивідів і її динаміки, сили впливу соціального походження на соціальну належність, структурної зумовленості класових, статусних, освітніх досягнень індивідів, варіативності режимів мобільності в різних країнах, стабільності, посилення чи послаблення соціальної рухливості та ймовірних чинників цього, ролі соціальних інституцій суспільства в процесах відтворення, поглиблення чи зменшення соціальних нерівностей загалом.

Результати і висновки соціологічних досліджень міжгенераційної мобільності набувають значення практично орієнтованого знання про суспільні

явища і процеси, яке береться за основу соціально-політичного фокусу бачення стану суспільних відносин та шляхів їх модифікації засобами соціальної політики. Академічні та соціально-політичні інтереси щодо соціальної мобільності як важливого практичного політичного питання перетинаються. Йдеться про зумовлене результатами соціологічних досліджень міжгенераційної мобільності опрацювання і запровадження заходів, спрямованих на зменшення залежності досяжності статусних і соціально-класових позицій, а також доступності освіти від соціального походження індивідів, оскільки рівність освітніх можливостей вважається важливим чинником забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності важлива не лише з позицій рівності можливостей, а й економічної ефективності, оскільки вважається, що у суспільствах, де можливості соціальної мобільності обмежені, з більшою ймовірністю марнуватимуться людські таланти, здібності й уміння, а нестача рівності можливостей позначатиметься на мотивації, зусиллях і, як наслідок на економічній продуктивності громадян, що матиме негативні наслідки для загальної продуктивності та зростання потенціалу економіки країни.

Отже, актуальність дослідження структурних чинників, тенденцій і наслідків міжгенераційної соціальної мобільності зумовлюється як суто академічними устремліннями до пізнання наявного стану та механізмів відтворення соціальної нерівності у суспільстві, так і суспільно-політичними потребами бачення шляхів і запровадження засобів модифікації суспільних відносин з погляду рівності можливостей і меритократичності розподілу соціальних ресурсів.

Історія і сучасний стан соціології соціальної мобільності загалом характеризується наявністю численних послідовних чи конкуруючих теоретико-методологічних підходів, методів емпіричних досліджень та статистичних методів аналізу даних, а також накопиченням значного масиву соціологічних даних, у тому числі щодо міжнаціональних порівняльних

досліджень. Все це наслідок безперервної соціологічної праці умовно виокремлених чотирьох поколінь дослідників, представники кожного з яких звертаються і віддають належне П.Сорокіну як першому автору всебічного, теоретично обґрунтованого, історико-соціологічного монографічного дослідження соціальної мобільності, після якого остання утверджується як спосіб бачення внутрішнього улаштування усіх стратифікованих суспільств, а також як постійний процес соціального розподілу індивідів між класами і стратами, який зумовлюється і контролюється численними інституціями.

Британського науковця Д.Гласса (D.Glass) вважають засновником повоєнної традиції дослідження міжгенераційної мобільності, її основних тенденцій і детермінант, наслідків для класової ідентичності й класових антагонізмів, електоральної поведінки, а також впливу політичного порядку на масштаб мобільності, міри подібності ієрархій престижу занять, що втілюється у працях таких дослідників, як К.Сваластога (K.Svalastoga), С.Ліпсет (S.Lipset), Г.Зеттерберг (H.Zetterberg), Р.Бендікс (R.Bendix), С.Міллер (S.Miller).

Виявленню й емпіричному обґрунтуванню того, як відбувається міжгенераційна передача статусу, як прямий вплив статусу (заняття) батьків на статус (заняття) дітей співвідноситься з впливом інших чинників (освіта батьків, рівень здобутої дітьми освіти, перша зайнятість, місце проживання протягом дитинства й юності тощо) присвячені наукові праці П.Блау (P.Blau) і О.Данкена (O.Duncan), які є авторами базисної моделі соціальної стратифікації як міжгенераційного механізму, що поєднує статуси належності індивіда зі статусами походження (батьків), а також запровадили у соціології і нині використовувані в оригінальному чи модифікованому вигляді шкали і моделі, зокрема, шкалу престижу занять, соціально-економічний індекс (SEI), модель досягнення статусу на основі лінійного регресійного моделювання, що знайшло продовження у працях сучасних західних соціологів, зокрема Д.Треймана (D.Treiman) та Г.Ганзебума (H.Ganzeboom).

Наприкінці XX ст. відбувається інтенсифікація порівняльних досліджень міжгенераційної соціальної мобільності, спрямованих на пошук емпірично

обґрунтованих відповідей, як і чим відрізняються моделі міжгенераційної соціальної мобільності в індустріально розвинених країнах, чи відбувається рух у напрямі більшої соціальної відкритості, як відділити структурні впливи на мобільність, зумовлені змінами в соціальній структурі, від «чистої» або обмінної мобільності, тобто відокремити і виміряти відносні шанси на мобільність між вихідцями з різних соціальних класів. Виявити це вдалося завдяки застосуванню регресійних, а також логлінійних і лог-мультиплікативних моделей аналізу таблиць мобільності, чому присвячені дослідження таких науковців, як Р.Еріксон (R.Erikson), Дж.Голдторп (J.Goldthorpe), Р.Брін (R.Breen), В.Мюллер (W.Müller), Д.Фезерман (D.Featherman), Ф.Джонс (F.Jones), Р.Хаузер (R.Hauser), Л.Портокаро (L.Portocarero), Р.Маре (R.Mare), М.Хоут (M.Hout), Т.Діпріт (T.DiPrete), Р.Будон (R.Boudon), Г.Еспін-Андерсен (G.Esping-Andersen), Я.Джонсон (J.Jonsson).

Перехід від соціалістичного до капіталістичного типу соціально-економічних відносин у низці країн сприяли активізації дослідницького інтересу до процесів міжгенераційної соціальної мобільності та ймовірного впливу на них трансформаційних суспільних перетворень, що знайшло відображення у працях Г.Доманьського (H.Domański) та Б.Маха (B.Mach) (Польща), П.Роберта (P.Róbert) (Угорщина), Е.Саар (E.Saar) і М.Тітми (M.Titma) (Естонія), а також Т.Гербера (T.Gerber) щодо Росії.

У вітчизняній соціології традиція дослідження міжгенераційної соціальної мобільності сформувалась у 1970–1980-і рр. Дослідницький колектив у складі О.Вишняка, С.Войтовича, С.Макеєва, В.Паніотто, В.Тарасенка, В.Чорноволенка, Ю.Яковенка здійснив два масштабних опитування серед населення м. Києва в 1979 та 1985 рр., результати яких викладені у монографіях та низці статей. Проте вітчизняна соціологія як частина радянської соціології мала достатньо обмежені можливості для аналізу рівнів і тенденцій міжгенераційної мобільності, зумовлені різними причинами, насамперед відсутністю необхідних репрезентативних для дорослого населення країни емпіричних даних.

У пострадянський період відновлення досліджень соціальної мобільності відбувається як одна зі складових процесу формування вітчизняної традиції класового і стратифікаційного аналізу. У межах цього напрямку у вітчизняній науці відбувається освоєння та переосмислення наявних у соціології теоретико-методологічних підходів до класового аналізу, вивчення стратифікаційних порядків суспільства, дослідження різних аспектів соціальної нерівності, класової структури, класової свідомості, самоідентифікації, відтворення середнього класу, бідності й соціальної ексклюзії, міграції, гендерної нерівності, чому присвячені дослідження низки вітчизняних науковців, зокрема С.Макеєва, О.Куценко, Н.Коваліско, С.Бабенко, Н.Харченко, О.Іващенко, Н.Лавриненко, І.Прибиткової, О.Симончук, О.Злобіної, В.Хмелька. Різноманітні аспекти нерозривно пов'язаних із відтворенням соціальної нерівності процесів мобільності також зрідка потрапляють у фокус дослідницьких інтересів вітчизняних дослідників. Однак ці інтереси спрямовуються переважно на теоретичне осмислення різних методологічних підходів до проблеми соціальної мобільності, змісту поняття мобільності, її каналів і механізмів або ж дослідження окремих типів внутрішньогенераційної мобільності в пострадянський період.

Проте у більшості попередніх досліджень в якості структурних складових розглядалися певні характеристики індивідів, позиції у межах тих чи тих соціологічних шкал (розумова/фізична праця, соціально-економічний індекс, статус зайнятості на ринку праці та підприємстві, рівень освіти тощо). Значно більше уваги приділялося обґрунтуванню методичних процедур і результатам аналізу таблиць мобільності, аніж питанням інституційної зумовленості відтворення нерівності й міжгенераційної мобільності. У соціології загалом, а вітчизняній насамперед, бракує концептуального уявлення щодо макроструктурних, інституційних чинників відтворення соціальної нерівності, які разом з тим зумовлюють перебіг і наслідки процесів соціальної мобільності, відсутність якого значно звужує можливості інтерпретації емпіричних даних.

У вітчизняній соціології лише починає формуватися інституційний підхід до розуміння стану і тенденцій розвитку суспільних відносин, соціальних явищ і процесів. Зокрема, концепція інституційного відтворення соціальної нерівності й мобільності потребує подальшого поглибленого опрацювання, що можливо лише на інформаційній базі, ґрунтованій на даних загальнонаціональних репрезентативних досліджень. Це зумовлює ту наукову проблему, на розв'язання якої спрямована дисертаційна робота: в структурі сучасного соціологічного знання відсутні методологічно обґрунтовані систематичні концептуальні уявлення про передумови, механізми й передбачувані наслідки структурної, насамперед інституційної зумовленості відтворення соціальної нерівності, основних інституційних практик, які зумовлюють перебіг і наслідки процесів міжгенераційної мобільності, які дозволили б коректно виявляти, описувати й інтерпретувати репрезентативну для суспільства в цілому інформацію щодо стану і динаміки соціальних процесів у суспільстві, зокрема нерівності можливостей, міжгенераційної соціально-класової і освітньої мобільності, відносних шансів досягнення статусних позицій в соціальній структурі суспільства в залежності від соціального походження, тенденцій освітньої нерівності й структурної зумовленості досягності різних рівнів освіти в українському суспільстві. Лише емпірично достовірні факти і узагальнення про соціальні явища і процеси можуть стати основою опрацювання і запровадження певних заходів соціальної політики, спрямованих на зміну наявного стану суспільних відносин, доступу, розподілу і перерозподілу соціальних ресурсів і можливостей у суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з темами науково-дослідних робіт Інституту соціології НАНУ «Тенденції становлення та трансформації соціальних інститутів» (0101U003609), «Легітимація та інституціоналізація нових соціальних нерівностей» (0104U003815), «Наступність і змінність в трансформаціях соціальної структури» (0106U005077), «Соціальна стратифікація в Україні в глобальній та локальній перспективах» (0109U005631), в яких автор брала

участь у розробці концепцій, виявленні механізмів відтворення нерівностей та тенденцій соціальної мобільності.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в опрацюванні концепції інституційного відтворення соціальної нерівності й міжгенераційної соціальної мобільності та виявленні основних тенденцій класової і освітньої мобільності в українському суспільстві протягом другої половини XX – початку XXI ст.

Досягнення мети зумовило розв’язання таких завдань:

- розробити концепцію інституційного відтворення соціальної нерівності й міжгенераційної соціальної мобільності, визначити основні соціальні інституції та інституційні практики, які зумовлюють процес і наслідки міжгенераційної класової і освітньої мобільності у суспільстві;

- виявити стан та динаміку міжгенераційної соціально-класової мобільності, а саме зв’язку між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок п’яти вікових когорт в українському суспільстві протягом другої половини XX – початку XXI ст.;

- з’ясувати відношення шансів досягнення певної класової належності для чоловіків і жінок різного соціального походження;

- виявити стан та динаміку міжгенераційної освітньої мобільності, а саме зв’язку між рівнями здобутої освіти чоловіків і жінок п’яти вікових когорт та освітнім статусом їхніх батьків;

- визначити, чи змінювалися і як саме відносні шанси здобуття освіти індивідами різного соціального походження, визначеного як найвищий рівень освіти батьків і матерів, для чоловіків і жінок п’яти послідовних вікових когорт;

- з’ясувати динаміку освітньої нерівності та освітніх можливостей пострадянської когорти молодих чоловіків і жінок в умовах експансії вищої освіти періоду незалежності;

- виявити основні чинники суб’єктивної соціальної мобільності серед дорослого населення країни.

Об'єкт дослідження – соціальна мобільність як процес і результат відтворення соціальної нерівності у суспільстві.

Предмет дослідження – міжгенераційна класова і освітня мобільність чоловіків і жінок в українському суспільстві у другій половині XX – на початку XXI ст. та її структурна зумовленість.

Емпіричну базу дисертації становлять дані лонгітюдного дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології у 2003–2007 рр. Вибіркова сукупність репрезентує населення країни віком 15–72 років (4056 домогосподарств, 8641 індивідуальне інтерв'ю). Також у дисертації використані емпіричні дані української частини міжнародного дослідницького проекту ISSP (International Social Survey Programme), проведеного спільно Інститутом соціології НАН України та KMIC 2009 р. за репрезентативною для країни вибірковою сукупністю 2012 осіб.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи соціального пізнання, теоретичний аналіз і синтез, порівняльний аналіз і типологізація для опрацювання концептуальної схеми інституційного відтворення соціальної нерівності й міжгенераційної мобільності, а також застосовано низку математико-статистичних методів аналізу соціологічних емпіричних даних, зокрема логлінійне та лог-мультиплікативне моделювання (моделі Conditional independence, Constant Flux, Uniform Difference) для виявлення тенденцій відносної міжгенераційної класової і освітньої мобільності, регресійний аналіз та метод загальної лінійної моделі (General Linear Model) для з'ясування залежності рівня освіти індивідів водночас як від рівня освіти, так і класової позиції їхніх батьків.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі розвинених у дисертації концептуально-термінологічних уявлень про те, як соціальні інституції продукують, підтримують і корегують множинні соціальні нерівності, виявлена, описана й інтерпретована динаміка міжгенераційної

соціально-класової й освітньої мобільності чоловіків і жінок в українському суспільстві протягом другої половини XX – початку XXI ст.

Наукові положення, що виносяться на захист:

– уперше запропонована концептуальна схема інституційного відтворення соціальної нерівності й міжгенераційної мобільності, яка полягає у тому, що множинні соціальні нерівності генеруються, відтворюються й модифікуються сукупністю взаємодіючих соціальних інституцій, які зумовлюють доступ, розподіл і перерозподіл основних соціальних благ/ресурсів (багатство, влада, престиж, знання, репутація) у межах певних режимів реплікації й модифікації соціальних нерівностей. Процеси і результати міжгенераційної соціальної мобільності становлять наслідок улаштування, функціонування і взаємодії низки соціальних інституцій, найважливішими серед яких є сім'я, освіта, держава і ринок праці. Ідентифіковано основні інституційні практики, які зумовлюють напрям та інтенсивність процесів міжгенераційної класової і освітньої мобільності;

– уперше одержано емпірично достовірне підтвердження того, що в українському суспільстві зв'язок між класовим походженням і класовою належністю індивідів (нерівність можливостей) загалом суттєво не змінився впродовж другої половини XX – початку XXI ст. Наявний на початок другої половини минулого століття зразок відносних шансів класової мобільності у своїй основі залишався стабільним до перших десятиліть незалежності. Це уподібнює Україну з іншими розвиненими капіталістичними країнами, незважаючи на тривалий соціалістичний період відтворення суспільних відносин та численні інституційні практики регулювання соціальної нерівності та змін у соціальному складі населення протягом другої половини XX сторіччя;

– уперше на основі застосування методів логлінійного і лог-мультиплікативного моделювання емпірично доведено, що для представників п'яти послідовних вікових когорт (1930–1979 років народження, чоловіків порівняно з батьками і жінок порівняно з матерями) загалом не відбувалося ані статистично значущого послаблення, ані посилення нерівності можливостей,

що свідчить про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності) загалом, проте не виключає наявності певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. У випадку міжгенераційної класової мобільності жінок у порівнянні з батьками виявлена статистично краща відповідність емпіричним даним лог-мультиплікативної моделі Unidiff, що свідчить про зміну сили зв'язку між шансами досягнення жінками певних класових позицій в залежності від класової належності батька, а, відповідно, зростання або зменшення нерівності для якихось вікових когорт у порівнянні з попередніми. У відповідності до емпіричних даних, це зумовлено суттєвим поглибленням нерівності можливостей для жінок когорти 1940–1949 років народження;

– встановлено, що на тлі стабільності загального рівня зв'язку між класовим походженням і класовою належністю чоловіків і жінок п'яти вікових когорт в середньому шанси класової мобільності вихідців з певних соціальних класів в межах окремої вікової когорти зазнавали певних коливань. Так для представників порівняно молодших вікових когорт, зокрема наймолодшої пострадянської, зафіксовано зменшення можливості здійснити висхідну класову міжгенераційну мобільність для синів і дочок тих батьків, котрі належать до класів середньо- і малокваліфікованої фізичної праці, у тому числі сільськогосподарської, тобто їхні шанси належати до службових класів кваліфікованої розумової праці помітно скоротилися;

– розмежування і виявлення абсолютного і відносного рівнів мобільності уможливило з'ясування того, який внесок до динаміки загальних рівнів мобільності (висхідної, низхідної) та іммобільності роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових чи статусних, у т.ч. освітніх позицій. Для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт виявлена суттєва динаміка іммобільності, висхідної і низхідної мобільності з домінуючою тенденцією до зменшення рівнів висхідної мобільності та зростання низхідної, зокрема для двох наймолодших когорт. Проте зростання

чи зменшення рівнів абсолютної мобільності у певні часові періоди не супроводжувалося суттєвими змінами відносних шансів класової і освітньої мобільності. З'ясовано, що динаміка загальної соціальної мобільності є наслідком переважно впливу структурних чинників, а не посилення чи послаблення соціальної рухливості;

— встановлено і емпірично обґрунтовано, що в усіх трьох випадках міжгенераційної освітньої мобільності (чоловіки/батьки, жінки/батьки, жінки/матері) зв'язок між освітою чоловіків і жінок та їхніх батьків суттєво не змінився впродовж другої половини XX – початку XXI ст. Наявний на середину минулого століття зразок відносних шансів освітньої мобільності у своїй основі залишився таким же до перших десятиліть незалежності, незважаючи на дві освітні експансії спочатку середньої, а у пострадянський період вищої освіти та цілу низку заходів, спрямованих на регулювання доступу до вищої освіти за показниками соціального походження протягом радянського періоду. Єдиного напряму посилення чи послаблення зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей від когорти до когорти не зафіксовано, хоча і наявні певні збільшення шансів освітньої мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. Суттєві відмінності в абсолютних показниках освітньої мобільності чоловіків і жінок зумовлені переважно структурними чинниками;

— з'ясовано, що на тлі домінування моделі постійної соціальної рухливості для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт порівняно з батьками і матерями, в межах кожної вікової когорти окремі симетричні відношення шансів освітньої мобільності між вихідцями з різного освітнього середовища змінювалися, зокрема чоловікам і жінкам двох молодших вікових когорт (останньої радянської і пострадянської) притаманна тенденція суттєвого вирівнювання шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чиї батьки вже мають повну і неповну вищу освіту. Водночас спостерігається значне посилення освітньої нерівності, зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-

технічну освіту, загальну середню і особливо неповну загальну середню освіту: різниця шансів здобуття вищої освіти ними, порівняно з дітьми високоосвічених батьків, досягла вже кількох сотень разів;

– обґрунтовано й емпірично доведено, що експансія вищої освіти періоду незалежності, значне збільшення кількості місць для навчання у вищих навчальних закладах не привели до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Обґрунтовано висновок, що сама по собі експансія вищої освіти, яка не супроводжується заходами, спрямованими на вирівнювання можливостей на всіх освітніх рівнях, починаючи з дошкільної, не сприяє рівності освітніх можливостей незалежно від соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вище освічених) прошарків населення. Виявлено також, що за роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації, зростання часток як високоосвічених так і малоосвічених категорій чоловіків і жінок;

– на основі побудови загальних лінійних моделей залежності рівня освіти індивідів водночас як від рівня освіти, так і класової позиції їхніх батьків виявлено динаміку впливу кожного з чинників соціального походження на освітні досягнення чоловіків і жінок п'яти послідовних вікових когорт, а саме поступове послаблення залежності освітньої нерівності від соціального походження (клас і освіта батьків) упродовж кількох десятиліть радянського періоду, яке у наступний період останнього десятиліття існування СРСР та роки незалежності змінилося суттєвим посиленням залежності освітньої нерівності від соціального походження;

– встановлено й емпірично обґрунтовано основні тенденції суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві, тобто уявлення індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться, порівняно зі статусами їхніх батьків. З'ясовано, що загальна оцінка суб'єктивної мобільності є вельми поміркованою (54 бали зі

100), коливаючись між оцінками досягнутих статусів як однакових з батьківськими до трохи вищих. Серед розглянутих чинників впливовими для суб'єктивної соціальної мобільності загалом для всіх опитаних виявилися реальна міжгенераційна соціальна мобільність, вік, досвід керівництва підлеглими та тип поселення. При цьому сприйняття власних досягнень на тлі батьківських статусів зайнятості суттєво різняться для чоловіків і жінок.

Практичне значення одержаних результатів. Положення та висновки дисертації можуть стати основою як для визначення подальших напрямів дослідницької роботи щодо з'ясування основних структурно-інституційних чинників відтворення соціальної нерівності, зокрема нерівності можливостей, так і практики державного управління для опрацювання програм і заходів соціальної політики, спрямованих на зменшення освітньої нерівності, нерівності шансів здобуття усіх рівнів освіти, насамперед вищої, вирівнювання стартових можливостей дітей незалежно від соціального походження, основних видів інституційних втручань, спрямованих на підтримку освітніх можливостей дітей з соціально неблагополучного середовища, що сприятиме покращенню їхніх шансів на здійснення соціальної мобільності, а також заходів регуляторної політики у сфері освіти і зайнятості. Результати дисертації можуть застосовуватися (що вже тривалий час здійснюється авторкою) у фаховій підготовці студентів вищої школи для викладання курсів з загальної соціології, соціальної структури, нерівності й мобільності, класового і стратифікаційного аналізу.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих зі співавторами працях особисто здобувачеві належать: у монографії «Молодь України: від освіти до праці» (С.Оксамитна, О.Виноградов, Л.Малиш, Т.Марценюк) – розділ 4, виклад змісту класової схеми EGP та шкали освіти CASMIN у підрозділі 2.1; у монографії «Социальные идентификации и идентичности» (С.Макеев, С.Оксамитная, Е.Швачко) – розділ 3, §5 розділу 4. У публікації «Новітня доба української освіти» (С.Оксамитна, С.Стукало) здобувачеві належить аналіз тенденцій міжгенераційної освітньої мобільності серед індивідів трьох вікових

когорт; у публікації «Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей» (С.Макеєв, С.Оксамитна) – основні припущення і концептуальна схема інституційного відтворення нерівностей; у публікації «Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA: досвід для України» (С.Оксамитна, А.Васильченко) – опис змісту, особливостей і переваг міжнародної програми PISA; у публікації «Соціальна диференціація населення відчуттям нестачі соціальних ресурсів і можливостей» (С.Оксамитна, С.Стукало) – інтерпретація результатів кластерного аналізу щодо диференціації населення за відчуттям нестачі ресурсів; у публікації «Ієрархія престижності професій і занять» (С.Оксамитна, А.Патракова) – порівняльний аналіз результатів досліджень престижу занять серед дорослого населення України; у публікації «Social Origins and Educational Inequality in Ukraine» (S.Oksamytna, V.Khmelko) – аналіз освітньої нерівності серед дітей різного соціально-класового походження; у публікації «Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму» (С.Оксамитна, В.Хмелько) – виклад змісту концепції соціальної ексклюзії та емпіричних індикаторів останньої; у публікації «Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів» (С.Оксамитна, С.Бродська) – виклад інтерпретації життєвих шансів у соціології, моделей класового аналізу та оцінок життєвих шансів представниками різних соціальних класів; у публікації «Класова самоідентифікація населення України» (С.Оксамитна, С.Бродська) – аналіз залежності соціально-класової самоідентифікації індивідів від низки соціально-демографічних показників; у публікації «Тенденції становлення середнього класу» (С.Макеєв, С.Оксамитна) – аналіз соціально-класової самоідентифікації населення; у публікації «Соціальна мобільність у стратифікованому просторі» (С.Макеєв, С.Оксамитна) – виклад результатів дослідження міжгенераційної класової і освітньої мобільності в Україні.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження доповідалися на XIII міжнар. наук. конф. з проблем розвитку економіки і суспільства (Москва 2012); III Міжнар. Львів. соціол. форумі «Традиції та

інновації в соціології» (Львів 2009); 3-х конференціях 28-го дослідницького комітету Міжнародної соціологічної асоціації (ISA 28 Research Committee on Social Stratification and Mobility) (Firenze 2008, Brno 2007, Neuchâtel 2004); II Міжнар. Львів. соціол. форумі «Багатовимірні простори сучасних соціальних змін» (Львів 2008); I Міжнар. Львів. соціол. форумі «Актуальні проблеми сучасного українського суспільства» (Львів 2007), IV міжнар. наук.–практич. конф. «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (Ялта 2006); Днях науки НаУКМА (Київ 2004); II міжнар. наук.–практич. конф. «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (Одеса 2002); Днях науки НаУКМА (Київ 2000); Харківських соціологічних читаннях (Харків 1999).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковані у 28 наукових працях, 4 праці додатково відображають наукові результати роботи.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

1.1 Соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів

Історія соціологічних досліджень міжгенераційної (міжпоколіннєвої) соціальної мобільності, розпочавшись наприкінці XIX століття, триває другу сотню років і досить чітко поділяється на два великі періоди, межею між якими у середині XX століття пролягла Друга світова війна. З 1950-х років почався відлік сучасного етапу соціології соціальної мобільності, поступово вибудованої на якісно інших теоретико-методологічних, методичних і емпіричних засадах, аніж у першій половині XX століття. Традиційно засновником соціології соціальної мобільності вважають видатного російсько-американського науковця Пилипира Олександровича Сорокіна, автора класичного монографічного дослідження «Соціальна мобільність», виданого у Нью-Йорку в 1927 році [104]. Проте, аналізуючи міжпрофесійну мобільність як передачу професійного статусу від батька до дітей, П. Сорокін наводить дані низки попередніх емпіричних досліджень, проведених у шести країнах, де кількість вивчених випадків коливалась від 62 до 24 442, стосуючись, зрозуміло, лише окремих соціальних категорій і не представляючи населення жодної країни загалом. Найраніші зі згаданих П. Сорокіним досліджень були здійснені у Німеччині (1887–1890 роки) та Франції (1900 рік) [104]¹⁾. Американські соціологи С. Ліпсет (S. Lipset) і Р. Бендікс (R. Bendix) вказують на низку інших не згадуваних П. Сорокіним ранніх досліджень міжгенераційної

¹⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 377–378.

мобільності в США та європейських країнах, а також здійснених пізніше до початку Другої світової війни. Наприкінці 1920-х років під час одного з таких опитувань у Німеччині були зібрані дані щодо соціального походження 90 тисяч «білокомірцевих» працівників – членів професійних спілок, що навіть зараз вражає своєю масштабністю [257]¹⁾. Якщо ж не акцентувати увагу на емпіричній складовій дослідження соціальної мобільності, то витoki останньої можна віднайти у працях низки науковців другої половини XIX століття, зокрема Карла Маркса та Джона Стюарта Мілля [312]²⁾.

Принагідно можна зауважити, що, описуючи результати досліджень соціальної мобільності у Великій Британії до Першої світової війни, С. Ліпсет і Р. Бендікс наводять розлогу цитату зі статті британських дослідників С. Чепмена і Ф. Марквіста у «Журналі Королівського статистичного товариства» за 1912 рік, у якій вони вже вживають поняття «вертикальна мобільність» [257]³⁾. Викладені у цій статті результати дослідження аналізує і П. Сорокін із відповідною вказівкою джерела [104]⁴⁾. Очевидно, це ставить під сумнів приписуване П. Сорокіну авторство щодо слова «мобільність» як соціологічного неологізму, проте незаперечною залишається його заслуга у введенні поняття «соціальна мобільність» до широкого наукового обігу і не лише в соціології. До появи поняття соціальної мобільності й набуття ним термінологічного значення в соціології у першій половині минулого століття науковці, описуючи рух індивідів і спільнот, послуговувалися такими термінами, як соціальні переміщення, переходи, соціальна циркуляція, соціальні перегруповування, соціальне сходження.

П. Сорокін, безумовно, першим у соціології здійснив настільки всебічний, теоретично обґрунтований, історико-соціологічний аналіз

¹⁾ [257] Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley : University of California Press. – 1959. – P. 33–38.

²⁾ [312] The Concise Oxford Dictionary of Sociology / ed. by Gordon Marshall. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – P. 335.

³⁾ [257] Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley : University of California Press. – 1959. – P. 35.

⁴⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 406–407.

мобільності як процесу, притаманного будь-яким стратифікованим спільнотам, а інших, не стратифікованих організованих соціальних груп, на думку вченого, людська історія ніколи не знала. Соціальна мобільність представлена ним як переміщення індивідів і соціальних груп всередині «багатоповерхових соціальних будівель», внутрішня будова яких містить певне «розташування поверхів, ліфти і сходи з одного поверху на інший, драбини та інші пристрої для підйому і спуску з поверху на поверх». П. Сорокін детально аналізує види і типи соціальної мобільності, принципи і канали вертикальної циркуляції, різноманітні наслідки соціальної мобільності та інституції, які здійснюють соціальний відбір і розподіл індивідів, наводячи численні приклади з історії різних країн та результати емпіричних досліджень. Проте найважливіше полягає у тому, що після П. Сорокіна дослідження соціальної мобільності утверджуються як спосіб бачення внутрішньої будови стратифікованих суспільств, а також як процес соціального розподілу індивідів, який контролюється численними інституціями. Проаналізувавши історичні джерела та вже накопичені в соціології емпіричні дані щодо різних країн, П. Сорокін висловлює цілу низку ідей, припущень і узагальнень (теорем), до окремих з яких сучасні дослідники повернуться лише наприкінці ХХ століття.

Поняття і типи соціальної мобільності. Міжгенераційна соціальна мобільність становить один із видів мобільності загалом як «руху – зазвичай індивідів, але часом цілих груп – між різними позиціями в межах системи соціальної стратифікації будь-якого суспільства» [312]¹⁾. У соціології соціальну мобільність найчастіше розрізняють і досліджують за такими основними типами [78; 247]:

– горизонтальна – переміщення індивідів чи груп, що не веде до зміни позицій у системі соціальної стратифікації суспільства;

– вертикальна – висхідне чи низхідне переміщення індивідів чи груп у системі соціальної стратифікації суспільства;

¹⁾ [312] The Concise Oxford Dictionary of Sociology / ed. by Gordon Marshall. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – P. 334–335.

- внутрішньогенераційна (внутрішньопоколіннева, інтрагенераційна, кар'єра) – переміщення людини між різними позиціями в соціальній структурі суспільства упродовж індивідуальної життєвої кар'єри;

- міжгенераційна (міжпоколіннева, інтергенераційна) – переміщення індивідів до інших соціальних страт, класів чи статусних позицій, аніж ті, до яких належать їхні батьки;

- структурна – переміщення індивідів, зумовлені змінами в типах та технологіях виробництва, формах власності, структурі професій та зайнятості, внаслідок чого кожне наступне покоління розпочинає трудове життя за змінених структурних характеристик суспільства, зокрема структурі робочих місць;

- обмінна (циркулююча) – переміщення індивідів – вихідців з одних соціальних страт чи класів до інших і навпаки, внаслідок розширення можливостей здобуття усіх рівнів освіти, політика вирівнювання можливостей, створення інституційних шляхів доступу до різних соціальних позицій вихідцям із різних соціальних класів тощо;

- суб'єктивна – уявлення індивідів про те, наскільки характеристики їхнього соціального статусу чи класової належності у дорослому віці різняться, порівняно з відповідними характеристиками їхніх батьків.

Досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, науковці тим самим виявляють зв'язок між соціальним чи класовим статусом батьків та становищем їхніх дітей у дорослому віці. Цей зв'язок можна вимірювати кількома шляхами: через порівняння доходу чи багатства, соціального класу, страти чи статусу, а також рівня освіти. Якщо дохід / клас / статус / освіта індивідів переважно збігається з відповідними характеристиками батьків, то наявна у суспільстві нерівність можливостей не змінюється. Індивіди можуть бути як міжгенераційно мобільними, так й іммобільними, коли соціальні характеристики батьків, зокрема рівень освіти і класова належність дітьми відтворюються, а не відбувається переміщення до вищих чи нижчих соціальних класів.

Міжгенераційна соціальна мобільність становить багатовимірне явище і може досліджуватися як порівняння батьків і дітей на основі індивідуальних заробітків чи доходів, доходів сімей або домогосподарств, багатства, соціального класу й освіти [274]. Деякі з цих вимірів водночас слугують як результатом, так і важливим посередником процесу міжгенераційної мобільності. Зокрема рівень здобутої індивідом освіти розглядається як самостійний результат і водночас як посередник набуття класової належності, престижу заняття та індивідуального заробітку. Останній зумовлює дохід та багатство домогосподарства.

Від середини до кінця 1980-х років XX століття міжгенераційна мобільність найбільш інтенсивно досліджувалася соціологами як класова та статусна, тобто як зв'язки між соціальними класами чи статусами зайнятості батьків і дітей. З початку 1990-х років у межах економічної науки відбувається швидке становлення нового дослідницького підходу – вимірювання міжгенераційної мобільності за доходом [139; 140; 142; 143; 146; 160; 161; 239; 306; 307]. Два напрями дослідження соціальної мобільності – соціологічний і економічний – нині співіснують як такі, що конкурують і водночас взаємодоповнюють один одного [184; 218; 266].

Міжгенераційна соціальна мобільність може бути наслідком низки структурних змін у суспільстві. Наприклад, якщо сектор промислового чи сільськогосподарського виробництва скорочується, то діти фермерів і робітників так чи інакше здійснюватимуть мобільність унаслідок переходу до інших занять. Проте навіть якщо такі діти частіше потраплятимуть до класів розумової праці, які кількісно зростають, аніж представники покоління їхніх батьків, це ще не означає, що їхні шанси досягти такої класової належності, порівняно з відповідними шансами дітей – вихідців з інших класів, відрізнятимуться від шансів їхніх батьків. Навіть якщо змінюється кількісний розподіл соціальних позицій, нерівність шансів досягти певні позиції може бути приблизно однаковою для поколінь батьків і дітей. Відтак, досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, науковці розрізняють дві її форми –

абсолютну і відносну. Абсолютна мобільність визначається як загальна частка індивідів загалом чи серед кожної виокремленої вікової когорти, які змінили класову або освітню належність, порівняно з батьками. Ті, що не змінили соціальної належності, вважаються іммобільними. Зміна класової чи освітньої належності може відбуватися як перехід до вищих класових і освітніх категорій або ж до нижчих. Тому загальна абсолютна мобільність об'єднує два основні підтипи: висхідну і низхідну. В окремих випадках застосування певних класових схем припускається також наявність горизонтальної міжгенераційної мобільності. Абсолютна, або фактична мобільність охоплює усі рівні мобільності, які дійсно спостерігаються у суспільстві серед виокремлених для вивчення соціально-класових категорій.

Натомість відносна мобільність вимірюється як співвідношення шансів індивідів різного соціального походження переміститися до того чи того класу або залишитися у класі за походженням. Відносна мобільність концептуалізується також як соціальна рухливість (*social fluidity*), зв'язок між соціальним походженням і належністю індивідів, як нерівність можливостей, як порівняльна оцінка переваг одних соціальних спільнот на противагу іншим. Розмежування і виявлення абсолютного й відносного рівнів мобільності уможливорює розгляд того, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових чи статусних позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості у суспільстві. Стандартний набір даних щодо обох типів міжгенераційної мобільності має форму таблиці сполученості, у якій класи походження індивідів (класи батьків) «перетинаються» з класами їхньої належності у певному дорослому віці чи на момент опитування.

Дослідження міжгенераційної мобільності як нерівності можливостей зазвичай стосуються питання освітніх досягнень та статусної чи класової належності індивідів та як ці досягнення пов'язані з їхніми приписаними характеристиками, зокрема характеристиками соціального походження, класової належності та освітніх рівнів батьків і матерів. Викладене на сторінках

цієї монографії дослідження міжгенераційної соціальної мобільності в українському суспільстві зосереджене на двох її основних типах: соціально-класовій і освітній. Відповідно соціальне походження (батьки) і соціальна належність чоловіків і жінок розглядаються у першому випадку як клас, у другому – найвищий рівень здобутої освіти.

Міжгенераційна мобільність як синонім нерівності й мірило ефективності соціальної політики. Об'єктом емпіричних соціологічних досліджень на систематичній загальнонаціональній основі міжгенераційна соціальна мобільність стала лише по Другій світовій війні, досить швидко перетворившись на основну складову сучасної соціології соціальної нерівності, класового і стратифікаційного аналізу. Було радикально переосмислено традиційну для соціології першої половини ХХ століття концептуалізацію соціальної мобільності, зокрема міжгенераційної. Відомі американські науковці П. Блау (P. Blau) і О. Данкен (O. Duncan) у низці праць, у тому числі знаменитому дослідженні структури зайнятості в США [144; 172; 173], запропонували й емпірично обґрунтували суттєво змінене тлумачення соціальної мобільності як «процесу стратифікації», тобто міжгенераційного механізму, що поєднує статуси належності індивіда зі статусами походження (сім'ї, де відбувалася соціалізація). Розподіл статусів зайнятості батьків опитаних індивідів, на той час винятково чоловіків, більше не розглядався як структура зайнятості чи робочої сили у певний період минулого, безвідносно до теперішнього, тобто статусів самих індивідів. Натомість статус занятості батьків перетворився на один з основних соціальних вимірів теперішнього становища індивідів, а за величиною кореляції між батьківськими та досягнутими дітьми статусами оцінювали характер (жорсткість, відкритість, закритість) соціальної стратифікації чи соціальної мобільності у суспільстві [194]. Підкреслення тотожності поняття соціальної мобільності як міжгенераційного процесу зі змістом соціальної стратифікації сприяло переформулюванню основних завдань дослідників мобільності. Окрім опису таблиць мобільності щодо відсоткового розподілу вихідної і вхідної

мобільності, ставилося завдання виміряти зв'язок між двома характеристиками індивіда за походженням і належністю та спробувати з'ясувати основні чинники й умови, які прямо чи опосередковано на нього впливають. Запропонована П. Блау і О. Данкеном модель досягнення статусу, фактично модель мобільності, дістала назву базисної моделі стратифікації [144] (див. рисунок 1.1). Вважають, що інноваційний підхід П. Блау і О. Данкена значною мірою ґрунтувався на ідеях П. Сорокіна щодо вертикальної мобільності та ієрархічності професій і занять [230].

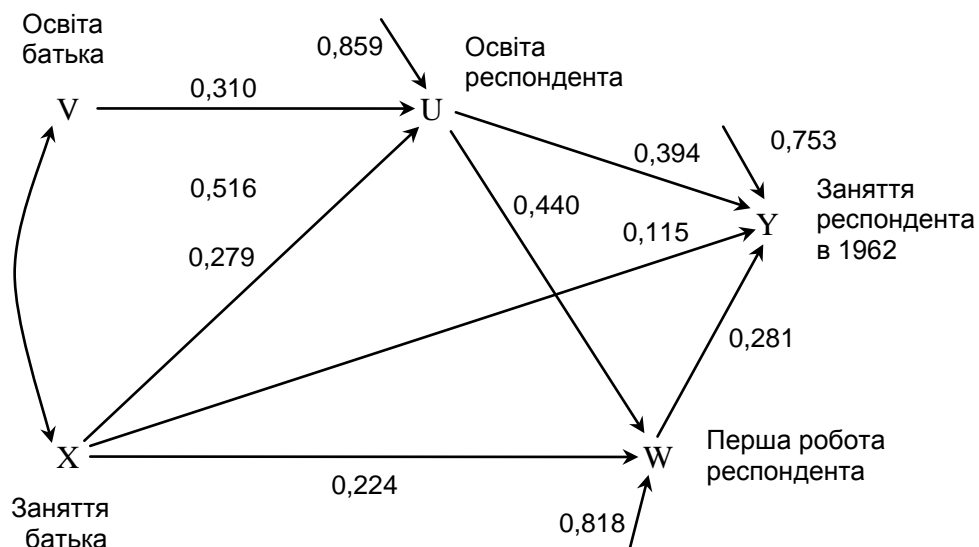

Рисунок 1.1 – Основна модель соціальної стратифікації, за П. Блау і О. Данкеном

Таким чином, поступово поняття соціальної мобільності утверджується в соціології як синонім нерівності, насамперед нерівності можливостей. Повоєнний період розвитку соціології, що безперервно триває донині, дістає самоназву «порівняльні дослідження міжгенераційної стратифікації» [200; 316]. У соціологічних словниках з'являється визначення соціальної мобільності як поняття, яке «використовується у соціологічних дослідженнях нерівності й означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, визначеної зазвичай з погляду широких професійних або соціально-класових категорій» [1]¹⁾. Соціологи – ініціатори проведення міжнаціональних

¹⁾ [1] Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. – М. : Экономика, 2004. – С. 434.

порівняльних досліджень соціальної стратифікації шляхом вивчення тенденцій міжгенераційної мобільності пояснювали свій інтерес бажанням виявити три типи явищ: ті, що мають універсальний характер і притаманні будь-якому суспільству; ті, що є варіативними у різних суспільствах; і ті, що є унікальними для певних суспільств і певних історичних періодів [315].

Основним завданням досліджень соціальної мобільності вважалося задокументувати і пояснити зв'язок між класовими чи статусними характеристиками походження індивіда та класом належності як у межах окремих суспільств, так і у порівнянні з іншими. Міжнаціональні порівняльні дослідження систематично демонструють наявність нерівності відносних шансів мобільності у всіх сучасних індустріальних суспільствах. Дослідницький інтерес полягає у порівнянні наявного зв'язку між класовим походженням і класовою належністю індивіда в різних країнах та виявленні часових тенденцій до стабільності, посилення чи послаблення такого зв'язку (іншими словами, соціальної рухливості). Мобільність разом із соціальною стратифікацією виявилася феноменом універсальним, наявним у кожному суспільстві, і водночас варіативним, що, зрозуміло, викликало дослідницький інтерес, спрямований на пошук чинників варіативності режимів мобільності в різних суспільствах. Під пильний погляд науковців потрапляють соціальні інституції та їхня роль у процесах міжгенераційної мобільності. Потому межі академічного інтересу виявити і пояснити варіативність мобільності розширюються до намірів щодо створення нової базисної моделі соціальної стратифікації, яка би охоплювала три основні соціальні інституції: сім'ю, освітню систему та ринок праці, а також як окремого актора в особі держави загального добробуту [128].

Ще з середини XX століття інтенсифікація уваги міжнародної спільноти дослідників до соціальної мобільності обґрунтовується не лише теоретичною значущістю останньої, а й соціально-політичною, як важливого практичного політичного питання [257]. Основним політико-ідеологічним контекстом досліджень соціальної мобільності стає ліберально-демократичний.

Макросоціальне тлумачення процесів мобільності виявилось близьким до певних ідеологічно зумовлених тлумачень. Значну увагу питанням мобільності приділяє ліберальна теорія індустріального суспільства, за якою передбачається поступове зменшення нерівності можливостей разом із поступальним індустріальним розвитком суспільства та його модернізацією. За оцінкою Р. Еріксона (R. Erikson) та Дж. Голдторпа (J. Goldthorpe), ліберальна теорія індустріалізму розглядає знання про виявлені в індустріальному суспільстві рівні й зразки мобільності як важливий внесок до стабільності ліберальної демократії [177]. По-перше, це сприяє легітимації наявних класових і статусних нерівностей. Якщо мобільність висока і ґрунтується на освітніх досягненнях, то розподіл економічних і символічних винагород сприйматиметься як справедлива віддача для більш здібних і мотивованих індивідів. Вищі рівні висхідної, а не низхідної мобільності, зумовлені структурними змінами, інтерпретуватимуться як зростання кількості тих, хто виграє, а не програє від розширених структурних можливостей. По-друге, високі рівні мобільності розглядаються також як гарантія стабільності ліберальної демократії, зменшення загрози потенційних колективних дій на класовій основі. Зростання мобільності, насамперед висхідної серед вихідців із робітничого класу, вважають чинником, який послаблює класову ідентифікацію, класову солідарність та спонукає до пошуку індивідуальних, а не колективних дій для покращення соціального становища.

Значну увагу з боку ліберальної теорії індустріального розвитку приділяють соціальній мобільності з початком другої половини минулого століття. Проте витoki подібного тлумачення перспектив і соціально-політичного значення мобільності сягають ще другої половини XIX століття, коли ліберальні погляди на розвиток суспільства протистояли марксистським тлумаченням класової диференціації і перспектив класової боротьби. Хоча тоді жоден із напрямів насправді не надавав великого значення питанням соціальної мобільності, марксистські погляди різнилися тим, що мобільність, за винятком переміщень до робітничого класу (пролетаризації), загалом розглядали як

перешкоду процесу утворення класів, а рекрутування енергійних і амбіційних індивідів із нижчих класів до вищих може слугувати як стабілізаційний, антиреволюційний процес [207]. Вважають, що саме з появою присвяченої соціальній мобільності праці П. Сорокіна відбувається суттєве зрушення «від того, що можна назвати “негативним” соціалістичним інтересом до мобільності, тобто зацікавленістю у тлумаченні мобільності як явища, яке ускладнює, перешкоджає чи блокує шлях досягнення соціалізму через робітничий рух, до “позитивного” ліберального інтересу: інтересу до мобільності як цінності, яку необхідно зберігати та максимізувати» [207]¹⁾.

Серед сучасних дослідників соціальної мобільності є як послідовні критики ліберальної теорії індустріального суспільства, так і її послідовні прихильники, хоча одне з численних узагальнень тривалої піввікової співпраці міжнародної спільноти дослідників соціальної мобільності становить висновок про загалом слабе підтвердження ліберальної теорії модернізації, про що детальніше йдеться нижче.

Соціалістичний, правдивіше було б сказати соціально-демократичний, позитивний інтерес до соціальної мобільності повертається у другій половині XX століття як критика ліберальної ідеології, її невідповідності соціальній реальності, виявленим тенденціям стабільного відтворення нерівності можливостей, а не її зменшення. Більша відкритість суспільства і рівність можливостей досяжні лише шляхом руху до більшої рівності умов.

У соціально-політичний фокус бачення соціальної мобільності також потрапляють питання економічної ефективності. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності обґрунтовується не лише з позицій рівності, зокрема рівності можливостей, а й позицій ефективності, насамперед економічної. Економічна доцільність подолання перешкод для мобільності полягає, по-перше, в тому, що менш мобільні суспільства з більшою ймовірністю марнуватимуть людські таланти, здібності й уміння. По-друге,

¹⁾ [207] Goldthorpe J. Introduction. Social Mobility and Social Interests / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. – Oxford : Clarendon Press. – 1987. – P. 13.

нестача рівності можливостей може позначатися на мотивації, зусиллях і, відповідно, на економічній продуктивності громадян, що матиме негативні наслідки для загальної продуктивності та зростання потенціалу економіки [127]. З великою ймовірністю потенційні здібності й таланти дітей з так званих нижчих класів, бідних і соціально неблагополучних сімей залишатимуться не розвиненими й не реалізованими, тобто втраченими з погляду економічної продуктивності й ефективності.

Соціальну мобільність вважають індикатором відкритості чи закритості суспільства. Відкритому суспільству притаманний високий рівень мобільності завдяки слабкій передачі привілеїв від одного покоління до наступного; закритому суспільству – низький рівень мобільності через збереження соціальних позицій між поколіннями. Відкритість підтримується і схвалюється як громадянами, так і суспільствознавцями. Останні вивчають мобільність з багатьох причин, але найважливіша – зацікавленість у тому, щоб зробити суспільство кращим [228]. Результат дослідницької роботи соціологів становить виявлення зв'язку між соціальним (класовим, статусним) походженням і соціальною належністю, спостереження за динамікою цього зв'язку з плином часу чи від когорти до когорти, а також виявлення ймовірних найважливіших чинників та інституційних практик, під дією яких цей зв'язок послаблюється чи посилюється. Дії різних інституційних акторів, насамперед, державних інституцій можуть прямо чи опосередковано впливати на силу зв'язку між соціальним походженням і належністю індивідів, тим самим викликаючи зміни рівнів абсолютної і відносної соціальної мобільності.

Отже, раніше чи пізніше академічні та соціально-політичні інтереси щодо соціальної мобільності перетинаються і відповідні спільноти науковців та політиків починають більш-менш активно взаємодіяти. Результати численних досліджень щодо соціальної мобільності, нерівності шансів та ймовірних причин цього за певних умов стають основною для прийняття політичних рішень та вироблення конкретних заходів щодо усунення перешкод і вирівнювання можливостей індивідів. Якщо політика має на меті зменшення

нерівності можливостей між дітьми різного соціального походження, то дослідники мають допомогти з'ясувати ймовірні причини таких нерівностей та визначити сфери, інституційні втручання у які були б найбільш ефективними. Повний цикл взаємодії науковців і політиків-урядовців передбачає також послідовну перевірку ефективності запроваджених заходів та їхньої результативності. Відтак сучасна соціологія соціальної мобільності існує як два взаємопов'язані ідеальні типи соціології: як соціальна наука і як так звана камеральна соціологія, покликана для інформування та спрямування державної політики [214].

У різних країнах питання соціальної мобільності по-різному артикулюються в контексті державної соціально-економічної політики. Добре відомо, що, наприклад, у Швеції рівність можливостей здобуття освіти та шансів зайнятості, а відтак класової належності, було відкрито проголошено політичною метою розвитку країни після Другої світової війни. І, як потім емпірично підтвердилося результатами порівняльних міжнаціональних досліджень, саме ця країна досягла найбільших успіхів на шляху до відкритості суспільства протягом повоєнних десятиліть.

Нині на тлі інших країн помітно вирізняється Велика Британія, де нерівність шансів міжгенераційної класової мобільності стабільно відтворюється, але соціальна мобільність постійно перебуває в центрі уваги політичних діячів різних ідеологічних напрямів, як і державної соціальної політики різних урядів. Важливість питання соціальної мобільності обґрунтовується двома основними причинами. По-перше, у суспільстві має дотримуватися принцип справедливості, життєві шанси дитини не мають визначатися винятково чи переважно обставинами її народження. Соціальна справедливість втілюється у необхідності надавати усім дітям можливість для розвитку їхнього потенціалу. Друга, не менш важлива причина зумовлюється залежністю економічного розвитку від участі у глобальній економічній конкуренції. Щоб стало розвиватися і бути економічно конкурентоспроможними, необхідно максимально усунути бар'єри для

самореалізації усіх здібних і мотивованих молодих людей, а не змарнувати їхній людський потенціал [286].

І минулий уряд лейбористів у Великій Британії, і нині чинна урядова коаліція консерваторів і ліберальних демократів створюють незалежні комісії з питань соціальної мобільності для з'ясування питань, чи дійсно соціальна мобільність у країні скоротилася і чому мобільність залишається нижчою, аніж в інших розвинутих країнах, і опрацювання низки рекомендацій щодо засобів вирівнювання можливостей, які стосуються кількох основних сфер, зокрема дитячої бідності, раннього розвитку дітей, освіти, зайнятості, здоров'я та місцевих громад [278; 286; 317]. Комітет у справах дітей, шкіл і сімей Палати представників 2008 року проводить слухання щодо соціальної мобільності за участі провідних дослідників у галузях економічної і соціально-класової міжгенераційної мобільності [300]. Очевидно, нині для британців звично постійно чути про соціальну мобільність у виступах політиків і державних управлінців, як нещодавно віце-прем'єр-міністр Великої Британії Нік Клегг (Nick Clegg) свій публічний виступ повністю присвятив питанням соціальної мобільності [273]. Однак те, як британські політики трактують соціальну мобільність і на основі результатів досліджень якого саме типу мобільності роблять висновки про зменшення її рівнів, зазнає систематичної критики з боку дослідників міжгенераційної мобільності як соціально-класової, а не економічної мобільності за доходами [184; 217].

Віднедавна питання соціальної мобільності порушене на загальноєвропейському рівні. У 2011 році Комітетом Ради Європи з питань соціальної єдності була опрацьована доповідь щодо прискорення соціальної мобільності як внеску до соціальної єдності (social cohesion), а також прийняті відповідні рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам Ради Європи, до яких належить і Україна [284]. Ці рекомендації ґрунтуються на кількох фундаментальних принципах. По-перше, заходи політики прискорення соціальної мобільності, передусім перерозподіл доходів, рівність можливостей щодо здобуття освіти, доступу до соціальної підтримки, якісної медичної

допомоги і ринку праці здатні допомогти покращити соціальну згуртованість. Відтак важливо визначити, виявити і усунути бар'єри для соціальної мобільності. Окремі соціально неблагополучні групи (disadvantaged groups) потребують спеціальної уваги, оскільки зазнають впливу додаткових перешкод для соціальної мобільності. По-друге, формальна рівність можливостей вимагає, щоб жоден індивід не був дискримінованим, зокрема через його/її належність до певної групи, і усім гарантувався однаковий рівень прав доступу до освіти, зайнятості, соціального забезпечення і соціальної допомоги. Однак не всі члени суспільства здатні однаковою мірою скористатися наданими правами: діти малозабезпечених у соціально-економічному вимірі батьків з меншою ймовірністю матимуть доступ до високодоходних соціальних позицій чи професійних категорій, аніж діти високозабезпечених батьків. Більше того, погані освітні успіхи дітей з низькостатусних і малозабезпечених груп несуть ризик відтворення і поширення міжгенераційної ексклюзії. Виходячи з цих фундаментальних принципів, у рекомендаціях визначено основні заходи політики щодо прискорення соціальної мобільності у таких сферах, як, оподаткування та перерозподіл доходів, соціальний діалог між усіма сторонами прийняття політичних рішень, дошкільна, початкова, середня та вища освіта, зайнятість, соціальне забезпечення і соціальний захист, забезпечення житлом та надання підтримки на місцевому рівні [284].

У викладеному вище тлумаченні соціальна мобільність розглядається як переміщення індивідів у межах певного суспільства. Саме так був налаштований фокус бачення майже усієї соціології соціальної мобільності ХХ століття. На початку нового тисячоліття соціологія в особі британського дослідника Джона Аррі (J. Urry) відкриває нове, принципово відмінне бачення мобільності, яке виходить за межі окремих суспільств. Дж. Аррі концептуалізує поняття мобільності як релевантне для соціології ХХІ століття і здійснює це як спробу заснувати нові прийнятні для доби глобалізації та послаблення національних суспільств правила соціологічного методу та теорії [318; 319]. В межах започаткованої Дж. Аррі нової соціології мобільності цим поняттям

пропонується позначати переміщення усього – людей (працівників, мігрантів, біженців, студентів, терористів, спортивних зірок тощо), об’єктів, ідей, образів, інформаційних повідомлень, відходів, фінансів тощо через міжнародні кордони поза межами окремих суспільств. Це дещо перегукується з наданим П. Сорокіним у першій половині століття минулого широким визначенням соціальної мобільності як будь-якого переміщення індивідуального чи соціального об’єкта або цінності – усього, що створено чи модифіковано людською діяльністю, – з одного положення в інше, наприклад, радіо, автомобіля, моди, комунізму, теорії Дарвіна [104]¹⁾. Особливо співзвучний з новою соціологією мобільності приклад автомобіля у П. Сорокіна, оскільки Дж. Аррі вважає автомобільність основною системою мобільності у сучасному світі [13]. Автомобільність як своєрідний складний гібрид людського життя і матеріально-технологічного світу структурує людські стосунки, економічні й культурні відносини та способи розселення. Наслідками нерівного доступу до засобів переміщення, автомобілів і громадського транспорту, є традиційні для соціологічного тлумачення соціальної ексклюзії складові, як-от безробіття, бідність, політична неучасть, відсутність мереж підтримки тощо. Це дуже схоже на наслідки нерівного доступу до інших соціальних ресурсів, зокрема тих, які вже тривалий час перебувають у полі зору традиційної соціології соціальної мобільності, незважаючи на глобалізацію і очікуваний занепад національних держав. Навіть вийшовши за межі суспільства, мобільність повсякчас до нього повертається, до його «залюднених» соціальних структур.

¹⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 119.

1.2 Чотири покоління дослідників: аналітичні підходи, методи і результати

Кінець XX – початок XXI століття спонукав науковців до певного підбиття підсумків понад півстолітньої дослідницької діяльності на ниві дослідження соціальної стратифікації і мобільності. Хоча засаднича для галузі праця П. Сорокіна з'явилася ще наприкінці 1920-х років, розгортання систематичних національних соціологічних досліджень соціальної мобільності почалося лише після закінчення Другої світової війни. Ретроспективне бачення і оцінювання того, що за цей час відбулося у цій галузі соціологічного знання, спонукало до виокремлення умовних чотирьох поколінь дослідників [200; 316], загальний результат роботи яких Дж. Голдторп однозначно оцінює як прогрес соціологічного знання, втілений у концепціях та аналітичних підходах, емпіричних даних і результатах [215]. Умовність виокремлення поколінь ґрунтується на тому, що дослідницьке покоління не збігається з демографічним, поява наступного не означала припинення діяльності попередників чи не продовження їхніх традицій молодшими за віком науковцями. Хіба що персони і здобутки представників першого покоління вже стали надбанням історії соціології.

Оскільки у вітчизняній соціологічній літературі вже аналізувалася діяльність перших трьох поколінь дослідників соціальної стратифікації і мобільності [36], зупинимось лише на основних дослідницьких питаннях і здобутках кожного.

Британського науковця Д. Гласса (D. Glass) [301] вважають засновником повоєнної, що триває донині, традиції дослідження тенденцій, чинників і наслідків міжгенераційної мобільності. До ключових фігур першого покоління дослідників належать також К. Сваластога (K. Svalastoga) [311], С. Ліпсет, Г. Зеттерберг (H. Zetterberg), Р. Бендікс [257], С. Міллер (S. Miller) [265]. Традиція розгорталась як низка національних досліджень стратифікації та

мобільності в європейських країнах і США з подальшою метою міжнаціональних порівнянь. Коло дослідницьких питань стосувалося основних детермінант соціальної мобільності, зокрема, освіти, наслідків мобільності для класової ідентичності й класових антагонізмів, електоральної поведінки, впливу політичного порядку на масштаб мобільності, міри подібності ієрархій престижу занять тощо. Проте тогочасна недосконалість дослідницьких методів, класових і соціально-статусних класифікацій унеможливила одержання відповідей на більшість дослідницьких питань саме у міжнаціональному порівняльному аспекті.

Ключовим же для дослідників першого покоління було саме порівняльне питання, чи розвинуті західні суспільства різняться за притаманними їм зразками соціальної мобільності, її рівнем і напрямками, тобто за відкритістю і рівністю можливостей. На основі порівняльного аналізу таблиць мобільності, рівнів вхідної і вихідної абсолютної мобільності між категоріями занять батька і сина (нефізична праця, фізична праця, сільськогосподарська праця), але не відносних шансів на здійснення мобільності, дослідники дійшли висновку про подібність моделей соціальної мобільності в західних країнах, висновку, який згодом наукова спільнота визнала некоректним, таким, що не може бути доведеним шляхом аналізу рівнів абсолютної, а не відносної мобільності. Проте по суті відповідь першого покоління дослідників на ключове дослідницьке питання загалом підтвердили і довели представники третього покоління, коли стало можливим вимірювання саме відносної міжгенераційної мобільності. Значно більша наукова заслуга першого покоління дослідників соціальної стратифікації і мобільності полягає у заснуванні 1950 року і підтримці активної діяльності присвяченого соціальній стратифікації і мобільності дослідницького комітету Міжнародної соціологічної асоціації (ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility (RC28)).

Основне дослідницьке питання другого покоління дослідників соціальної стратифікації і мобільності вкрай різниться від сформульованого попередниками. Центр уваги зміщується на аналіз того, як відбувається

міжгенераційна передача статусу, як прямий вплив статусу (заняття) батька на статус (заняття) сина співвідноситься з впливом інших чинників, як то освіта батька, рівень здобутої сином освіти, його перша зайнятість, місце проживання протягом дитинства й юності тощо. Культові фігури другого покоління – американські науковці П. Блау і О. Данкен, які запровадили у соціології і нині використовувані в оригінальному чи модифікованому вигляді шкали і моделі, зокрема, шкалу престижу занять, соціально-економічний індекс (SEI), модель досягнення статусу на основі лінійного регресійного моделювання [144]. Це був зовсім новий для дослідницької галузі підхід, який уможлиблював вимірювання впливу приписаних характеристик індивіда на досягнуті ним статуси освіти і зайнятості. Емпіричне підтвердження одержало припущення про ключову роль освіти в процесах досягнення статусу, коли освіта є механізмом як соціальної мобільності (досягнення відмінного від батькового статусу), так і соціального відтворення (досягнення такого самого, як і в батька, статусу). Згодом Д. Трейман (D. Treiman) дає переконливу емпірично обґрунтовану відповідь на вперше порушене ще попередниками питання про міру подібності ієрархій престижу занять в різних країнах [315], а опрацьована ним з колегами Стандартна міжнародна шкала престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale (SIOPS)) визнається як валідний інструмент для порівняльного аналізу.

Проте порівняльний аспект досліджень дещо відходить на другий план, оскільки в різних країнах науковці могли включати до моделі досягнення статусу відмінні чинники, що унеможливлювало масштабні порівняльні дослідження. Згодом національні моделі досягнення статусу були емпірично обґрунтовані для багатьох країн, у тому числі соціалістичних / постсоціалістичних, у переліку яких України наразі немає. Лише на зламі століть Д. Трейману та Г. Ганзебуму (H. Ganzeboom) вдалося надати широкої порівняльної перспективи дослідженням досягнення статусу внаслідок накопичення даних 331 вибіркового дослідження, проведеного в 42 країнах між 1937 і 2003 роками, що можна вважати досягненням фактично четвертого

покоління дослідників, оскільки один з акцентів було зроблено на зумовленості процесів досягнення статусу зайнятості чинниками економічного розвитку та політичних режимів [201].

«Спровоковані» появою книги П. Блау і О. Данкена дослідження і моделювання опосередкованості різними чинниками процесу досягнення статусу привели до тимчасового відсунення на задній план важливої перспективи бачення суспільства з погляду міри рівності можливостей і його відкритості, перспективи давньої, як і самі емпіричні дослідження соціальної мобільності [255]. Повернення до такої перспективи стало виразною особливістю науковців умовно виокремленого третього покоління, яке формується наприкінці 1970-х років паралельно з науковою діяльністю попередників, що активно триває.

На передній план знову висувається ключове для дослідників першого покоління запитання: як і чим відрізняються моделі міжгенераційної соціальної мобільності в індустріально розвинених країнах, чи з часом відбувається рух у напрямку більшої соціальної відкритості? Щоб одержати відповідь на це запитання, представникам третього покоління вдалося розв'язати складне завдання, як відділити структурні впливи на мобільність, зумовлені змінами в соціальній структурі, від «чистої» (net) або обмінної мобільності, тобто відокремити і виміряти відносні шанси на мобільність між вихідцями з різних соціальних класів. Це вдалося завдяки застосуванню логлінійних і лог-мультиплікативних моделей аналізу таблиць мобільності [177; 223; 329].

Іноді третє покоління дослідників називають поколінням CASMIN за аббревіатурою назви дослідницького проекту Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations (Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних суспільствах), організаторами якого були Дж. Годлторп, В. Мюллер (W. Müller) та Р. Еріксон. Відповіді на основне та низку інших дослідницьких питань викладені нижче як емпіричні узагальнення результатів діяльності третього і частково четвертого поколінь дослідників соціальної стратифікації й мобільності.

Поділ на третє і четверте покоління зумовлений радше суттєвим розширенням дослідницької тематики, особливо щодо макросоціальних чинників соціальної нерівності й мобільності, та долученням до галузі молодих дослідників на тлі продовження основних традицій і діяльності представників третього покоління. На адресу останніх висловлювався закид щодо суттєвого звуження дослідницького поля [199], залишення поза увагою порушуваних ще попередниками питань впливу на режими і наслідки соціальної мобільності ширшого інституційного оточення. Ключові для попередніх поколінь дослідників питання, якою мірою, як саме і за яких умов процеси соціальної мобільності й досягнення статусу різняться за відмінного соціального контексту, залишаються, але відновлюється і посилюється увага до інституційної зумовленості вказаних процесів, зокрема, як освітні та статусні досягнення індивідів опосередковуються структурними рисами системи освіти, ринку праці, моделями розподілу і перерозподілу економічних ресурсів, загальним рівнем економічного розвитку, типом політичної системи та зміною політичних режимів тощо. Питання, як нерівність і соціальна мобільність індивідів зумовлюється соціальним оточення, наразі стало основним для четвертого, а частково і представників третього покоління дослідників. Пошук відповідей, теоретично та емпірично обґрунтованих, наразі триває, про що детальніше йтиметься у наступному підрозділі.

Чи можливий у соціології прогрес? «Прогрес у соціології: випадок дослідження соціальної мобільності» – під такою назвою відомий британський дослідник Дж. Голдторп нещодавно опублікував статтю [215], у якій, як зрозуміло з самої назви, однозначно ствердно відповідає на запитання, чи можливий у соціології прогрес? Чи можливо продемонструвати кумулятивне зростання соціологічного знання і розуміння? Якщо погодитися з узагальненою оцінкою Дж. Голдторпа півстолітньої діяльності соціологів на ниві дослідження соціальної мобільності, такий прогрес у певному сенсі можна задокументувати, беручи до уваги дані, концепції та аналітичні підходи, а також емпіричні результати.

Дані. Перші інтерпретації мобільності П. Сорокіним ґрунтувалися на даних водночас обмежених і вельми неоднорідних. Це оцінки істориками рівнів та моделей різних форм мобільності у різних суспільствах минулого на основі фрагментарних джерел, доповнені тогочасними дослідженнями переважно мобільності до бізнесової, політичної тощо еліти. Якщо відштовхуватися від такого початку, то суттєвий прогрес досягнуто в соціології соціальної мобільності щодо даних з огляду на їхню якість та об'ємність (coverage), масштаб спостереження за процесом мобільності.

Зростання об'ємності даних означає, що принаймні в економічно розвинутих суспільствах дані про соціальну мобільність дедалі частіше одержуються внаслідок проведення репрезентативних для населення досліджень. Першим вважають дослідження Д. Гласса у Великій Британії [301]. Пізніше в різних країнах з певною періодичністю повторюються загальнонаціональні крос-секційні дослідження, що уможливило накопичення чималих баз даних як підґрунтя для виявлення основних тенденцій соціальної мобільності. Такі дані постійно доповнюються результатами панельних опитувань та досліджень окремих вікових когорт, що суттєво покращує бачення основних тенденцій та причинних механізмів процесу мобільності. Що ж до якості даних то відбулися суттєві зрушення у їхній надійності та порівнянності з огляду на міжнародні крос-національні дослідження мобільності протягом останніх десятиліть. Опрацьовані з цією метою шкали занять і класифікації, насамперед класова схема EGP [177], сприяли накопиченню великого масиву надійних даних щодо соціальної мобільності у різних країнах.

Концепції та аналіз. У дослідженнях соціальної мобільності значну увагу приділяють концептуальному контексту. Йдеться про те, чи має мобільність визначатися і вимірюватися в термінах ієрархії престижу занять або соціально-економічного статусу, а чи, як альтернатива, в термінах позицій,

виокремлюваних в межах класової структури чи структури занять [215]¹⁾. Хоча прихильність різних дослідників до альтернативних концептуальних підходів і далі відтворюється, але наразі досягнуто суттєвої згоди, що, по-перше, різні підходи більшою чи меншою мірою прийнятні для розв'язання різних завдань, по-друге, одержані в межах різних концептуальних контекстів емпіричні результати різняться скоріше деталями, аніж важливими засадничими характеристиками.

Дж. Голдторп убачає суттєвий прогрес у самому аналізі міжгенераційної мобільності, коли йдеться про переходи між «походженнями» та «належностями» індивідів, а не просту перспективу життєвого шляху. Відбулися значні зрушення у способах осмислення соціальної мобільності. Спочатку перехід від аналізу стандартних таблиць мобільності шляхом підрахунку відсоткових значень рівнів вхідної і вихідної мобільності до аналізу процесів досягнення статусу з застосуванням регресійних моделей. Пізніше запровадження лог-лінійного моделювання уможливило аналіз стандартних таблиць мобільності з погляду розрізнення абсолютних та відносних рівнів мобільності.

Емпіричні результати. Тут прогрес найкращим чином виявляється у встановленні низки емпіричних регулярностей щодо мобільності, насамперед міжгенераційної, які спостерігаються у доволі широких межах інституційних та культурних контекстів [215]²⁾. Серед найважливішого виявлено те, що, по-перше, ендегенні режими мобільності, тобто рівні відносної мобільності, тривалий час залишаються доволі стабільними в межах національних суспільств, лише незначно змінюючись протягом багатьох десятиліть. Емпірично фіксовані зміни в напрямку швидше зростання, аніж зменшення можливостей мобільності, у більшості країн обмежуються певним періодом чи

¹⁾ [215] Goldthorpe J. Progress in Sociology: The Case of Social Mobility Research / John Goldthorpe // Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective / edited by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 61.

²⁾ [215] Goldthorpe J. Progress in Sociology: The Case of Social Mobility Research / John Goldthorpe // Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective / edited by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 64.

віковою когортою і не мають характеру односпрямованого, постійно відтворюваного руху.

По-друге, ендегенні режими мобільності також демонструють високий рівень крос-національної подібності, зокрема щодо загальних тенденцій відносної мобільності. Незначну емпіричну підтримку мають твердження про національну винятковість окремих країн з огляду на помітно вищі чи нижчі рівні мобільності чи відкритості суспільств. Водночас наявні крос-національні відмінності ендегенних режимів мобільності швидше зумовлені інституційними чи культурними чинниками, або ж історичними особливостями окремих країн, аніж загальними соціетальними процесами, як-от індустріалізація, модернізація чи тип політичної системи.

По-третє, з огляду на попередні висновки, зазвичай суттєві часові та крос-національні відмінності рівнів абсолютної мобільності слід розглядати як переважно структурно зумовлені, тобто як зрушення в розподілі населення між статусними чи професійними категоріями або ж класами, щодо яких і визначається мобільність.

По-четверте, в усіх сучасних суспільствах найважливішим опосередковуючим чинником міжгенераційної мобільності виявляються освітні досягнення індивіда. Інші дотичні індивідуальні характеристики на кшталт рівня IQ чи мотивації і зусиль значною мірою виявляються через освітні досягнення. Водночас жодне суспільство не є насправді меритократичним у сенсі того, що соціальне походження і належність статистично незалежні між собою, якщо контролюються «меритократичні» змінні, як-от освіта, рівень IQ чи мотивація. Це означає, що прямий вплив походження залишається. Більше того, опосередковуюче значення освіти для мобільності не збільшується стабільно протягом часу. Зв'язок між походженням та освітніми досягненнями якщо й виявляє тенденцію до послаблення, то дуже повільну. З іншого боку, нещодавні дослідження фіксують тенденцію до певного послаблення, а не посилення зв'язку між освітою та соціально-професійною належністю.

По-п'яте, у зв'язках між походженням, освітою та належністю наявний суттєвий ефект взаємодії. Зв'язок між походженням і належністю виявляється слабшим на вищих освітніх рівнях, аніж нижчих. Інакше кажучи, освітні досягнення і соціальна належність слабше пов'язані між собою для індивідів більш привілейованого походження.

Наведені емпіричні регулярності не варто сприймати як «залізні закони соціальної мобільності». Незважаючи на добру емпіричну обґрунтованість, вони, вочевидь, можуть мати часові й просторові обмеження.

Теорія. Після відомих зусиль П. Сорокіна, аж до 1960-х років не здійснювалися спроби трактувати емпіричні результати досліджень соціальної мобільності з погляду соціологічних теорій. Проте згодом соціальна мобільність стала однією з головних тем, до якої зверталися представники соціологічної теорії, яка домінувала на той час, – макросоціологічного функціоналізму. Щодо соціальної мобільності, теоретично припускалася і обґрунтовувалася потреба якомога повнішого використання людського потенціалу чи ресурсів, незалежно від того, де вони локалізовані у соціальній структурі. Вважалося, що задоволення цієї потреби спонукає, з одного боку, до експансії і реформування освітніх інституцій з метою збільшення освітніх можливостей, а з іншого, до зростаючої важливості освітніх досягнень і кваліфікацій як основи відбору на ринку праці. Відповідно до цього змінюватимуться й режими мобільності, насамперед слабшатиме зв'язок між походженням та належністю індивідів, суспільства рухатимуться у бік відкритості й меритократичності. Послаблення домінуючих позицій функціоналізму відбувалося на тлі появи зазначених вище емпіричних висновків щодо стійких до змін ендогенних режимів мобільності та зв'язків між походженням, освітніми досягненнями й мобільністю.

На зламі століть активізувалися спроби теоретичного обґрунтування емпіричних регулярностей щодо мобільності. Відбувається переорієнтація від пояснення режимів мобільності винятково на макрорівні, виходячи з потреб соціальних систем, до пояснення з урахуванням мікрочинників, тобто загальних

наслідків зумисних чи незумисних, цілеспрямованих дій індивідів. Ідеться про теоретичне обґрунтування режимів мобільності в напрямку від мікродій і взаємодій до макропроцесів, про пояснення рівнів і моделей мобільності в термінах індивідуальних та сімейних «стратегій освіти й мобільності» з урахуванням досі практично нехтуваної ролі роботодавців та їхніх стратегій найму і просування працівників [215]¹⁾.

В основі нового теоретичного підходу до обґрунтування соціальної мобільності лежить певна модифікація теорій раціональної дії. Більшість соціологічних варіацій теорії соціальної дії передбачають, що індивіди і спільноти як соціальні актори загалом діють раціонально у широкому сенсі, основну увагу фокусуючи на агрегованих наслідках сукупності індивідуальних дій і взаємодій. Теорія соціального вибору стає одним з основних напрямів теоретичних інтерпретацій результатів статистичного аналізу даних щодо соціальної мобільності для спільноти сучасних дослідників цього явища, і провідну роль тут Дж. Голторпа вважають незаперечною [127; 187; 188; 189; 218].

Таким чином, протягом трохи більше як півстоліття в галузі дослідження соціальної мобільності відбувся помітний прогрес. На думку належних до цієї галузі дослідників [215; 232], науковому поступу сприяв насамперед інституційний контекст досліджень. Хоча науковці належали до різних національних інституцій, від університетів до статистичних бюро, дослідження соціальної мобільності протягом роботи усіх поколінь дослідників перебували під впливом міжнародної співпраці й обміну в межах і під егідою 28-го дослідницького комітету з соціальної стратифікації і мобільності (RC28) Міжнародної соціологічної асоціації. Започатковані в межах цього комітету дослідницькі традиції систематично відтворюються і поглиблюються науковцями, які переважно залишалися вільними від впливу періодичних хвиль інтелектуальної моди – від структуралістського марксизму і радикального

¹⁾ [215] Goldthorpe J. Progress in Sociology: The Case of Social Mobility Research / John Goldthorpe // *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective* / edited by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 67–68.

фемінізму до постмодернізму. Постійна спрямованість на пошук нових аналітичних підходів і методів аналізу уможливили виявлення основних емпіричних регулярностей і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності в різних країнах.

Основні емпіричні узагальнення. Серед двох десятків емпіричних узагальнень, які безпосередньо чи опосередковано стосуються міжгенераційної мобільності й освітньої нерівності і вважаються суттєвим внеском до розширення знання про соціальну стратифікацію і мобільність представників третього–четвертого поколінь, зупинимося на найважливіших.

Виявлена в різних країнах та часових проміжках певна варіативність моделей соціальної мобільності не спростовує наявності основного однакового для всіх зразка. Одне з завдань засновників дослідницького комітету RC28 полягало у виявленні й вимірюванні величини міжнаціональних відмінностей соціальної мобільності, оскільки було припущення, що різні країни можуть суттєво різнитися зразками і рівнями соціальної мобільності, виходячи з їхніх історичних, економічних, політичних, демографічних тощо відмінностей. Проте вже одна з перших масштабних спроб такого порівняння дев'яти розвинених країн (Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччина, Швеція, Японія, Франція, Швейцарія, Данія, Велика Британія, Італія), представлена у монографії С. Ліпсета й Р. Бендікса [257], довела протилежне: відмінності виявилися незначними як в аспекті міжнаціональних, так і міжчасових порівнянь, а Сполучені Штати не становлять відкритіше з погляду соціальної мобільності суспільство, аніж європейські з їхньою багатовіковою історією та культурними традиціями нерівності. Вказані автори доходять обережного висновку, що «...загальна модель соціальної мобільності виявляється значною мірою подібною в індустріальних суспільствах різних Західних країн. ...Оскільки низці країн, щодо яких ми маємо дані, притаманні відмінні рівні економічного розвитку, але порівнянні рівні соціальної мобільності, наше попереднє пояснення полягає в тому, що соціальна мобільність суспільств стає відносно високою, коли індустріалізація, а

відповідно й економічний розвиток досягають певного рівня» [257]¹⁾. Узагальнення робилися на ґрунті відсоткових показників соціальної належності синів різного походження, диференційованих найпростішим чином: заняття нефізичної, фізичної та сільськогосподарської праці без перевірки статистичної значущості відмінностей. Ішлося про результати досліджень винятково рівнів абсолютної соціальної мобільності, а не відносної. Майже через чверть століття перевірка дослідниками статистичної значущості відмінностей виявила суттєві розбіжності між дослідженими С. Ліпсетом та Р. Бендіксом країнами, які пояснювалися насамперед історичними та політичними відмінностями, а також відмінностями в структурі зайнятості країн приблизно однакового рівня індустріального розвитку [255].

Як зазначено раніше, з початком 70-х років у соціології соціальної мобільності відбувається поступове повернення до міжнародних порівняльних досліджень. Одними з перших публікуються результати порівняння міжгенераційної соціальної мобільності в США та Австралії, які свідчать про суттєво відмінні рівні абсолютної мобільності в цих двох країнах, але спільний для них рівень мобільності відносної, вимірюваної за допомогою лог-лінійного моделювання [195]. Д. Фезерман (D. Featherman), Ф. Джонс (F. Jones) та Р. Хаузер (R. Hauser) висловлюють припущення про подібність відносної соціальної мобільності в індустріальних країнах із ринковою економікою та нуклеарною сім'єю на тлі можливих варіацій мобільності абсолютної. Це припущення за першими літерами прізвищ авторів стає відомим як FJH-гіпотеза, а логлінійна модель, яка їй відповідає, одержує назву «Common social fluidity» («Спільна соціальна рухливість»), або скорочено CmsF.

Одна з перших перевірок трьома іншими дослідниками – Дж. Голдторпом, Р. Еріксоном та Л. Портокаро (L. Portocarero) – FJH-гіпотези за даними щодо Англії, Франції та Швеції виявила, що в усіх країнах класова належність індивідів безумовно залежить від їхнього соціального

¹⁾ [257] Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley : University of California Press. – 1959. – P. 13.

походження, проте сила зв'язку між соціальним походженням та належністю різна: в Англії та Франції майже ідентична, а от у Швеції суттєво слабша [175]. Колективні зусилля міжнародної спільноти дослідників щодо міжнаціональних порівнянь мобільності найповніше втілюються у згадуваному вище проекті CASMIN, насамперед пов'язаному з іменами Дж. Голдторпа й Р. Еріксона. Порівняння абсолютної та відносної соціальної мобільності охоплюють дедалі ширше коло країн, як капіталістичних, так і на той час соціалістичних, що лише посилює впевненість у емпірично підтвердженому висновку, що країни дещо різняться силою зв'язку між походженням і належністю (або, інакше, відкритістю суспільства), але усім притаманний подібний зразок такого зв'язку, схожа модель відносної мобільності (європейськими країнами-учасниками проекту CASMIN були Велика Британія (окремо Англія та Уельс, Шотландія, Північна Ірландія), Франція, Федеративна Республіка Німеччина, Угорщина, Ірландія, Польща, Швеція). Задля вимірювання і порівняння величини зв'язку між походженням і належністю Дж. Голдторп та Р. Еріксон [177], а також американський дослідник Ю. Ксі (Y. Xie) [329] обґрунтовують можливість використання ще однієї лог-мультиплікативної моделі «Model on uniform difference», або скорочено Unidiff, яка згодом стає широко застосованою для дослідження міжнаціональних та міжчасових порівнянь відносної міжгенераційної соціальної мобільності (докладніше про моделі мобільності йтиметься у наступному розділі).

Загальний висновок Дж. Голдторпа і Р. Еріксона сформульований таким чином: «Ми не знайшли жодного підтвердження загальної і постійної тенденції щодо більшого рівня як мобільності загалом, так і соціальної рухливості в межах досліджених суспільств; жодного підтвердження, що рівні мобільності, абсолютної чи відносної, змінюються у якомусь постійному напрямку, як і підтвердження, що ці рівні виявляють тенденцію з часом бути подібнішими між країнами» [177]¹⁾. В різних країнах рівні абсолютної мобільності демонстрували

¹⁾ [177] Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 102.

не наявність односпрямованої тенденції змін, а постійні флуктуації (відхилення, коливання) різного розмаху від однієї вікової когорти до іншої. Хоча досить обережно дослідники вказують на певну тенденцію до зближення (конвергенцію) рівнів мобільності у тому розумінні, що для найстарших вікових когорт різних країн розмах абсолютної мобільності був більшим, аніж для наймолодших. Усім країнам, а кожна досягла певного рівня індустріального розвитку, притаманне скорочення міжгенераційної іммобільності в межах пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю класів і входження вихідців із цих класів до класу фізичної праці в промисловості, а разом з вихідцями з останнього відбувалося певне зростання мобільності до службових класів. Виявлені ж дослідниками рівні відносної мобільності загалом характеризувалися як суттєво стабільні. Хоча певні зрушення в окремих країнах фіксувалися, проте вони не були односпрямованими, і, що значно важливіше, мали дуже невеликий розмах, тож скидалися швидше на незначні коливання, аніж суттєві флуктуації. Лише одна країна – Швеція – демонструвала поступовий рух до більшої відкритості суспільства, тобто порівняно слабший зв'язок між соціальним походженням і належністю серед представників молодших вікових когорт, що вже на той час пояснювалося як наслідок тривалого соціал-демократичного урядування. В назві монографії Дж. Голдторпа і Р. Еріксона («The Constant Flux») [177] образно втілено основну ідею/висновок дослідження – постійність нерівності з незначними коливаннями, постійний потік нерівності у сенсі нерівності можливостей. Очевидно, нерівний розподіл соціальних ресурсів і влади у суспільстві настільки пронизує соціальну структуру і відносини, що веде до практично незмінного рівня нерівності можливостей.

У двох залучених до проекту CASMIN соціалістичних на той час країнах – Польщі й Угорщині – науковці не виявили жодних особливостей і відмінностей від вказаних загальних тенденцій мобільності, що уможливило висновок про відсутність «соціалістичного режиму мобільності» як окремого типу.

Хоча дослідницький проект CASMIN як такий був завершений ще у 1980-ті роки, однак він мав тривале неформальне продовження, оскільки протягом 1990-х та 2000-х років ще кілька десятків країн фактично приєдналися до проекту, оприлюднивши дані щодо стану і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності, зокрема країни колишнього СРСР (Естонія, Росія), але не Україна.

На кінець XX століття дослідження міжгенераційної соціальної мобільності залишаються в центрі уваги європейських соціологів, у тому числі колег із колишніх соціалістичних країн, для яких інтерес до дослідження мобільності актуалізувався у зв'язку з переходом від соціалізму до капіталізму. Остання ґрунтовна колективна монографія європейських дослідників, присвячена соціальній мобільності в Європі між 1970 та 2000 роками, ґрунтується на результатах 117 досліджень і охоплює детальний аналіз тенденцій абсолютної та відносної мобільності в таких країнах: Західна Німеччина, Франція, Італія, Ірландія, Велика Британія, Швеція, Норвегія, Польща, Угорщина, Нідерланди, Ізраїль [302]. Для останньої чверті минулого століття дослідники вже чітко зафіксували суттєвий тренд до зближення (конвергенції) рівнів абсолютної мобільності у вказаних країнах, зумовлений значно більшим уподібненням класової структури, завдяки зменшенню класів зайнятості сільськогосподарською працею, а також фізичною працею загалом, особливо некваліфікованою, та повсюдним збільшенням зайнятості розумовою працею різного рівня кваліфікованості. Відмінності класової структури країн, рівні висхідної і низхідної абсолютної мобільності виявилися значно меншими в 1990-ті роки, аніж двадцятьма роками раніше [151; 152]. Висловлений С. Ліпсетом майже півстоліття тому обережний висновок про суттєву подібність загальної моделі соціальної мобільності в індустріальних суспільствах різних західних країн виявився значно ближчим до реальності лише наприкінці XX століття.

Виявлені європейськими соціологами тенденції відносної мобільності загалом трактують неоднозначно. Висновок про загальну тенденцію, за

окремими винятками, до збільшення соціальної рухливості європейських суспільств ґрунтується на досить неоднорідних результатах національних досліджень і, очевидно, потребуватиме переконливіших доказів за даними наступних досліджень. Постійні коливання рівнів відносної мобільності тривають без чіткої і однозначної тенденції до конвергенції. Певне збільшення соціальної відкритості суспільства виявлене для чоловіків і жінок у Франції, Нідерландах і Швеції. Для окремих вікових когорт збільшення рухливості зафіксоване в Угорщині, Ірландії (лише для чоловіків) та Польщі (лише для жінок). Німеччині й Великій Британії притаманна стабільність відносної мобільності. Загалом же на кінець 1990-х років для чоловіків найсильнішим зв'язок між класом походження та класом належності виявився в Ірландії, Франції, Італії та Німеччині, дещо слабшим – у Великій Британії, ще слабшим – у Швеції, Норвегії, Польщі, Угорщині й Нідерландах, а найвідкритішим для мобільності чоловіків виявилось ізраїльське суспільство [151]¹⁾. Для жінок найменш структурно відкритими країнами вважаються Франція і Німеччина, а відносно рухливішими – Швеція, Нідерланди, Польща та Велика Британія [151]²⁾. Колишні соціалістичні країни Польща й Угорщина виявилися загалом відносно відкритішими, аніж низка західноєвропейських країн.

Гендерна сегрегація зайнятості має універсальний характер, що не виключає певної варіативності зразків. В усіх досліджених щодо міжгенераційної соціальної мобільності суспільствах існують суттєві відмінності у сферах зайнятості та професійній належності чоловіків і жінок, а також конкретних видах роботи в межах професій і робочих місць. Проте суспільства різняться поширеністю та окремими характеристиками гендерної сегрегації зайнятості. Ще більшою мірою відрізняються моделі гендерної нерівності в різних країнах. Гендерні відмінності соціально-професійної належності чоловіків і жінок особливо помітні на тлі відсутності гендерних

¹⁾ [151] Breen R. Social Mobility in Europe between 1970 and 2000 / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004b. – P. 60.

²⁾ [151] Breen R. Social Mobility in Europe between 1970 and 2000 / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004b. – P. 73.

відмінностей у їхньому соціальному походженні, адже і хлопчики, і дівчатка народжуються в усіх класах і шарах суспільства. Тому гендерна сегрегація зайнятості, гендерні відмінності в професійній належності розглядаються як основне, якщо не єдине джерело відмінностей щодо соціальної мобільності чоловіків і жінок.

Жінки і мобільність. Представники першого і частково другого поколінь дослідників соціальної стратифікації й мобільності обґрунтовували висновки та узагальнення з використанням результатів емпіричних досліджень, респондентами яких були винятково чоловіки, а в основі міжгенераційної соціальної мобільності лежало порівняння класової чи статусної належності синів і батьків (чоловіків). Відсутність жінок у дослідженнях стратифікації й мобільності пояснювалася їхньою значно меншою зайнятістю на ринку праці, опосередкованістю їхнього становища в суспільстві статусною належністю чоловіків чи батьків [70]. Проте остання чверть минулого століття відзначається швидким зростанням кількості жінок, які здобувають вищі рівні освіти та посідають найрізноманітніші статуси зайнятості на ринку праці, від некваліфікованої до висококваліфікованої праці професіоналів та управлінців. Паралельно у розвинених західних суспільствах розгортається так звана друга хвиля фемінізму, а в соціально-гуманітарному знанні, і в соціології також, – феміністичні й гендерні студії.

Друга хвиля фемінізму початку 1970 – 1980-х років для класового аналізу в соціології ознаменувалася початком тривалої дискусії щодо гендерної нерівності та визначення класової позиції чоловіків і жінок у суспільстві. Власне суть дискусії стосувалася переважно жінок і їхнього місця в класовому аналізі та стратифікаційних дослідженнях. До цього часу в західній соціології панувала емпірична конвенція, відповідно до якої одиницею класового аналізу є родина (домогосподарство), а жінка належить до тієї самої класової позиції, що і голова домогосподарства – чоловік. Така конвенція відбивала домінуючу тенденцію поділу праці між статями, коли публічна трудова сфера діяльності належала чоловікам, а домашня внутрішньосімейна – жінкам. Конвенційна

модель цілком відповідала фактичній перевазі чоловіків на ринку праці й у структурі зайнятості аж до середини ХХ століття у розвинутих капіталістичних країнах. Жінки були повноправними членами суспільства, однак залишалися переважно невидимими для класового аналізу.

Після Другої світової війни ситуація на ринку праці почала істотно змінюватися, оскільки частка жінок, що здобувають освіту, насамперед професійну, і працюють поза домом неухильно збільшувалася. Проблематичним і не завжди обґрунтованим виявилось визначення класових позицій працюючих жінок опосередковано через класову належність близьких їм чоловіків, а не безпосередньо, виходячи з їхнього власного статусу зайнятості. Тим більше, що серед зайнятого населення завжди є визначена кількість самотніх жінок і матерів-одиначок на чолі домогосподарств, які, за логікою конвенційного підходу, взагалі випадають із системи соціальної стратифікації.

Один із ключових дослідників третього покоління Дж. Голдторп залишається прихильником конвенційного підходу, вважаючи одиницею класового аналізу сім'ю, а не індивіда, оскільки члени однієї сім'ї поділяють ресурси, стиль життя, цінності й соціальні зв'язки. Класова позиція сім'ї може визначатися відповідно до класової належності глави домогосподарства, яким у переважній більшості випадків є чоловік. Ставши об'єктом критики й обвинувачень в інтелектуальному сексизмі з боку соціологів-феміністок, Дж. Голдторп продовжує емпірично доводити достовірність конвенціональної моделі, використовуючи результати досліджень міжгенераційної мобільності чоловіків і жінок, електоральної поведінки і політичних орієнтацій [177; 208; 209]. Дж. Голдторп з колегами не заперечує присутності жінок як повноцінних працівників на ринку праці, але їх менш привілейоване, порівняно з чоловіками, становище, нижчі статуси зайнятості і, відповідно, триваюча залежність від чоловіків тільки підтверджують правильність вибору сім'ї як основної одиниці стратифікації. Оскільки члени сім'ї, що живуть разом, розділяють однакові матеріальні умови і життєві шанси, то спосіб життя жінки,

Її «класова доля» більшою мірою залежатиме від статусу зайнятості чоловіка, аніж її власного. До того ж зв'язок жінок із ринком праці слабший через тривалі перерви в роботі, пов'язані з народженням і вихованням дітей, а також часткової, а не повної зайнятості [206]. В межах конвенційного підходу передбачається, що рівень освіти, класова чи статусна належність батька впливатиме на освітні здобутки і соціальну належність дітей. Материнська складова соціального походження не матиме самостійного чи додаткового впливу.

Критикуючи конвенційний підхід, дослідники, насамперед феміністично зорієнтовані дослідниці, пропонували використовувати індивіда, а не сім'ю як одиницю стратифікаційного аналізу, стверджуючи, що індивідуальна класова позиція як чоловіків, так і жінок має бути в центрі уваги емпіричних досліджень соціальної стратифікації й мобільності [125; 165; 306; 309; 324]. Індивідуальний підхід передбачає, що кожен з батьків впливає на освітню і соціальну належність дітей. Хоча класова й освітня належність матерів усе ще рідко враховується у дослідженнях соціальної мобільності, прихильники індивідуального підходу все-таки досягли своєї основної мети – зробити жінок видимими в соціології, а гендерна нерівність стала важливою галуззю соціологічних досліджень.

У рамках індивідуального підходу було порушено вельми актуальну й нині проблему визначення соціального статусу жінок, які не мають оплачуваної зайнятості, але виконують різноманітну роботу з ведення домашнього господарства. Розглядаючи таких жінок як особистостей, а не «придатків» до класового положення чоловіків, найрадикальнішою є пропозиція соціологів-феміністок вважати цих жінок окремим класом, який виконує дуже важливу роботу щодо соціального відтворення в рамках особливого типу соціального виробництва – патріархального, що існує в будь-якій суспільстві паралельно з загальновідомим капіталістичним способом виробництва [165; 324]. Звідси дискусійна ідея про двоїсте класове становище сімейних жінок і чоловіків: перша складова заснована на їхньому професійному статусі зайнятості, а друга

– на статусі дружин як працюючих домогосподарок і чоловіків – споживачів результатів внутрішньосімейної праці.

Під впливом феміністської критики методологічні підходи прихильників сім'ї як одиниці класового аналізу були дещо модифіковані, щоб уникнути найочевидніших недоліків конвенційного підходу. Колега Дж. Голдторпа шведський соціолог Р. Еріксон [176] запропонував неоконвенційний, або домінантний підхід, підтриманий пізніше і Дж. Голдторпом. Використовуючи дані досліджень позиції сім'ї в системі соціальної стратифікації, Р. Еріксон пропонує враховувати статус зайнятості обох членів подружжя, але класову належність родини визначати за тим із членів подружжя, хто має вищий соціально-економічний статус, тобто стоїть вище в послідовності впливу на ринкову ситуацію сім'ї. У більшості випадків статус зайнятості чоловіка виявляється вищим, ніж статус зайнятості жінки, але на відміну від класичного конвенційного підходу, домінантний дає змогу жінкам бути повноцінними главами домогосподарств там, де немає чоловіків, а також визначати класову позицію сім'ї у разі посідання вищого, ніж партнер-чоловік, статусу зайнятості.

Незважаючи на здавалось би істотну відмінність, домінантна модель визначення класової належності сім'ї за своїми емпіричними результатами майже не відрізняється від конвенційної, оскільки порівняно незначна меншість жінок, за даними Р. Еріксона і Дж. Голдторпа, займають домінуючі позиції [177]. Проте концептуально домінантна модель відрізняється від конвенційної в одному дуже істотному аспекті: передбачається, що статус зайнятості важливіший, аніж гендер у визначенні класової позиції сім'ї, і жінка зовсім не обов'язково втрачає свою класову належність, виходячи заміж за людину нижчого соціального статусу [306]. Опоненти ж критикують домінантний підхід за створення тільки видимості врахування соціально-класової позиції жінок. Теоретично останні мають рівні з чоловіками можливості визначати класове положення сім'ї, але практично заміжні жінки в переважній більшості випадків продовжують «приписуватися» до класового положення чоловіків [224].

Ще одним підходом до визначення соціально-класового статусу сім'ї з урахуванням позиції обох членів подружжя є об'єднаний (joint) [225; 306], у рамках якого дослідницьке завдання полягає в тім, щоб сконструювати емпірично обґрунтовані соціально гомо- і гетерогенні типи сімей, що однаковою мірою представляють статуси зайнятості і чоловіка, і дружини. Наприклад, сім'я може бути «класово гомогенною», «класово сумісною», «класово змішаною» і «класово протилежною» [220]. Пропонується враховувати дистанцію між соціально-економічними статусами батька і матері. Передбачається, якщо статусні позиції батьків суттєво різняться, то діти, ймовірно, займатимуть середні між батьком і матір'ю статусні позиції. Такий підхід найбільшою мірою є дискусійним і значно рідше застосовується в соціологічних дослідженнях.

Статусні порівняння синів із батьками, а дочок із матерями відповідають статеврольовій моделі соціального відтворення і мобільності, в межах якої передбачається сформована в процесі соціалізації більша рольова орієнтація дівчат на матерів, а хлопців на батьків. До того ж горизонтальна і вертикальна сегрегація галузей освіти й ринку праці залишається притаманною суспільству, незважаючи на постійну зміну поколінь.

Таким чином, конвенційний підхід до визначення класової належності жінок, який тривалий час домінував у галузі соціальної стратифікації і мобільності, протягом останніх десятиліть був поставлений під сумнів, але теоретична і методологічна обґрунтованість альтернативних підходів також залишається суперечливою, прийнятною для одних дослідників і непринятною для інших. У той же час колеги Дж. Голдторпа спробували і не безуспішно обґрунтувати можливість використання класової схеми EGP для застосування індивідуального підходу, тобто визначення класової належності чоловіків і жінок, виходячи з їхнього власного професійного заняття і статусу зайнятості [188]. Такий підхід вочевидь цілком прийнятний і для України, де жінки, на відміну від більшості західних країн, уже давно становлять половину

всієї робочої сили країни, дещо навіть випереджаючи чоловіків за рівнем здобутої загальної середньої та професійної освіти.

Незважаючи на дискусію щодо цілої низки гендерно зумовлених питань у сучасному класовому і стратифікаційному аналізі, яка й досі триває, в дослідженнях міжгенераційної соціальної мобільності фактично науковою нормою стали аналіз та інтерпретація даних окремо для чоловіків і жінок, про що переконливо свідчать публікації низки сучасних дослідників, а також остання з фундаментальних для галузі соціальної мобільності колективна монографія європейських дослідників [302]. Соціальна мобільність жінок стає не лише додатковим компонентом до соціальної мобільності чоловіків, а й безпосереднім предметом національних і порівняльних досліджень [126; 192; 256; 281; 303; 307].

Численні порівняння рівнів мобільності серед чоловіків і жінок у різних країнах виявили, що внаслідок гендерної сегрегації зайнятості й дискримінації на ринку праці, рівні абсолютної міжгенераційної мобільності жінок значно поступаються відповідним рівням серед чоловіків. Однак відносні шанси класового відтворення чи міжгенераційної мобільності жінок різного соціального походження досить подібні до відповідних шансів чоловіків. Дослідження в різних країнах виявили, що модель однакової соціальної рухливості (CmSF) найкраще пояснює тенденції мобільності, притаманні обома гендерним категоріям. Якщо спостерігалися незначні відхилення від вказаної моделі, то вони пояснювалися переважно відмінностями в практиках успадкування власності й заняття серед класу дрібних власників і самозайнятих, у межах якого бізнес і капітал частіше успадковується синами, а дочки частіше переміщуються до категорій найманих кваліфікованих працівників розумової чи рутинної нефізичної праці [255]. Пізніші порівняльні дослідження міжгенераційної абсолютної і відносної мобільності серед чоловіків і жінок різних європейських країн підтвердили попередні висновки про те, що країни різняться рівнями соціальної рухливості, і ці відмінності практично однакові для чоловіків і жінок. Так само як і притаманні різним

країнам часові тенденції динаміки соціальної рухливості, тобто, якщо суспільство стає більш відкритим чи закритим, то переважно однаковою мірою для індивідів обох гендерів [151], хоча трапляються й винятки, зокрема Польща, де протягом 1972–1994 років відносна мобільність серед чоловіків не змінювалася, а серед жінок зроста [261].

Аналіз тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності чоловіків і жінок зазвичай ґрунтується на порівнянні класової належності та рівня освіти синів і дочок з батьками-чоловіками, а не матерями. Значення матерів у процесах міжгенераційної мобільності переважно не досліджувалося, за винятком поодиноких випадків додаткового або основного порівняння класової належності жінок з матерями [290]. Останнім часом оприлюднено результати досліджень, які свідчать про важливу роль матерів у процесах соціального відтворення дітьми класової належності чи здійснення ними соціальної мобільності [137; 246; 253].

Освіта становить основний чинник як висхідної мобільності, так і відтворення соціальної належності від покоління до покоління. Це емпіричне узагальнення набуває переконливе емпіричне підтвердження у знаменитій монографії П. Блау і О. Данкена «Американська професійна структура» [144]. Висловлене раніше припущення, що освіта сприяє або соціальній мобільності, або відтворенню, було спростовано і шляхом застосування регресійних моделей доведено, що освіта як визначальна для професійних досягнень індивіда може зумовлювати і посилювати як мобільність, так і відтворення. Оскільки більшість занять у сучасному суспільстві потребують певного рівня знань, формальної освітньої і кваліфікаційної підготовки, то існує відносно небагато можливостей прямого, а не опосередкованого освітою, впливу соціального походження на соціальну належність. Освітні досягнення індивіда зумовлюються не лише соціальним походженням, а й частково іншими, незалежними від походження чинниками. Образно кажучи, та частина освітніх досягнень, яка зумовлюється походженням, сприяє соціальному відтворенню, а

та, що зумовлюється незалежними від походження чинниками, – соціальною мобільністю.

Поряд із міжнаціональними порівняннями рівнів міжгенераційної класової і статусної мобільності, розгортаються міжнародні порівняльні проекти щодо освітньої нерівності й освітньої міжгенераційної мобільності, які нині стали невід’ємною складовою виявлення стану і динаміки міжгенераційної соціальної мобільності загалом, рівності можливостей і відкритості того чи того суспільства. Як результат міжнаціональних порівнянь, дослідники зазначають, що «роль освіти у класовому відтворенні й мобільності виявляється вражаюче подібною в індустріальних суспільствах» [235]¹⁾.

Тенденції освітньої стратифікації сприятливіші для жінок. Народжені у першій половині XX століття чоловіки мали значно вищі освітні досягнення, аніж жінки. У більшості індустріально розвинених країн ситуація починає суттєво змінюватися в середині минулого століття після завершення Другої світової війни. Відстань освітніх досягнень між чоловіками і жінками стрімко скорочується, а наприкінці XX століття в низці країн освіченість жінок починає випереджати відповідні здобутки чоловіків. Дослідження гендерних аспектів динаміки освітньої нерівності охоплює низку явищ, прямо чи опосередковано дотичних до процесів соціальної мобільності, зокрема гендерні відмінності грошових доходів і віддачі від освіти, взаємозв’язок освіти і шлюбної поведінки, освітню гомогамію подружніх пар, динаміку освітніх і професійних домагань жінок, особливості інвестування ресурсів батьками у своїх дітей тощо.

Клас по-різному впливає на освітні переходи. Американський соціолог Р. Маре (R. Mare) [262; 263] зауважив, що зв’язок між соціальним походженням та належністю виявляється як процес, що містить кілька переходів на шляху здобуття освіти. На кожному етапі здобуття освіти класове походження індивіда відіграє роль у прийнятті рішення, продовжувати навчання на вищому

¹⁾ [235] Ishida H. Class origin, class destination, and education: a cross-national study of ten industrial nations / Hiroshi Ishida, Walter Müller, John Ridge // American Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 101. – No. 1. – P. 181.

рівні чи ні. Ідея Р. Маре дала поштовх до розгортання низки порівняльних досліджень щодо впливу соціального походження під час трьох основних переходів: від початкової освіти до середньої, від неповної середньої до повної академічної середньої, від повної середньої до вищої.

Освітня експансія і освітня нерівність. У другій половині ХХ століття у багатьох країнах відбувається повільне чи вельми стрімке розширення освітніх можливостей загалом, освітня експансія на всіх рівнях. Вплив цього явища на освітню нерівність, класове відтворення і мобільність виявився неоднозначним. А. Рафтері (A. Raftery) та М. Хоут (M. Hout) висувають гіпотезу максимально підтримуваної нерівності (Maximally maintained inequality (MMI)) [229; 231; 283], у якій стверджується, що міжкласова, або міжстратова, освітня нерівність, як нерівність шансів здобуття певного рівня освіти, залишатиметься доти, допоки більш привілейований клас чи страта не досягнуть рівня насичення. Останнє визначається як «...точка, коли всі сини і дочки більш привілейованого соціального походження досягають певного освітнього рівня» [292]¹⁾. Лише коли більш привілейовані страти досягають насичення, експансія на певному рівні освіти сприяє зменшенню нерівності. Вплив соціального походження слабшає або зникає зовсім на нижчих рівнях освітньої ієрархії, окремі з яких можуть визнаватися як загальнообов'язкові для всіх дітей. Проте на вищих рівнях освіти, очевидно, жоден клас чи страта не досягають насичення, тому освітня експансія сама по собі не здатна зменшити нерівність.

Емпірична перевірка гіпотези максимально підтримуваної нерівності приводить до неоднозначних висновків. В окремих країнах вона підтверджувалася, в інших, насамперед із соціал-демократичними політичними режимами, – ні. Очевидно, зменшенню нерівності освітніх шансів сприяє певна освітня політика у суспільстві, поєднана з освітньою експансією. Пострадянська Росія стала прикладом підтвердження гіпотези максимально підтримуваної нерівності, оскільки, на думку дослідників, класові бар'єри переходу до вищої

¹⁾ [292] Shavit Y. The Persistence of Persistent Inequality / Yossi Shavit, Meir Yaish, Eyal Bar-Haim // From Origin to Destination. – Frankfurt/New York : Campus Verlag. – 2007. – P. 45.

освіти посилювалися після досягнення насичення на рівні середньої освіти [202; 203].

Теорія модернізації загалом не підтверджується. Представники першого покоління дослідників соціальної мобільності й водночас засновники 28-го дослідницького комітету Міжнародної соціологічної асоціації були здебільшого прихильниками поглядів на подальший розвиток суспільства, які відповідають згадуваній вище ліберальній теорії модернізації. Передбачалося, що динаміка соціальної структури суспільства відбуватиметься через скорочення сектора первинного виробництва переважно сільськогосподарської продукції, спочатку розширення сектора вторинного промислового виробництва з його подальшим скороченням та швидке зростання третинного сектора послуг. Це супроводжуватиметься цілою низкою змін соціальних відносин між людьми, зокрема значення приписуваних характеристик зменшуватиметься і витіснятиметься роллю, що дедалі зростатиме, характеристик досяжних. Чим більш просунутою на шляху до модернізації буде країна, тим меншою мірою приписані статусні характеристики та соціальне походження індивіда визначатимуть його соціальну належність та реалізацію інших можливостей, тобто зростатиме рухливість і відкритість суспільства, зменшуватиметься соціальна нерівність. Загалом передбачалося, що соціально-економічна модернізація сприятиме більшій соціальній рухливості й відкритості суспільства, зменшенню успадкування дітьми соціально-статусних характеристик батьків, а також конвергенції моделей соціальної мобільності між суспільствами.

Досягнення наступних поколінь дослідників частково підтвердили певні положення теорій модернізації, але значною мірою й спростували деякі з них. Дійсно, послабилося значення таких приписаних характеристик, як стать/гендер і раса з погляду досягнення статусу та міжгенераційної соціальної мобільності, а загальний рівень співвідношення досяжних і приписаних чинників дещо вищий у більш індустріально розвинених країнах [232]. Водночас дослідники виявили, що окрім рівня індустріального розвитку, інші чинники відіграють

важливу роль у процесах соціальної мобільності, а динаміка соціальної нерівності й мобільності загалом не має монотонно лінійного характеру з плином часу. З погляду теорії модернізації важко пояснити неодноразово емпірично підтверджені висновки про те, що, наприклад, Скандинавським країнам та Нідерландам притаманна менша нерівність та більша відкритість, аніж більш модернізованим країнам на кшталт США, Великої Британії чи Німеччини. Причину найчастіше вбачають у тривалій соціал-демократичній політиці Скандинавських країн. Дослідження протягом останніх десятиліть спростовують модернізаційну тезу про зменшення соціальної нерівності, про що йтиметься докладніше у наступному підрозділі.

Рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого часу. На початку 70-х років відомий американський соціолог Д. Трейман (D. Treiman) запропонував опрацьовану ним шкалу вимірювання престижу занять як засіб розв'язання концептуально-методичних проблем для міжнаціональних порівняльних досліджень соціальної мобільності. Проаналізувавши 85 досліджень престижу у 60-ти країнах, Д. Трейман виявив, що ієрархії престижу залишаються переважно незмінними у просторі й часі. Індекси кореляції між значеннями престижу занять у різних країнах коливалися від 0,68 до 0,91, маючи середнє значення 0,91 [232; 315]. Згодом колеги назвали це явище «константою Треймана». Жодне з наступних численних досліджень престижу занять не спростувало, а радше вкотре підтвердило загальний висновок щодо подібності й усталеності престижних ієрархій. Пізніше шкала Д. Треймана, нині відома як Стандартна міжнародна шкала престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale (SIOPS)), стає одним з небагатьох загальновизнаних соціологічною спільнотою інструментів вимірювання статусу зайнятості [200]. Як альтернативу класовому підходу, шкалу Д. Треймана вважають незамінною для досліджень професійних досягнень та соціальної мобільності в межах диференційованого та вертикально впорядкованого простору занять. Міжнаціональні та часові порівняння мобільності від соціального походження до соціальної належності не мали б

жодного сенсу без доведеної Д. Трейманом константи. Американські дослідники М. Хоут і Т. Діпріт (T. DiPrete) вважають константу Д. Треймана, ймовірно, єдиною виявленою соціологами універсалією, і не лише в галузі соціальної стратифікації, а й соціології загалом [232].

Починаючи з 1990-х років дослідники в галузі соціальної стратифікації і мобільності все частіше зосереджуються навколо такої інституційно зорієнтованої тематики, як вплив сім'ї, її структури, а не лише статусних характеристики батька, на соціальну мобільність і класову належність індивідів, а також вплив структурних характеристик інституцій освіти, ринку праці, держави загального добробуту [232]. Питання, як нерівність і соціальна мобільність індивідів зумовлюється інституційним середовищем суспільства стає основним для четвертого, а частково і представників третього покоління дослідників соціальної стратифікації і соціальної мобільності.

1.3 Інституційне середовище соціальної нерівності й соціальної мобільності

1.3.1 Концептуальна схема інституційного відтворення множинних нерівностей

Протягом кількох останніх десятиліть уявлення про визначальний вплив соціальних інституцій на стратифікаційний порядок суспільства активно поширюється у соціологічній науці, як зарубіжній, так і вітчизняній. Йдеться про систематичне з'ясування того, як соціальні інституції продукують, підтримують і корегують множинні соціальні нерівності, визначають і встановлюють правила та практики взаємодій індивідів і спільнот, правила

розподілу, перерозподілу, обмеження доступу до основних соціальних ресурсів, наслідком чого і стає соціальна нерівність.

Досить часто сучасні тлумачення соціальних інституцій дотримуються впровадженої економістами неоінституційної традиції, суть якої полягає у тому, щоб розуміти інституції як «правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» [59]¹⁾. На відміну від тривалий час притаманного соціології традиційного тлумачення соціальних інституцій як складних комплексних утворень, створених до і без нині сущих людей, неоінституційний підхід зміщує акценти на роль «живих» індивідів і спільнот у формуванні чи модифікації інституцій, тобто правил взаємодій, встановленні норм, обмежень і санкцій. До того ж ідеться про увесь комплекс правил як формальних (легальних, законних), так і неформальних, неписаних. Соціологічне тлумачення соціальних інституцій зазвичай містить згадку не лише про правила і норми постійно повторюваних взаємодій і колективних дій (соціальних практик), а й систему цінностей, статусно-рольові комплекси, організації й сукупності організацій, спільноти індивідів [12; 40].

Неоінституційний підхід до тлумачення суті та значення соціальних інституцій, який досить активно застосовується у сучасній соціології, суттєво розширює можливості соціологічного аналізу соціальної структури і соціальних відносин, оскільки, за словами російського соціолога В.Ядова, «концепція неоінституціоналізму висуває на передній план не самі інститути – структури, а суб'єктів, які їх підтримують чи змінюють... Звідси – проблематика, пов'язана з вивченням соціальних суб'єктів. Одні з них володіють значними економічними, культурними, соціальними... та іншими статусними ресурсами (назвемо їх «ресурсоємними»), а інші – слоборесурсні, - не маючи таких капіталів змушені підпорядковуватися встановленим правилам. Інакше кажучи, сильноресурсні соціальні суб'єкти починають формулювати і закріплювати

¹⁾ [59] Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 2007. – С. 11.

правила соціальних взаємодій, які відповідають їхнім інтересам, що дозволяє саме їм розширювати поле свого економічного і політичного впливу, нарощувати свій капітал... В демократичних суспільствах у ролі активних перетворювачів соціальних інституцій виступають численні колективні суб'єкти – суспільні рухи, партії і громадянські об'єднання, чинячи спротив тим, хто намагається зайняти командні позиції у становленні нових інституційних правил. Так чи інакше проблема соціальних інституцій переходить тепер до сфери співвідношення різних соціальних сил, кожна з яких намагається нав'язати суспільству свої правила гри або ж прагне досягти розумного компромісу» [124]¹⁾. Фактично йдеться про розподіл владних ресурсів чи певний баланс влади різних колективних суб'єктів, соціальних акторів щодо модифікації наявних чи формування нових соціальних інституцій.

Як давно і добре відомо, всі соціальні інституції мають ціннісно-нормативну основу, яка зумовлена притаманною культурі суспільства системою цінностей і переконань. Серед останніх чільне місце посідають уявлення щодо соціальної рівності/нерівності, меж її припустимості та шляхів дотримання цих меж. Такі уявлення практично реалізуються у формуванні й відтворенні усіх соціальних інституцій, хоча останні по-різному втілюють у моделях інституційної взаємодії цінність рівності чи нерівності прав, можливостей і результатів діяльності. Вочевидь ринок як сукупність соціальних інституціоналізованих відносини сприяє максимізації нерівності як наслідку реалізації прав власності, конкуренції, прагнення до концентрації ресурсів, збільшення прибутку та зменшення витрат тощо. Держава як соціальна інституція загалом, з одного боку, встановлює і підтримує певні типи нерівності, зокрема в розподілі ресурсів, оплаті праці, з іншого, формує низку інституційних механізмів перерозподілу доходів і прибутків, запровадження розгалуженої системи соціальної допомоги, тобто сприяє зменшенню глибини нерівності. Очевидно, така сама неоднозначна роль інституцій сім'ї та освіти,

¹⁾ [124] Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: Курс лекций / В.А.Ядов. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – С. 32.

які одночасно як відтворюють наявну нерівність, так і створюють умови для її подолання. Проте говорити про однозначність дотримання тих чи тих ціннісно-нормативних засад усіма інституційними акторами не доводиться, оскільки стан окремих соціальних інституцій, як і їхня суспільна конфігурація у кожен часовий проміжок, є результатом злагодженої чи конфліктної взаємодій інституційних акторів, які можуть дотримуватися протилежних чи досить відмінних ціннісних орієнтацій, домовляючись чи нав'язуючи іншим свої правила гри. Цінності, правила й норми, які публічно декларуються інституційними акторами і які реально втілюються в практиці інституційних відносин, далеко не завжди збігаються. Як зазначає Д. Норт, «суттєве питання, яке ми маємо порушити, полягає у тому, хто саме створює правила, для кого вони створюються, і які цілі при цьому переслідуються» [59]¹⁾.

Хоча нерідко дослідники намагаються обґрунтувати, що саме розподіл владних ресурсів у суспільстві або природа соціальних інституцій, або характер домінуючої культури становлять основну детермінанту суті й рівнів соціальної нерівності у суспільстві, таке роз'єднання влади, інституцій і культури вважається цілковито штучним і неприйнятним [277]. Фактично, як зазначає Г. Олсен (G. Olsen), вони є нерозривно, симбіотично пов'язані одне з одним, і наводить приклад, коли суспільства, де існує впливовий (у розумінні влади, впливу на прийняття локальних і загальнонаціональних рішень) робітничий рух і високий рівень представництва жінок у парламенті, формують спрямовану на соціальну підтримку державу загального добробуту (інституції), які генерують громадську підтримку для низки колективних дій, включаючи готовність до сплати вищих податків для подальшої підтримки і розвитку загального добробуту (культура) [277]²⁾. Отже, процеси інституційного відтворення соціальної нерівності містять ціннісно-нормативну складову та відбуваються на засадах певного розподілу владних ресурсів.

¹⁾ [59] Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 29.

²⁾ [277] Olsen G.M. Power and Inequality: A Comparative Introduction / Gregg M. Olsen. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 189.

Соціальна нерівність зазвичай тлумачиться як неминуча, універсальна структурна характеристика будь-якого суспільства, але така, що може і певною мірою має бути інституційно регульованою. У певних межах нерівність є бажаною, оскільки підтримує економічні стимули та забезпечує податкові надходження, які держава може витратити на надання громадських послуг та підтримку непрацездатних і незаможних громадян [49]. Проте значну увагу дослідників привертають негативні аспекти нерівності (вплив на стан здоров'я, тривалість життя, дитячу смертність, доступність освіти, рівень злочинності, соціальне самопочуття тощо [158; 241; 259; 271; 314; 328]), чим і обґрунтовується необхідність певного регулювання порядку нерівності різними соціальними інституціями. Останнім часом представники економічної науки звертаються до питання зв'язку між нерівністю та економічним зростанням, оскільки для окремих країн дані підтверджують негативну кореляцію між мірою нерівності доходів і наступним ростом доходів на душу населення. Зокрема, Е. Хелпман вважає за можливе зробити попередній висновок, що нерівність уповільнює економічне зростання. Проте дослідження наразі не змогли виявити конкретні механізми, які викликають це гальмування [120].

Концептуальна схема інституційного відтворення множинних нерівностей. У вітчизняній соціології концепція інституційного відтворення соціальної нерівності розглядається як складова розвитку інституційної теорії соціальних змін, її загальних тенденцій і українського досвіду [11; 12; 40; 83; 87]. Як зазначає С. Макеєв, «...висхідне, воно ж тривіальне, твердження формулюється так: найприкметніші, доступні безпосередньому спостереженню, риси суспільства зумовлені соціальними інститутами і тими співвідношеннями (координація, взаємодія, союз, симбіоз, субординація), які між ними встановлюються, підтримуються, модифікуються» [40]¹⁾. У випадку відтворення множинних нерівностей домінантним допущенням є твердження

¹⁾ [40] Макеєв С. Інституціональна теорія соціальних змін: загальні тенденції і український досвід / С.Макеєв // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 17.

про його переважно інституційний характер. Звідси низка найсуттєвіших наслідків. Передусім соціальні інституції в контексті цієї концепції є взятими синхронно, тут і тепер, із чого випливає, що в цих рамках недоречно запитувати про джерела й умови можливості виникнення нерівностей. Нерівності – це деякий матеріал, котрий інституції або просто відтворюють, або модифікують у тому чи іншому напрямі, поглиблюючи або згладжуючи нерівності, але стосовно цього матеріалу не мають статусу причинності, утверджуючи його не інституційне, нібито, походження. З історичної точки розу це не зовсім так, бо, одного разу виникнувши, інституція власності, приміром, згенерувала постійно відтворювану нерівність – спостереження. Правильність якого поділяли настільки багато представників соціальних і гуманітарних наук, що список бажано навіть не відкривати. Проте в соціології, як відомо, є також зразок негенетичного аналізу причин нерівності: структурно-функціональна теорія соціальної стратифікації Кінгслі Девіса і Вільфреда Мура. Дискусія щодо її принципів у середині минулого століття точилася, як бачиться це сьогодні, не так з приводу їхньої істинності чи хибності, скільки щодо витрат, які неминуче супроводжують прийнятий практично апріорі постулат, згідно з яким стратифікаційні порядки є похідними від «значущості» конкретної соціальної позиції для виживання і відтворення суспільства.

По-друге, інституції (і це зовсім не новина в структурному підході до вивчення реальності) трактуються як суб'єкти активності, тобто, відтворюючи нерівності, інституції «діють», хоча нерідко трактування інституції як дієвої інстанції викликає заперечення на тій підставі, що дієвими суб'єктами можуть бути тільки люди та їхні об'єднання. Звичайно, діють не ролі, правила, конвенції, організації, інституції, але винятково люди. Узагалі здійсненням бачиться дослідження, що дає змогу виявити людей і групи людей, чий активність і наполегливість оформляються в установки й інструкції, котрі мають зобов'язальну та приписувальну силу для тих, хто входить у сферу компетенції тієї чи іншої інституції. Однак закони, постанови, інструкції, усталені практики взаємодії вкрай рідко є іменними, інституції фактично

деперсоніфікують активність людей. І тому фраза «інституції діють» не має, принаймні у нашому випадку, онтологічного статусу, вона лише маркірує напрям пізнавального інтересу дослідника, оскільки вивченню підлягають зміст і результати інституційно інспірованого впливу, а не інтереси людей чи груп людей, які мають можливості і ресурси їх інституційної реалізації чи інституційного лобіювання.

По-третє, встановлюючи диференційований доступ до життєво важливих ресурсів і, по суті, локалізації індивідів у просторі множинних нерівностей, інститути прищеплюють індивідам способи сприйняття нерівностей, а також оцінювання власного становища і статусу в суспільстві. Мається на увазі й той процес формування набору стратифікованих цінностей, смислів, установок, що його Дж. Александер (J. Alexander) називає значимим конструюванням нерівностей, репрезентованих інкорпорованими в перебігу соціалізації й відкорегованими здобутим життєвим досвідом перебування в соціально гетерогенному світі значеннями, що циркулюють також і в масс-медійно опосередкованій публічній сфері, тобто інституційно легітимуються [128].

У соціологічних опитуваннях, власне, збирають інформацію переважно про те, як респонденти бачать і оцінюють нерівності (виправдовують їх чи обурюються різними формами нерівного доступу до соціальних ресурсів), якими є очікування і сподівання громадян на регулятивне втручання інституцій в актуально посталу ситуацію із соціальною нерівністю. У цьому разі дослідник складає не більш-менш точний звіт про «реальний стан справ» щодо того, як інституційно відтворюються нерівності, а усереднену картину сприйняття продуктів подібної діяльності в соціально неоднорідному соціумі.

Під схематизмом інституційного відтворення нерівностей мається на увазі сукупність понять і термінів, що вможливають унаочнення того, «як щось працює», а отже – пред’явлення такого, що претендує на переконливість опису взаємодії якихось зібраних воедино «частин», висліди якої є передбачуваними з високою ймовірністю. У рамках соціології має місце поки що нескоро чуваний дефіцит знань про те, яким чином інституції відтворюють

нерівності. Тому доречно знизити рівень домагань і принаймні у найзагальніших рисах розглянути й описати цей не вловлюваний і не охоплений поглядом у всіх подробицях процес.

Наведена схема інституційного відтворення множинних нерівностей (дивись рисунок 1.2) містить такі основні складові, як соціальна інституція, блага / ресурси, режими реплікації нерівностей, режими модифікації нерівностей, взаємодія з іншими інституціями щодо поглиблення нерівності чи зменшення нерівності, множинні стратифікаційні порядки та індивіди.

Соціальна інституція трактується як складне соціальне утворення на основі постійно відтворюваних соціальних відносин, яке охоплює групи індивідів, сукупності організацій, статусно-рольові комплекси, легітимну і неформальну систему цінностей, норм, правил, сферу легітимної компетенції і сферу реальної компетенції.

Соціальним інституціям притаманні властивості й характеристики, які відтворюють і утримують у відносній сталості режими та зразки стратифікованого доступу індивідів і спільнот до значимих благ. Нерівність становить усталену диспропорцію у володінні ними або в доступі до них (диспропорцію в шансах вступити у володіння). Благ, щодо яких індивіди реально стратифіковані, дуже багато, і тільки в конкретній пізнавальній ситуації вони підлягають операціональним визначенням. Класики соціології, але не меншою мірою автори сучасних теоретичних і емпіричних розвідок, опрацювали й передали для використання цілком задовільні переліки благ, котрі залишають нас у впевненості, що інституції становлять тут домінантні інстанції. Домінантні, тому що створюють і підтримують ціннісно-нормативне середовище, упорядковувальну конкуренцію за одне чи кілька благ (ресурсів, шансів), що формалізує правила доступу до них, поведінки зацікавлених агентів і способи розв'язання конфліктів, які неминуче при цьому виникають.

Рисунок 1.2 – Інституційна реплікація і модифікація соціальних нерівностей

У фокусі стратифікаційних досліджень зазвичай перебувають такі матеріально-речові й соціально-символічні блага/ресурси, як багатство (грошові доходи, власність, акції, нерухомість), влада (політична, економічна, в

сім'ї), честь і слава (престиж, репутація, визнання, авторитет), знання (компетентність, освіта), інформація. Перші три з них – багатство, влада, престиж (честь і слава в запровадженій М. Вебером термінології) дефіцитарні за природою, тому їх не можливо розділити між усіма порівну. Вони ж є першорядними об'єктами бажань, претензій і домагань людей.

Знання ж, як благо, не дефіцитні, але доступ до них похідний від статусу і дієздатності інституцій, що розпоряджаються чи управляють цим ресурсом. Скажімо, опановувати професійні знання і навички бажаніше (для майбутньої кар'єри передовсім) у престижних, із найкращим викладацьким складом навчальних закладах. У результаті стратифікована алокація знань між індивідами є системною характеристикою інституції освіти практично на всіх організаційних рівнях – від дитячих садочків і центрів раннього розвитку дитини до вищих навчальних закладів. І навіть проголошуваний багатьма суспільствознавцями перехід до «суспільства знань» і «економіки знань» ніяк не скасовує неоднорідного розміщення цього ресурсу.

В сучасному українському суспільстві вже кілька десятиліть запроваджуються структури і механізми ринкового господарювання, проте відсутня традиція і правила, котрі встановлюють, які блага і їх різновиди можуть і мають поширюватися за посередництва ринкових процесів, а які – не можуть і не мають. Очевидно, тенденція коммодифікації, перетворення ресурсів і послуг на товари, яка відбувається і офіційно, і неформально, певною мірою охоплює усі значимі блага і ресурси. Чималих дослідницьких зусиль потребує з'ясування, де і в яких обсягах це насправді відбувається.

Соціальні інституції, які в нерівних пропорціях розподіляють перелічені ресурси, формують стратифікаційні порядки або множинні нерівності – у нашому випадку п'ять варіантів неоднорідного розподілу між індивідами і спільнотами привілеїв і тягарів. Йдеться про режими реплікації нерівностей (преференції, принципи, процедури, кодифікація та виправдання, легітимація, контроль, компенсація нерівностей, а також про режими модифікації нерівностей: дискредитація/делегітимація попередніх нерівностей, змінені

преференції, принципи, процедури, кодифікація, виправдання, легітимація, контроль, компенсація оновлених нерівностей. Численні порядки нерівностей напевно не є балансом індивідуальних чи колективних інтересів. Навпаки, вони формують царини напруження з видимими чи латентними конфліктами. Індивідам, спільнотам, організаціям прямо чи опосередковано пропонується або примиритися з установлюваними порядками, або змінити їх, або ж віднайти засоби і ресурси, щоб компенсувати матеріальні й моральні втрати від наявної ситуації нерівності шляхом уведення пільг і переваг (часом під маркою «соціального захисту населення», який насправді може поширюватися далеко за межі соціально незахищених прошарків населення). Маючи засоби, щоб відстежувати, фіксувати й аналізувати динаміку множинних нерівностей, інститути здійснюють контроль за відносною стабільністю всієї сукупності множинних нерівностей з застосуванням позитивних і негативних санкцій.

Однак реплікація нерівностей аж ніяк не інваріантна, склався і функціонує механізм їхнього відтворення. Нерівності інституціоналізуються, а тому механізм відтворення практично перманентно модифікується, адже інституції мають кодифіковані й неформальні можливості ініціювати, просувати, законодавчо оформляти й укорінювати зміни у стратифікаційних порядках, надаючи множинним нерівностям нових підрозділів і конфігурацій. Ініціювання такого штибу активності виявляється прерогативою лобістських груп (фракцій у парламенті, наприклад), професійних спілок, об'єднань роботодавців, недержавних організацій. Не виключається також, що така активність буде вимушеною відповіддю на виклик і тиск «нових» нерівностей, що спонтанно і непередбачено виникають і вкорінюються.

Соціальні інституції перебувають у постійній взаємодії, внаслідок чого соціальні нерівності поглиблюються чи зменшуються. Нерідко «робота» однієї інституції щодо закріплення чи поглиблення нерівності компенсується інституційними практиками іншої. Так, ринок як соціальна інституція безупинно генерує нерівність у винагородах і «зацікавлена» в її відтворенні задля підтримки мотивації участі й трудової активності індивідуальних (люди)

й інституційних (організації) учасників конкурентного середовища. Держава також певним чином стратифікує індивідів і спільноти, але й опікується ними, пом'якшуючи й компенсуючи нерівності, що складаються між індивідами й соціальними категоріями, шляхом запровадження низки засобів соціальної політики. У конкретній практиці досліджень застосовувана первинна інформація сама по собі здатна вводити ліміти на те, які інституціональні ефекти вдасться виявити й описати.

Властива стратифікаційним порядкам конфліктність і відносна свобода дій індивідів означає, що і вся констеляція подібних порядків нерівноважна, в ній, у результаті спонтанних дій чи бездіяльності інституцій, лобістських груп і організацій, а разом з ними й окремих індивідів відбуваються більш-менш помітні флуктуації різного масштабу та змісту. Якщо і припустимо трактувати явні й латентні нерівності як стійку конструкцію, попри те вона в будь-який момент більшою чи меншою мірою «відкрита» як для зовнішніх впливів, так і для індивідуального подолання. Нерівність через інституційні механізми та схематизми непропорційно розподілена за соціально-демографічними характеристиками індивідів (стать, вік, національність, тип поселення, регіон проживання тощо). Індивіди крім того, посідають певні позиції в стратифікаційних порядках. У рамках представленої концепції передбачається, що позиціонування здійснено інституційно. Так класова позиція за методологічно й методично обґрунтованими показниками, у варіанті застосованої у дисертаційному дослідженні класової схеми EGP (Erikson, Goldthorpe, Portocarero) зумовлена здобутою освітою, статусом на ринку праці, місцем у владно-посадовій ієрархії конкретної організації.

Інститути воліють подавати порядки нерівностей як вимоги соціальної необхідності, вкорінені в економічних соціальних ресурсних можливостях і суспільства загалом, і їх самих. Як безумовно легітимні вони і власні правила реплікації та модифікації стратифікаційних порядків наділяють практично такою ж самою безумовною легітимністю або ж намагаються цього досягти. Але розподіл переваг і тягарів є водночас розподілом справедливості й

несправедливості, на що індивіди, групи й організації відповідають формуванням уявлень про співвідношення суцього і належного, надаючи власним відчуттям і враженням форми виразної, емоційно забарвленої установки.

І зрештою, на ситуації нерівності люди здатні відповідати дією, переміщуючись в межах одного стратифікаційного порядку або між ними. П. Сорокін був першим, хто наголосив на інституційному характері соціальної мобільності й, як уже зазначалося вище, на історичному й статистичному матеріалі продемонстрував, що більш-менш масові соціальні переміщення спостерігалися в усіх типах суспільств протягом різних епох. Як інститут мобільність передбачає підтримку з боку інших інститутів відповідними можливостями і способами реалізації, про що детальніше йтиметься далі. За сучасних умов здобуття якісної освіти залежить від культурного й матеріально-фінансового потенціалу сім'ї, а диференційованість інституту освіти (повна вища, неповна вища, професійно-технічна, загальна середня) найближчим наслідком має стратифіковане формування компетенцій і навичок індивідів, які виходять і переміщуються на гетерогенному за багатьма параметрами ринку праці.

Детальний аналіз усіх складових схеми інституційного відтворення соціальних нерівностей подано в [87]. Представлена загальна концепція інституційного відтворення множинних соціальних нерівностей не в змозі визначати весь зміст чи повний порядок дій дослідника з організації вивчення того, як і які саме інституції розподіляють блага/ресурси і які диспропорції при цьому виникають. Проте концепція може слугувати досліднику функціональним інструментом чи інтерпретаційним ресурсом в аналітичній роботі над одержаними емпіричними даними, зокрема щодо соціально-економічної нерівності та соціальної мобільності у суспільстві.

1.3.2 Зумовленість соціально-економічної нерівності інституційним устроєм суспільства

Значно частіше за опрацювання загальних концептуальних засад інституційного відтворення множинних нерівностей зусилля дослідників докладаються до теоретичного обґрунтування та емпіричного доведення, які саме інституції, насамперед політичні й економічні, формують і сприяють збільшенню чи зменшенню нерівності, завдяки відмінностям у функціонуванні яких конкретних інституцій масштаб соціальної нерівності різюче різниться серед розвинених країн. У роботах, присвячених соціальним інститутам і нерівності, остання зазвичай не розглядається як соціальна нерівність загалом, у якомусь широкому, узагальненому розумінні. Найчастіше йдеться про економічну, зокрема доходну, нерівність, вимірювану індексом Джині, децильним коефіцієнтом, часткою заробітних плат чи доходів у валовому продукті тощо. Нерівність доходів зазвичай трактується як така, що містить два компоненти: ринкову нерівність (нерівність доходів до виплати податків і одержання трансфертів) та нерівність після державного (урядового) перерозподілу доходів через податки й трансферти. Глибина першої значно перевищує другу і в цьому вбачається один з результатів інституційно запровадженого перерозподілу ресурсів. Ще один тип нерівності, який аналізується як інституційно зумовлений – це нерівність можливостей, насамперед можливостей здобуття освіти і посідання певного статусу зайнятості на ринку праці.

На відміну від України, де лише починають розглядати питання конкретного «внеску» різних соціальних інституцій у формування наявного стану соціальної нерівності, для західних дослідників тематика соціальних інституцій і нерівності актуалізувалася у 1980-ті, 1990-ті й 2000-ті роки на ґрунті повсюдної емпіричної фіксації зростання нерівності у демократичних капіталістичних країнах (найбільшою мірою в США) та пошуку причин цього

саме у функціонуванні соціальних інституцій. На думку самих же соціологів, вони спочатку «прогавили човен соціальної нерівності», не зробивши помітного внеску у виявлення і пояснення саме інституційних причин зростання нерівності протягом останніх десятиліть [248; 270; 297]. Ймовірно, це зумовлено тим, що соціологи переважно фокусувалися не на структурі (глибині) нерівності, вимірюваної у термінах заробітних плат, доходів і багатства, а на тому, як індивіди і групи розподіляються в межах цієї вже наявної структури, що стало наслідком поступового, але значного зрушення від дослідження того, «як багато є нерівності й чому», до дослідження визначальних чинників досягнення тих чи тих статусів у межах наявної нерівності [248; 270]. Тривалий час основні дослідницькі питання щодо соціальної стратифікації формувалися у термінах статусів зайнятості, класів і життєвих шансів, коли кількісну економічну складову нерівності не вважали визначальною або ж не розглядали взагалі, як це характерно для поширених у сучасній соціології класових схем. Лише в останні декади XX століття фокус соціологічного аналізу починає зосереджуватися на інституційній зумовленості параметрів і динаміки соціальної нерівності у різних країнах, хоча початок такого визнання ролі інституцій в індустріальних суспільствах сягає ще 1970-х років [249]. Увага дослідників зосереджується переважно на складній інституційній зумовленості глибини і динаміки соціальної нерівності, й значно рідше порушується питання про взаємний вплив інституцій і нерівності, зокрема про зворотний вплив соціальної нерівності на стан, якість і модифікації соціальних інституцій. Ідеться насамперед про негативний вплив нерівності на становлення демократичних політичних і економічних інституцій у недостатньо розвинутих країнах, у тому числі в Україні [159; 174].

Як відомо, найрозвиненіші капіталістичні країни іменують себе державами загального добробуту, які упродовж повоєнних десятиліть демонстрували поступове і стійке підвищення життєвого рівня та зменшення соціальної нерівності, особливо між полюсними категоріями громадян. Починаючи з 1980-х років в усіх розвинених країнах подібні явища

припиняються або ж з різною інтенсивністю відбувається зворотний процес («велике розшарування»), у якому США досягли найбільших «успіхів», порівняно з європейськими країнами [29; 146; 297].

Результати численних міжнаціональних досліджень останніх десятиліть переконують, що відмінності економічних і політичних інституцій становлять фундаментальну причину відмінностей рівнів добробуту та глибини нерівності між країнами. Як зазначає відомий дослідник впливу інституцій на нерівність Д. Асемоглу, «хоча культурні та географічні чинники також можуть мати значення для функціонування економіки, основним джерелом відмінностей між країнами у темпах економічного розвитку та рівні добробуту є все ж відмінності економічних інституцій. Економічні інституції визначають не лише потенціал економічного зростання країни, але й низку економічних особливостей, у тому числі розподіл ресурсів у майбутньому (тобто розподіл багатства, фізичного чи людського капіталу). Інакше кажучи, вони впливають не лише на розмір загального пирога, але й на те, яким чином цей пиріг ділиться між різними групами й індивідами у суспільстві» [4]¹⁾. Підкреслюється нерозривність економічних і політичних інститутів як чинників розподілу наявних ресурсів та економічного зростання, що пояснюється, зокрема, тим, що економічні інституції визначають стимули й обмеження для економічних суб'єктів, а також результати функціонування економіки, розподілу і перерозподілу ресурсів. Оскільки різні групи й індивіди зазвичай одержують вигоду від різного улаштування економічних інституцій, то наявний інституційний вибір супроводжується конфліктом інтересів, який розв'язується на користь тих груп, які мають більшу політичну владу. Політичні інститути визначають обсяг політичної влади різних інституційних акторів де-юре, тоді як групи, які мають більші економічні ресурси, можуть мати більшу політичну владу де-факто. Економічні інституції сприяють економічному зростанню, коли політичні інститути надають владу групам, зацікавленим у

¹⁾ [4] Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Д. Робинсон // Экономический вестник. – 2006. – Вып. 5. – № 1. – С. 4–43; Вып. 5. – № 2. – С. 4.

широкомасштабному захисті прав власності, вводять ефективні обмеження щодо індивідів, які мають владу, і коли можливості одержання ренти можновладцями відносно невеликі [4].

Отже, відтворювану нерівність за доходами та багатством вважають інституційним явищем, наслідком складної інституційної взаємодії, інституціоналізованої влади соціальних акторів, а не наслідком винятково ринкових механізмів, «залізного закону» співвідношення попиту і пропозиції тощо. На думку М. Зафіровські (M. Zafirovski), відносна позиційна влада (політична і економічна) праці й капіталу може бути використана для пояснення і передбачення певних рівнів і напрямків змін нерівності доходів загалом. Моделі владних відносин між акторами ринку праці та іншими, зокрема урядовими, перетворюються на відповідні моделі економічного розподілу, тобто більшої чи меншої нерівності [330]. Якщо інституційна структура загалом сприяє капіталу за рахунок праці, тенденція до зростання нерівності неминуха і навпаки.

За результатами численних порівняльних досліджень впливу інституційної структури на соціальну нерівність склався більш-менш узгоджений перелік тих інституційних відносин, які визначають основні параметри соціальної нерівності у суспільстві, а також пояснюють виявлені відмінності щодо глибини і динаміки нерівності у різних економічно розвинених країнах, як у межах Західної Європи, так і порівнюючи країни Європейського союзу зі Сполученими Штатами Америки. Рівень і динаміку нерівності до оподаткування (pretax inequality) найбільшою мірою визначають:

- централізована система колективних угод між підприємцями й профспілками;
- професійні спілки, можливості їхнього створення та впливовість;
- мінімальна заробітна плата, її рівень та динаміка.

Нерівність після оподаткування і трансфертів (posttax inequality) суттєво корегують:

- система оподаткування, її форми і рівні;

– інституції та політика перерозподілу доходів, державних соціальних гарантій.

Надзвичайно важливими є культурні, політичні й правові рамки інституційної взаємодії, які сприяють відтворенню відносно егалітарних чи елітарних норм і практик соціальної нерівності. Зокрема йдеться про:

- інституційний розподіл політичної влади, тип виборчої системи;
- інституційні умови забезпечення прав власності;
- інституційні умови дотримання трудових прав і стандартів;
- інституційні характеристики освіти.

Політичні інституції вважають певною мірою домінуючими, оскільки вони впливають на рівноважні економічні інституції, від яких залежать результати функціонування економіки, загальний добробут і порядок нерівності. Розподіл політичної влади у суспільстві впливає на те, які саме економічні інституції виникають і на засадах яких формальних і неформальних правил функціонують. Зазвичай політичні інститути вельми стійкі, не схильні до швидкої зміни економічних відносин і перерозподілу економічної влади. Якщо у суспільстві сформувалися групи достатньо багатих і впливових індивідів, порівняно з усіма іншими спільнотами, це сприяє збільшенню їхньої політичної влади де-факто і дає змогу нав'язувати і просувати економічні інституції, у яких саме ці групи зацікавлені, внаслідок чого нерівність зберігатиметься і матиме тенденцію до зростання.

Серед різних типів пояснень, чому країни мають різні інституції і відповідно різні рівні добробуту й нерівності одним із найбільш правдоподібних вважають пояснення з погляду теорії соціального конфлікту, відповідно до якої «погані» (щодо глибини нерівності та можливостей її зменшення) інституції запроваджуються тому, що вони вигідні групам, які мають політичну й економічну владу. Д. Асемоглу зазначає, що «відповідно до цього підходу економічні (і політичні) інституції часто вибираються не усім суспільством (і не завжди з метою підвищення добробуту суспільства загалом), а групами, які наразі контролюють політичну владу. Ці групи вибирають

економічні інституції, які максимізують їхню власну ренту, внаслідок чого економічні інституції не збігаються з тими, які максимізують сукупний надлишок для споживачів і виробників, добробут чи дохід... Відповідно, рівноважними економічними інституціями будуть ті, що максимізують шматок пирога, який дістається впливовим групам, а не загальну величину пирога» [4]¹⁾.

Капіталістичний інституційний устрій країн Північної Європи вважають координованим (coordinated), політична система має консенсусний характер із пропорційною системою виборів. Соціальні інституції загалом генерують порівняно нижчу нерівність та сильну державу загального добробуту. В англо-саксонських країнах капіталізм має ліберальний характер, політична система є змагальною з переважно мажоритарною системою виборів. Таке поєднання генерує порівняно глибшу нерівність і слабшу державу загального добробуту.

Також увага дослідників зосереджується на фундаментальному, але постійно нехтуваному в соціології питанні щодо владних можливостей наділеної власністю елітної меншості присвоювати велику частку загальносуспільного доходу і багатства, і якою мірою така влада залежить від інституційної структури демократичних капіталістичних країн [255]. Дослідницький інтерес до спільноти наділених значною власністю індивідів мотивується кількома чинниками. По-перше, багатство залишається однією з основних детермінант нерівності в усіх суспільствах, які визнають право приватної власності на економічно продуктивні ресурси, до того ж вкрай концентрованим в усіх суспільствах. По-друге, багатство завжди було джерелом економічної влади у суспільстві, а економічна влада, як відомо, тісно пов'язана з політичною. По-третє, у ринкових суспільствах інвестиції у подальший розвиток фінансуються з приватних надходжень і мотивуються очікуваннями майбутніх прибутків. Такі інвестиційні рішення можуть впливати на розподіл заробітків і трансфертів, тобто двох основних компонент доходної

¹⁾ [4] Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Д. Робинсон // Экономический вестник. – 2006. – Вып. 5. – № 1. – С. 4–43; Вып. 5. – № 2. – С. 189.

нерівності усіх зайнятих громадян. Дослідження наслідків впливу інституційної структури на розподіл загальнонаціонального доходу між наділеними та не наділеними власністю класами виявило, що у розвинутих капіталістичних країнах «...влада власності коріниться в політичних, а не ринкових відносинах» [282]¹⁾. Тип політичних інституцій впливає на здатність власників великих капіталів присвоювати вигоди економічного зростання і перекладати тягар соціальних виплат на менш забезпечені групи. Емпірично підтверджується, що політичні інституції консенсусної (пропорційної, на відміну від мажоритарної) демократії запроваджують такі правила взаємовідносин, які мають наслідком меншу нерівність і вищі рівні задоволеності життям громадян.

Значно глибша нерівність у США та її негативна динаміка, порівняно з європейськими країнами, пояснюється й емпірично обґрунтовується такими інституційними характеристиками, як відсутність системи колективних угод між підприємцями й профспілками, яка сприяє «стисненню» диференціації заробітних плат; слабкість наявних профспілок та інституційні перешкоди для їхнього створення; відносно низький рівень мінімальної заробітної плати протягом тривалого часу та помірність державних соціальних гарантій і соціальних виплат на користь непрацюючих, безробітних, непрацездатних, молодих батьків тощо; послаблення трудового законодавства щодо захисту найманих працівників; нижчі рівні й більша сприятливість оподаткування для ресурсоємних категорій громадян; значно менша політична активність держави щодо ринку праці загалом [241; 248; 277; 297; 332]. Значно більші можливості акумуляції ресурсів і вищий рівень життєвих стандартів у США концентруються серед груп індивідів, які посідають найвищі позиції шкали розподілу доходів, у чому вбачається значення ціннісного політичного вибору інституційними акторами більш нерівного розподілу ресурсів, на відміну від характерного, наприклад для Канади чи низки європейських країн.

¹⁾ [282] Raffalovich L. The power of property in comparative perspective / Lawrence Raffalovich, Elena Vesselinov // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2003. – Vol. 20. – № 2. – P. 380.

Країни Північної Європи вважають найуспішнішими щодо формування таких «правил гри» і режимів функціонування соціальних інституцій, які зрештою уможливили поєднання високого економічного зростання, ефективного використання ресурсів із порівняно незначною соціальною нерівністю та низьким рівнем безробіття. Справа не у віднайденні універсального зв'язку між економічною рівністю і успішністю економіки, а в тому, що за певних умов рівність і процвітання виникають і взаємно підсилюють одне одного [47]. Умови ці суто інституційні: система колективних угод між підприємцями й профспілками, коли обидва інституційні актори ринкових відносин намагаються вивести заробітні плати зі сфери конкуренції шляхом централізованих переговорів за участю уряду. Це масові професійні спілки, здатні впливати на розподіл доходів серед найманих працівників та перерозподіл шляхом оподаткування і соціальних виплат. Фактично у північноєвропейських країнах, особливо у Норвегії та Швеції, сформувалися приховані коаліції працівників і роботодавців, що привело до вирівнювання заробітних плат і підвищення ефективності економіки протягом 50 років, хоча від початку основною ідеєю обох сторін була не соціальна рівність, а макроекономічна ефективність через створення хороших сучасних робочих місць [47]. Такий інституційний баланс упродовж другої половини XX століття виявився здатним забезпечувати північноєвропейським країнам добрі макроекономічні показники, економічне зростання на рівні з США у поєднанні з майже повною зайнятістю та порівняно низькою соціальною нерівністю. Інституційний баланс означає й певний баланс цінностей та інтересів різних гравців на ринку праці, в уряді та парламенті.

Досліджуючи інституційні чинники соціальної нерівності, значну увагу приділяють такій соціальній інституції, як професійні спілки. Впливові (сильноресурсні) профспілки не мають політичної влади де-юре, але мають економічну владу де-факто і визнаються іншими інституційними акторами невід'ємними учасниками переговорного процесу щодо рівнів оплати праці, соціальних виплат, а також агентами, здатними до швидкої мобілізації

колективних дій найманих працівників. Профспілки виступають активними агентами «стиснення» глибини нерівності доходів та збільшення соціальних гарантій і виплат. Порівнюючи показники індексу Джині та міри охоплення профспілками працюючого населення, М. Зафіровський (M. Zafirovski) емпірично доводить наявність оберненої статистично значущої кореляції між цими показниками. У країнах із найнижчими значеннями коефіцієнта Джині (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія) професійні спілки охоплюють від 56 % до 83 % працюючих, на відміну від інших європейських країн та особливо США, де профспілками охоплена незначна частка працюючих (16 %), а коефіцієнт Джині найвищий серед промислово розвинених країн [332]. На думку американських дослідників, зниження впливу і чисельності профспілок пояснює від 15 до 20 % загального зростання нерівності оплати праці у 1990-ті роки, порівняно з 1970-ми [168]¹⁾. Нерідко занепад профспілок пояснюють скороченням у розвинутих країнах індустріального виробництва (впливові профспілки зазвичай – це профспілки робітничого класу) і перетворенням економіки на економіку сфери послуг, для якої не характерний значущий профспілковий рух. Проте щодо США П. Кругман має інше пояснення: занепад профспілок є наслідком цілеспрямованих зусиль представників великого бізнесу (ринкових інституційних акторів), які пішли у наступ на профспілки, погрожуючи працівникам і незаконно звільняючи активістів за мовчазної чи відкритої підтримки політиків [29]²⁾.

Невід’ємною складовою інституційного устрою в кожній країні вважають систему оподаткування, у тому числі законодавче регулювання та політичне прийняття рішень, що суттєво впливає на загальний стратифікаційний порядок. Форми і рівні оподаткування зумовлюють також подальший перерозподіл ресурсів, певну корекцію первинного розподілу, одержаного внаслідок ринкової конкуренції. Твердження про те, що загальні рівні оподаткування та

¹⁾ [168] DiPrete T. What Has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? A Historical and Comparative Perspective / Thomas DiPrete // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 608.

²⁾ [29] Кругман П. Кредо либерала / Пол Кругман. – М. : Европа, 2009. – С. 159.

нерівності доходів рухаються у протилежних напрямках, ілюструється тим, що у США, на відміну від більшості європейських країн, протягом 1980 – 1990-х років минулого століття загальний рівень оподаткування, особливо належних до найбагатшого верхнього квантилю, зменшився, натомість нерівність зросла. Політично та ідеологічно зумовлене суттєве зменшення прогресивності оподаткування призвело до різкого збільшення нерівності [332].

Встановлений у тій чи тій країні провладними інституційними акторами рівень мінімальної заробітної плати також вважають одним з чинників пояснення динаміки і стану нерівності. Інституційне запровадження низького рівня мінімальної заробітної плати робить значний внесок у подальше зростання нерівності доходів [297], а також сприяє створенню суб'єктами ринкових відносин нових робочих місць із мінімальною чи близькою до цього оплатою. Загалом рівні та диференціація заробітних плат вважають значною мірою зумовленими діями різних інституційних акторів, наслідком їхніх конфліктних інтересів чи компромісів, здатністю використовувати політичну й економічну владу для встановлення цін, доходів та часток заробітних плат у сукупному продукті.

Соціальні інституції, правила і практики їхнього функціонування відіграють визначальну роль у процесі відбору, «сортуння», просування індивідів до наявних стратифікованих структурних позицій. Зрозуміло, що мають значення також індивідуальні зусилля і дії, але інституційний устрій більш-менш жорстко визначає межі індивідуальних можливостей, імовірність досяжності тих чи тих позицій для певних категорій індивідів, розподіл життєвих шансів, доходу, можливостей мобільності, бідності чи соціальної ексклюзії. Інституції визначають певні моделі зв'язків між сім'єю, державою і освітою, між освітою і ринком праці, між окремими структурними позиціями в сфері зайнятості загалом. Такі зв'язки формують структуру можливостей того чи того суспільства, визначаючи ймовірність досягнення індивідами певних позицій у соціальній ієрархії на певній стадії індивідуального життєвого циклу залежно від локалізації на попередній стадії.

1.3.3 Соціальні інституції як детермінанти процесів відтворення і мобільності

Нерівність у суспільстві могла б сприйматися як цілком позитивне явище, ба навіть вважатися справедливою, якби супроводжувалася значною міжгенераційною мобільністю і рівністю шансів. Проте дослідники схиляються до думки, що більша нерівність у суспільстві співвідноситься з меншою, а не більшою соціальною рухливістю, меншою проникністю статусно-групових і класових меж [328]. Такі висновки щодо ймовірного зв'язку між нерівністю й міжгенераційною мобільністю впливають із праць як економістів, присвячених порівняльному аналізу міжгенераційної мобільності за доходами [130; 142; 306;], так і соціологів щодо виявлених відмінностей рівнів відносної міжгенераційної класової мобільності в різних країнах [244; 288]. На противагу ліберальній ідеї поступового руху розвинутих країн до більшої соціальної відкритості висувається альтернативна гіпотеза, що рівень соціальної рухливості (відкритості суспільства) обернено пропорційно співвідноситься з рівнем економічної нерівності між класами [184; 213]. Порівняльний аналіз практик розподілу доходів та бідності в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) переконує, що суспільствам із надзвичайно великими відмінностями в доходах притаманна й більша нерівність можливостей [221].

Соціальні інституції генерують і відтворюють порядок нерівності у суспільстві, який певним чином співвідноситься з рівнем соціальної рухливості й рівністю можливостей. Проте засаднича проблема полягає в тому, що наразі неможливо знати напевне, чи саме менший розмах нерівності у суспільстві зумовлює більшу мобільність, чи ті самі соціальні інституції і практики, які підтримують меншу нерівність, одночасно впливають і на режим мобільності. Дослідники схиляються до думки, що навіть якщо спостерігається сильний обернений зв'язок між нерівністю й міжгенераційною мобільністю, цей зв'язок

не обов'язково є причинним, а менша нерівність і більша мобільність, очевидно, становлять спільний результат впливу взаємодіючих соціальних інституцій [274; 296], вказуючи на низку таких інституцій, ресурси і практики яких з найбільшою ймовірністю детермінують процеси міжгенераційного відтворення і мобільності.

Чисельність і комбінований вплив детермінант соціальної мобільності унеможлиблюють їхнє чітке ієрархічне впорядкування, оскільки їхній вплив не лише комбінований, такий, що взаємно посилює чи послаблює, а й різний для різних соціальних класів. У таблиці 1.1 наведено ті соціальні інституції та інституційні практики, які у сучасній соціології найчастіше вважають прямими чи опосередкованими детермінантами процесів міжгенераційного відтворення і мобільності. Зв'язок між класовим походженням і класовою належністю індивіда безсумнівний, проте у більшості випадків не прямий, а опосередкований здобутим рівнем освіти і досягнутою індивідом зайнятістю, за якою й визначається його/її класова належність. Постійні взаємодії, взаємовпливи й взаємозалежності сім'ї, освіти і ринку праці на основі формальних і неформальних норм, правил і процедур, в межах і за допомогою різних типів організацій генерують регулярності в статусних і класових траєкторіях наступних поколінь. Важливе значення при цьому можуть мати державні інституції і державна політика, здатні змінювати правила інституційних відносин, здійснювати втручання для послаблення впливу одних інституційних практик і посилення інших.

Власне наведений у таблиці 1.1 перелік соціальних інституцій на три чверті збігається з тими інституціями, сукупність яких ще у 20-ті роки минулого століття П. Сорокін визначав як «механізм соціального тестування, відбору і розподілу індивідів всередині різних соціальних прошарків» [104]¹⁾. На думку П. Сорокіна, це сім'я, школа, церква і професійні організації.

¹⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 167 – 193.

Таблиця 1.1 – Інституційні ресурси та практики, які зумовлюють процеси міжгенераційного відтворення і соціальної мобільності

Характеристики інституційних ресурсів і практик	Інституції			
	Сім'я	Освіта	Ринок праці	Держава
	Наявність і обсяг економічних, культурних і соціальних ресурсів	Організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної дошкільної освіти і догляду за дітьми	Динаміка кількості робочих місць різних кваліфікаційних рівнів	Політика зайнятості, в т. ч. підприємницька діяльність, створення робочих місць, скорочення безробіття тощо
	Структура сім'ї і розподіл ресурсів між її членами	Організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної шкільної освіти	Гнучкість зайнятості (повна, неповна, дистанційна, гнучкий робочий графік тощо)	Політика щодо нерівності доходів, мінімального рівня заробітної плати, скорочення бідності тощо
	Первинні і вторинні впливи соціального походження на освітні досягнення	Наявність / відсутність трекінгу і диференціації (стратифікації) закладів освіти	Взаємодія з інституцією освіти, співвідношення між попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій	Політика щодо рівнів оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів
	Передача класової належності дітям шляхом успадкування власності	Експансія певних рівнів освіти	Практики і критерії відбору і просування працівників роботодавцями	Видатки на соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, житло тощо) та правила їхнього розподілу
	Практики батьківства щодо спілкування і навчання дітей	Умови і правила переходу від одного рівня освіти до іншого; безкоштовність навчання / вартість навчання		Політика доступу до певних рівнів освіти, в т. ч. позитивна дискримінація
	Використання соціальних зв'язків та / або економічних ресурсів як засобів впливу на зайнятість і клас дітей	Відповідність між освітніми кваліфікаціями й ринком праці; «прозорість» кваліфікації і навичок для роботодавців		Сімейна і гендерна політика щодо поєднання сім'ї і роботи

Очевидно, ще до початку XX століття значення церкви як інстанції, яка тестує, відбирає і розподіляє, під сумнів не бралось, оскільки протягом багатьох століть в усіх суспільствах церква була школою, а школа – церквою, і остання виконувала універсальну – інтелектуальну, моральну і соціально-тестувальну – функцію і відбір індивідів [104]¹⁾. Проте у XX столітті, відокремившись від

¹⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 179.

держави, церква значною мірою втратила визначальну роль у процесах соціального відбору і соціальної мобільності. Натомість таку роль дедалі частіше починають очікувати від держави, зокрема держави загального добробуту. Власне йдеться про здатність державних інституцій значною мірою впливати на практики і правила, за якими відбувається формування, відбір і розподіл індивідів іншими соціальними інституціями [136; 138; 233].

У сучасному суспільстві класове відтворення і мобільність поєднують два процеси: пряму передачу класової належності від батьків до дітей і опосередковану через вплив на освітні досягнення. Механізм прямої передачі класової належності, який діє насамперед у межах інституції сім'ї, продовжує відтворюватися, але має порівняно невелике поширення, оскільки переважної більшості занять, статусів і місць зайнятості у сучасному суспільстві досягають, а не успадковують. Це стосується не лише статусів зайнятості найманих працівників, а також значною мірою статусів зайнятості власників-роботодавців. Тому в більшості випадків зв'язок між класовим походженням і класовою належністю опосередкований освітою, точніше зв'язком між класовим походженням і освітніми досягненнями індивіда. За кілька десятиліть досліджень соціальної стратифікації і мобільності аксіомою стала теза про важливу роль освіти у процесах соціальної мобільності й соціального відтворення. Передача освітньої належності від покоління до покоління чи її зміна становить рушійну силу міжгенераційної мобільності. Проте не менш очевидним і неодноразово емпірично підтвердженим фактом виявляється постійність класових відмінностей в освітніх досягненнях представників кожної наступної вікової когорти. Можливості досягнення різних рівнів освіти, насамперед вищої, вкрай нерівномірно розподіляються між вихідцями з різних соціальних класів. Клас і освіта батьків є важливими предикторами рівня освіти дітей, який своєю чергою має ключове значення для досягнення зайнятості, доходу і належності до певного соціального класу. Якщо на початку ХХІ століття дослідники сперечалися, як називати подібні явища: «постійність постійної нерівності» [292] чи «непостійна нерівність» [155], то на початку ХХ

століття П. Сорокін називав це «інститутом наслідування дітьми соціального становища батьків»: той, хто народжений у високопоставленій сім'ї, заслуговує, щоб його теж помістили до верхнього прошарку, народжений же у простій сім'ї мав посісти скромніше становище. Типова для суспільств минулого ситуація певною мірою залишаються такою досі [104]¹⁾.

Класова належність сім'ї як детермінанта нерівності освітніх можливостей. Взаємодія між сім'єю та інституцією освіти з притаманними останній нормами, правилами, практиками й організаціями зумовлює перебіг і значною мірою кінцевий результат процесів соціального відтворення і мобільності. З погляду сім'ї класова диференціація успішності навчання й освітніх здобутків дітей пояснюється як чинниками спадковості, так і значно частіше нерівністю ресурсів між сім'ями різної класової належності, а також співвідносних із класом практик батьківства як певною мірою (не)сприятливих для розвитку і підтримки у дітей когнітивних умінь, поведінкових навичок, мотивації та успішності навчання [179]. Соціальні класи різняться за ресурсами, які вони контролюють і можуть використовувати, у тому числі для виховання і навчання дітей. Економічні, культурні й соціальні ресурси сім'ї прийнято вважати найважливішими для визначення життєвих шансів наступних поколінь. Вихідці з матеріально і/або культурно забезпеченого, сприятливішого для розвитку і навчання класового середовища загалом демонструють кращу готовність до навчання у школі, успіхи у навчанні та досягають вищих рівнів освіти. У соціології накопичено чимало даних про те, що шанси мобільності надзвичайно обмежені у найнижчих прошарках соціально-економічної ієрархії суспільства, а економічна бідність, культурна обмеженість і пов'язана з цим класова належність значною мірою передається від покоління до покоління.

Дослідники припускають існування кількох механізмів взаємозв'язку між рівністю можливостей і нерівністю між сім'ями [308]. По-перше, більша нерівність між сім'ями означає більшу нерівність доступу до економічних

¹⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 169.

ресурсів, які батьки можуть інвестувати у розвиток та розширення освітніх можливостей дітей. Чим більша важливість таких ресурсів, тим імовірніше нерівність посилюватиме зв'язок між класовим походженням і життєвими шансами дітей. По-друге, більша нерівність між сім'ями означає глибокі відмінності позасімейного оточення і практик, а отже, зв'язок між соціальним походженням, когнітивним і поведінковим розвитком дитини може бути сильнішим за умови більшої нерівності. Виявлено, що чим більша нерівність за доходами між сім'ями, тим більша нерівність між батьківськими інвестиціями у розвиток дітей [187]. По-третє, більша нерівність між сім'ями пов'язана з більшою диференціацією шкіл за забезпеченістю освітніми ресурсами та якістю навчання. Діти з добре забезпечених сімей ходитимуть до кращих за оснащеністю та кваліфікованістю викладачів шкіл, що сприятиме освітнім здобуткам, на відміну від дітей класово нижчого походження, для яких доступними залишаються гірші за якістю навчання школи.

Отже, класова належність сім'ї вважається основною детермінантою нерівності освітніх здобутків і відповідних шансів соціальної мобільності. Вплив соціального походження залишається й за умови однаково високих здібностей і успішності навчання дітей. Як приклад можна навести дослідження данських соціологів, які виявили, що для дитини некваліфікованого робітника, яка в 14 років має високий показник розумових здібностей і успішності навчання, шанси опинитися у службовому класі (висококваліфікована розумова праця) у віці 37 років становлять менше 30 %, а за умови низького показника розумових здібностей – менше 10 %. Натомість відповідні шанси дитини, чий батько вже належить до службового класу, становлять більше 40 % за умови високих показників розумових здібностей і навчання та близько 32 % за умови низьких [308]. Виявилось, що навіть між однаково успішними у навчанні молодими людьми різного класового походження існують суттєві відмінності щодо прийняття рішення про рівень і напрям подальшого навчання та його доцільність загалом.

Пояснюючи подібні явища, дослідники звертаються до розрізнення між первинними і вторинними впливами класових відмінностей на освітні досягнення, виявленими Р. Будоном (R. Boudon) [145]. Первинні впливи зумовлюють диференціацію освітніх досягнень, умінь і навичок залежно від соціального походження, коли діти з вищих соціальних класів демонструють кращі знання і успішність у навчанні, а також комунікативність, креативність, впевненість у собі. Міжкласові відмінності у розподілі успішності навчання доповнюються міжкласовими відмінностями у подальшому виборі освітніх програм і траєкторій. Це так звані вторинні впливи, які виявляються через прийняття рішень щодо припинення навчання, переходу на вищий освітній рівень, вибору навчальних програм за тривалістю, академічною чи практичною спрямованістю тощо. Навіть якщо діти мають однаковий рівень успішності навчання, їхні чи їхніх батьків рішення щодо майбутнього суттєво різняться залежно від соціального походження. Батьки і діти оцінюють ризики, затрати та вигоди можливих освітніх альтернатив: припинити чи продовжити навчання, вибрати коротшу практично орієнтовану програму чи тривалішу академічну, а також оцінюють імовірність успіху чи невдачі під час реалізації різних варіантів освітнього вибору, діючи цілком раціонально. Вибір між різними варіантами зумовлюється відмінними для різних соціальних класів можливостями й обмеженнями, зокрема рівнем забезпеченості різноманітними ресурсами, а також диференціацією ціннісно-нормативних уявлень і домагань. Діти – вихідці з нижчих соціальних класів загалом виявляються менш амбітними і мотивованими, менш упевненими у власних здібностях, можливостях успішного переходу до вищих рівнів освіти та його перевагах, схильними вибирати менш ризиковані з погляду невдачі, менш ресурсовитратні освітні переходи, напрями і заклади освіти. Соціальний відбір залежно від класового походження не втрачає свого значення протягом усього шляху здобуття освіти, виявляючи себе через первинні й вторинні впливи, які за певних умов можуть різною мірою посилювати чи послаблювати освітню нерівність [135; 147; 153; 178; 181; 183; 210; 214; 237; 254; 320; 321].

За даними досліджень у Великій Британії, вторинні впливи класового походження суттєво посилюють первинні, зумовлюючи від чверті до половини загальної величини класової диференціації освітніх шансів [181; 237]. У Швеції, як свідчать результати досліджень, від 30 % до 65 % загальної нерівності освітніх можливостей припадає на вторинні впливи [182]. Німецькі дослідники вважають, що класові відмінності переходу до вищої освіти переважно зумовлені вторинними впливами, які відповідають за більш ніж 80 % різниці у доступі до вищої освіти між вихідцями з робітничого та службового (кваліфікована розумова праця) класів [293]. Батьки і діти діють раціонально, вибираючи між різними варіантами здобуття освіти, доступними для них на основі оцінювання затрат і вигод, наявних ресурсів та ймовірності досягнення успіху, внаслідок чого класові відмінності в освітніх здобутках, вимірювані як співвідношення шансів, залишаються більш-менш незмінними протягом тривалого часу. Емпірично підтверджена усталеність і відтворюваність класових відмінностей освітніх досягнень трактується в рамках теорії раціональної дії, яка, на думку Дж. Голдторпа і Р. Бріна (R. Breen), здатна значно краще пояснювати пов'язані з класовим поділом суспільства соціальні регулярності, аніж ліберальна чи марксистська класові теорії. Макросоціальні регулярності трактуються як загальний результат поведінки великої кількості індивідів, які діють раціонально, належачи до різних класів із притаманними їм рівнями і формами можливостей та обмежень, зумовленими конкретними класовими ситуаціями [147; 210; 212; 213].

Матеріальні й нематеріальні ресурси сім'ї і форми батьківської поведінки конвертуються в освітні здобутки дітей у межах освітньої системи суспільства, інституційні характеристики якої можуть сприяти посиленню чи послабленню впливу соціального походження на освітні здобутки дітей. Зрозуміло, що основні параметри, організаційні форми, правила і норми функціонування системи освіти встановлюються, модифікуються і реформуються державними інституціями, відповідальними за здійснення освітньої політики. Соціальна організація системи освіти у суспільстві має значення не лише для модифікації

класових зумовленостей міжгенераційної передачі освіти, а й для процесів переходу від освіти до зайнятості, тобто розподілу індивідів між різними позиціями на ринку праці, набуття ними статусної і класової належності. Від освітніх досягнень залежать професійні здобутки індивідів, які становлять основний вимір соціальної стратифікованості і класової структурованості сучасних суспільств. Як зазначає відома дослідниця соціальної стратифікації і класової структури Р. Кромптон (R. Crompton), ключовий механізм постійного відтворення класової диференціації освітніх досягнень і соціальної мобільності становить сім'я, тобто «... у капіталістичному суспільстві сім'ї не створюють «класову структуру», але вони грають ключову роль у визначенні того, хто і яких саме позицій досягає у її межах» [163]¹⁾.

Освіта як посередник між класом походження і належності. До переліку основних інституційних характеристик освітньої системи, які опосередковують процеси міжгенераційної передачі освіти, найчастіше зараховують такі, як стандартизація, стратифікація, специфіка професійної освіти, тривалість обов'язкової освіти, загальна величина сектора вищої освіти та її вартість [129; 131; 152; 178; 249; 250; 269; 322]. Три перші характеристики вважають найважливішими. Стратифікованість навчальних закладів частіше стосується середнього рівня освіти, притаманних йому форм селективності й трекінгу (tracking) дітей. Ідеться про наявність різних типів середніх навчальних закладів, між якими діти можуть розподілятися після закінчення початкової школи на підставі виявлених здібностей і успішності навчання, які, як відомо, значною мірою зумовлюються соціально-класовим походженням. Різні заклади (треки) подальшого навчання суттєво різняться змістом навчальних планів, зорієнтованістю на подальший перехід до академічної вищої освіти чи до початкової і середньої професійної, зокрема професійно-технічної як максимально найвищого рівня освіти загалом. Термін «стратифікація» стосується як різновиду навчальних програм, так і їхнього зв'язку з

¹⁾ [163] Crompton R. Class and Stratification / Rosemary Crompton. – Cambridge : Polity Press, 2010. – P. 134.

можливостями подальшого навчання. Стратифікація середньої освіти означає наявність раннього відбору дітей між різними навчальними закладами, а також наявність автономних освітніх траєкторій, які передбачають відмінний максимально можливий рівень освітніх досягнень. Емпірично підтверджено, що стратифікованість освіти значно посилює вплив соціального походження на освітні досягнення дітей та поглиблює освітню нерівність у суспільстві загалом. Противагою стратифікації середньої освіти вважається «єдина середня школа» (comprehensive school), тобто єдина для країни система переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання, навчаються у соціально змішаних класах, а подальша селекція і розподіл відбувається лише після завершення обов'язкової середньої освіти, зазвичай дев'ятирічної.

Стандартизація освіти означає відповідність усіх навчальних закладів однаковим стандартам якості освіти. На рівні закладів середньої освіти йдеться про широкий спектр показників і чинників забезпечення якості освіти, таких як однакова відповідність навчальних програм наявному стандарту освіти, однакові для всіх учнів проміжні та випускні екзамени, рівень кваліфікованості вчителів, величина і реальна забезпеченість шкільних бюджетів, якість шкільного середовища, забезпеченість приміщеннями, необхідним обладнанням, навчальними матеріалами, підручниками, наочними та технічними засобами навчання, бібліотечними фондами, доступом до інформаційних мереж тощо. Стандартизація зазвичай вища там, де система освіти повністю контролюється урядом. Проте формальна наявність стандарту певного рівня освіти в країні може супроводжуватися відсутністю однакових освітніх умов, значними відмінностями між навчальними закладами щодо вказаних вище чинників забезпечення якості навчання, що веде до відтворення нерівності умов, можливостей і результатів здобуття освіти дітьми різного соціального походження та місця проживання. Стандартизована і формально не стратифікована система освіти фактично може існувати як сукупність

навчальних закладів, суттєво диференційованих, а насправді стратифікованих за умовами навчання, забезпеченістю матеріальними і нематеріальними ресурсами та освітніми досягненнями розподілених між ними дітей. Стандартизована лише за навчальним планом освіта може здобуватися у так званих елітних і звичайних навчальних закладах з відповідним розподілом між ними дітей різного соціального походження, суттєво відмінними освітніми умовами та загальними результатами. Більшою чи меншою мірою стандартизованою за показниками якості навчання та засобами її забезпечення може бути і вища освіта у різних суспільствах.

Освітні системи різняться також специфічністю професійної компоненти (vocational specificity) у загальному обсязі знань і навичок, які пропонуються студентам різними навчальними закладами. Освітня підготовка може мати чітко визначену практично орієнтовану професійну спрямованість (система освіти Німеччини становить класичний приклад цього) або ж містити доволі великий обсяг загальноосвітніх знань і навичок та значно меншу вузькоспеціалізовану професійну компоненту. Обидві моделі як інституційні характеристики системи освіти різняться за наслідками як для індивідів під час їхнього переходу від освіти до ринку праці, пошуку робочих місць та набуття статусної і класової належності, так і для роботодавців під час найму, локалізації, просування чи звільнення працівників.

Типовим для пояснення результатів міжнаціональних порівняльних досліджень останніх десятиліть стає висновок на кшталт того, що значення освіти для процесу набуття професії та шансів зайнятості на ринку праці дійсно систематично зумовлюється відповідним інституційним контекстом. Розмах і форма освітніх впливів різняться між країнами, що значною мірою зумовлюється відмінностями в соціальній організації освіти [269]. Тому увага науковців залишається прикутою до особливостей інституційного устрою освіти в різних країнах як причини виявлених міжнаціональних відмінностей рівнів відносної міжгенераційної класової і освітньої мобільності [156; 198; 279; 310]. Дві освітні інституційні практики розглядаються як найважливіші:

експансія освіти та вирівнювання освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Зрозуміло, що ці освітні практики є водночас політичними стратегіями держави і можуть запроваджуватися як окремо, так і разом, підсилюючи одна одну. Експансію вважають одним із засобів державної політики, спрямованих на зменшення освітніх можливостей між соціальними класами. Протягом другої половини XX століття у більшості європейських країн мала місце експансія освіти як на рівні середньої, так і вищої. Неповна середня освіта (зазвичай 9 років навчання) стала загальнообов'язковою. Рівень освіченості населення зростав від когорти до когорти. Проте дослідники освітньої нерівності й мобільності роблять різні висновки щодо впливу експансії на нерівність освітніх можливостей. Одні, інтерпретуючи дані досліджень, схиляються до думки про постійність нерівності загалом упродовж другої половини XX століття, за поодинокими винятками (Швеція, Нідерланди) [219; 279; 280]. Інші наполягають на емпірично підтверджених змінах у бік вирівнювання освітніх можливостей у більш ніж двох європейських країн, щоправда посередньому і характерному насамперед для повоєнних десятиліть, але не останньої чверті XX століття, а також для середнього, а не вищого рівнів освіти [155; 285]. Тому вірогіднішою розглядається слабша версія тези про «постійність постійної нерівності» та неоднозначність впливу експансії освіти на вирівнювання можливостей [292].

Сама по собі експансія освіти практично не впливає на вирівнювання шансів, відносна освітня й класова мобільність не збільшується, а нерівність шансів не зменшується, за результатами емпіричних досліджень. Кількість місць, що зростає, у вищих навчальних закладах не розподіляється рівномірно між вихідцями з різних соціальних класів. Іноді навпаки, диспропорційно більший доступ до освіти можуть одержати діти з порівняно привілейованих класів, а наслідком експансії стає не зменшення, а зростання нерівності можливостей [141; 261; 287; 313]. Загальний рівень освіченості населення, абсолютна освітня мобільність зростають, проте класові відмінності в освітніх здобутках від когорти до когорти залишаються майже незмінними. Як зазначає

Р. Брін, «чи освітня експансія фактично приведе до більшої соціальної рухливості, залежатиме від того, чи вона супроводжується освітнім вирівнюванням, посиленням нерівності чи відсутністю змін» [156]¹⁾.

Порівняно більша відкритість суспільства у Швеції, переконані дослідники, досягнута завдяки освітній реформі, значному вирівнюванню можливостей здобуття якісної освіти у поєднанні з освітньою експансією, що й зумовило більшу відносну класову й освітню мобільність [149; 154; 179; 242; 245; 272]. Освітня політика розглядалася як складова загальної державної політики. Швеція першою серед Скандинавських країн підтвердила здатність соціал-демократичного типу держави загального добробуту значно зменшувати вплив несприятливого соціального походження на можливості дітей та корелювати зумовлені низьким економічним і освітнім рівнем сім'ї перешкоди для здійснення мобільності. Ефективна державна політика прогресивного оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів, підтримки найменш ресурсозабезпечених сімей з дітьми, скорочення бідності й безробіття сприяла не лише загальному зменшенню нерівності у суспільстві, а й вирівнюванню життєвих шансів дітей, послабленню важливості соціально-класового походження для набуття і накопичення людського капіталу, необхідного для досягнення певного рівня освіти та відповідної класової належності. Політичні стратегії, втілені в освітніх інституційних практиках, були спрямовані на мінімізацію диференціації середніх і вищих навчальних закладів за якістю навчання та забезпеченістю ресурсами, безкоштовність середньої і вищої освіти, безкоштовне для всіх учнів забезпечення підручниками, повноцінним харчуванням, необхідною допомогою вчителів, заборону ранньої селекції дітей за здібностями. Як зазначає шведський дослідник Р. Еріксон, «менша нерівність освітніх можливостей може з'явитися разом з індустріалізацією, але, очевидно, для цього необхідна наявність низки інших умов. ...Однією з таких умов була б політична діяльність щодо скорочення нерівності умов загалом і нерівності

¹⁾ [156] Breen R. Educational Expansion and Social Mobility in the 20th Century / Richard Breen // Social Forces. – 2010. – Vol. 89. – No. 2. – P. 382 – 383.

освітніх можливостей, зокрема. Не лише Шведські соціал-демократичні уряди запроваджували єдину середню школу в 1950-х, але також низький рівень безробіття та невелика диференціація доходів були ключовою метою соціал-демократичної політики. ...Нерівність освітніх можливостей може зменшитися разом з індустріалізацією, якщо запроваджується політика скорочення соціальних нерівностей» [178]¹⁾.

Те, що інституція освіти за безпосередньої ролі державної політики здатна зменшити вплив сім'ї на освітні здобутки дітей, підтверджує досвід не лише Швеції, а й інших Скандинавських країн, зокрема Фінляндії. Застосовуючи різні стратегії інституційних перетворень та вирівнювання умов, Фінляндії вдалося досягти суттєвої уніфікації якості навчання в усіх навчальних закладах країни, тобто усунення значної економічної, соціальної, культурної, територіальної диференціації учнів. На рівні середньої освіти законодавчо заборонено диференціацію шкіл і класів за здібностями чи успішністю учнів, не кажучи вже про соціально-економічний стан батьків та їхню здатність матеріально підтримувати освітній процес у школі. За такої нетипової для більшості країн ситуації соціально-економічного і територіального вирівнювання умов навчання фінські школярі, починаючи з 2000 року здобувають найвищі бали за результатами міжнародного дослідження успішності навчання 15-літніх школярів PISA (Programme for International Student Assessment). Фінляндія виявилася не лише єдиною європейською країною серед країн-лідерів за результатами кожного з чотирьох досліджень PISA (2000, 2003, 2006, 2009 років), а й країною, де зафіксована найнижча залежність успішності навчання дітей від соціально-економічного становища сімей, де інституція освіти перетворена на ефективний інструмент вирівнювання можливостей, а не підтримки і поглиблення соціальної нерівності [3; 222]. Натомість у Федеративній Республіці Німеччина результати дослідження PISA викликали справжній шок, оскільки німецькі дослідники

¹⁾ [178] Erikson R. Explaining Change in Educational Inequality – Economic Security and School Reforms / Robert Erikson // Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective. – Boulder and Oxford : Westview Press, 1996. – P. 108 – 109.

дійшли висновку, що в жодній з країн-учасниць шанси дітей і підлітків на здобуття освіти не залежать такою мірою від соціального походження і статусу батьків, як у Німеччині, система освіти якої вже не виконує функцію соціальної селекції за здібностями і наполегливістю, перетворюючись на механізм швидше низхідної, а не висхідної мобільності [123].

Школа як складова інституції освіти може виявитися чи не єдиним місцем, де учні з несприятливого для навчання соціального середовища можуть знайти підтримку й стимули для досягнення успіхів у навчанні й зрештою перебороти обставини соціального походження. За певних інституційних умов школа виявляється здатною, усупереч впливу сім'ї, розвинути і підтримати впевненість у власних здібностях до навчання, спроможності освоїти усі навчальні дисципліни, мотивацію як внутрішнє прагнення, а не відповідь на зовнішні стимули, що важливо для подолання бар'єрів несприятливого соціального походження. За даними дослідження PISA 2009 року в середньому у країнах OECD 31 % дітей із неблагополучних сімей належать до категорії найкращих, тобто успішно конкурують із соціально благополучними однолітками. В таких країнах, як Канада, Японія, Фінляндія, Сінгапур, Південна Корея, відповідна частка учнів коливається від 40 % до майже 60 %. Колишнім радянським республікам Естонії й Латвії притаманний вказаний середній показник. Проте в інших пострадянських країнах показник успішності дітей із соціально неблагополучних сімей значно нижчий. У Російській Федерації долати перешкоди соціального походження і досягати найкращих показників успішності вдається лише 18 % учнів, у Казахстані – 7 %, в Азербайджані – 5 %, а в Киргизстані – менше ніж 2 % дітей. Лише за певних інституційних практик і ресурсів школі вдається хоча б частково надолужити чи перебороти вплив сім'ї [234].

Україна чи не єдина європейська держава, яка систематично не бере участі у міжнародному дослідженні PISA, що проводиться кожні три роки, починаючи з 2000 року, під егідою OECD. Така участь сприяла б не лише об'єктивній порівняльній оцінці застосування 15-літніми учнями навичок

читання та розуміння тексту, математичних та природничо-наукових знань, що є первинним завданням дослідження, а й з'ясуванню низки питань щодо зумовленості диференціації освітніх здобутків дітей старшого шкільного віку соціально-економічними характеристиками батьків, типом середньої загальноосвітньої школи, місцем проживання тощо [82].

Отже, визначальний вплив приписаних характеристик класового, соціально-економічного і соціально-культурного походження з великою ймовірністю послаблюється у суспільстві, де ресурси розподіляються між соціальними класами рівномірніше, а традиційні для освітньої системи стратифікаційні бар'єри усунуті. У тих же країнах, де експансія освіти не супроводжується ефективними інституційними практиками вирівнювання умов, держава не відіграє значної перерозподільчої ролі, школи та вищі навчальні заклади залишаються суттєво диференційованими за якістю і вартістю навчання, забезпеченістю освітніми ресурсами, кваліфікованістю викладачів, продовжують існувати практики раннього відбору і сегрегації дітей між різними типами дошкільних та шкільних закладів (спеціалізованими, звичайними школами, ліцеями і гімназіями), класами за здібностями розподілу, там нерівність можливостей залишається незмінною чи несуттєво коливається між послабленням і посиленням нерівності.

Ринок праці як структура можливостей. Інституційні характеристики освітньої системи, насамперед стратифікація, стандартизація, специфіка професійної освіти та величина сектора вищої освіти, систематично впливають також на перебіг і результат процесу розташування індивідів на ринку праці, їхні професійні здобутки та класову належність [129; 250; 254; 269]. Ринок праці становить структуру можливостей набуття, втрати і зміни зайнятості для індивідів, що важливо як для батьків, з огляду на потребу забезпеченості ресурсами в процесі виховання дітей, так і для їхніх дорослих дітей, які, досягаючи певних позицій на ринку праці, водночас набувають і відповідної класової належності. Дослідження соціальної мобільності протягом останнього десятиліття виявили зменшення важливості освіти як опосередковуючого

чинника мобільності, оскільки послаблюється зв'язок між освітою та зайнятістю і відповідною класовою належністю [148; 236]. Одне з можливих пояснень стосується важливої ролі роботодавців як інституційних акторів. У сучасних умовах співвідношення попиту і пропозиції на освіту, цінність освітніх кваліфікацій для роботодавців у процесі прийняття рішень щодо найму працівників, імовірно, зменшується. Дослідники називають це «композиційним ефектом», коли ті види зайнятості, де підтверджена відповідними дипломами і сертифікатами освіта є найважливішою для роботодавця, можуть кількісно зменшуватися у співвідношенні з тими типами роботи, де важливість фахових освітніх досягнень значно менша, зокрема у галузях торгівлі та наданні послуг, які порівняно швидко зростають у сучасних суспільствах [236]. Роботодавці можуть обирати працівників за різними критеріями, які вважають релевантними для ефективної роботи їхніх організацій, і не може бути впевненості, що саме освітня кваліфікація матиме вирішальне значення і не вважатиметься другорядною чи опосередковуватися такими чинниками, як гендер, вік, походження, соціальні зв'язки, належність до соціальних, етнічних чи політичних мереж. Результати експериментальних досліджень підтверджують, що характеристики класового походження індивідів дійсно беруться до уваги роботодавцями, коли йдеться про високо-статусні заняття, і за умови однакового рівня освіти вихідці з нижчих соціальних класів можуть бути дискримінованими [238].

Уявлення, що сучасні суспільства, де зростає кількість високоосвічених працівників, стають дедалі більше меритократичними з огляду на визначальну важливість освітніх кваліфікацій і умінь, суперечать реальним процесам, які відбуваються на ринку праці. Якщо заклади вищої освіти випускають значно більше фахівців, зокрема з повною вищою освітою, а на ринку праці немає відповідних місць зайнятості, то частина формально висококваліфікованих фахівців набувають занять, які не потребують такого рівня освіти і відповідають іншій класовій належності. Зависока для певної зайнятості освіченість, імовірно, більшою мірою притаманна вихідцям із нижчих

соціальних класів, що може розглядатися як «незавершена висхідна соціальна мобільність» («incomplete upward social mobility») [254]. Експансія освіти без більш-менш налагодженої взаємодії з ринком праці та роботодавцями як щодо задоволення потреб на підготовку фахівців певних рівнів кваліфікації, так і прогнозування попиту на віддалене майбутнє, може сприяти частковій втраті інституцією освіти функцій селективності та посередницької ролі в процесах соціальної мобільності, коли навіть здобувши найвищий рівень освіти, вихідці з певних соціальних класів не знаходять відповідних освітнім кваліфікаціям робочих місць, не досягаючи бажаної класової належності, а залишаючись у класі походження чи близьких до нього.

Якщо для частини формально високоосвічених індивідів неузгодженість функціонування інституцій освіти й ринку праці має наслідком «незавершену висхідну соціальну мобільність», то для малоосвічених індивідів виникає загроза не лише низхідної соціальної мобільності, а економічної маргіналізації, а також витіснення з ринку праці взагалі. Дослідники говорять про механізм переміщення (витіснення): чим вищою є пропозиція висококваліфікованих фахівців по відношенню до потреб ринку праці, тим більший ризик для малоосвічених індивідів стати безробітними, тобто позбавленими і засобів до існування, і статусу зайнятості, і класової належності [205].

Державні інституції забезпечують законодавче регулювання відносин на ринку праці, умов і гарантій зайнятості, у тому числі підприємницькою діяльністю, встановлення мінімальної оплати праці, а також можуть ефективно пом'якшувати наслідки негативних явищ на ринку праці, зокрема скорочення зайнятості, надаючи працівникам матеріальну допомогу та можливості перекваліфікації. Інституційне регулювання, зокрема формальні й неформальні норми і практики, може як прискорювати, так і гальмувати розширення ринку праці, створення нових робочих місць та умов, сприятливих для економічно ефективної підприємницької діяльності, що підтверджується на досвіді інституційних перетворень у постсоціалістичних країнах [298]. За певної державної політики державні інституції можуть відігравати суттєву роль

посередника між сім'єю і ринком праці, зокрема, забезпечувати якісний догляд за дітьми, щоб жінки могли працювати, що особливо важливо для малозабезпечених сімей із дітьми та матерів-одиначок, і що, за результатами досліджень, у Швеції здійснюється значно ефективніше, ніж в інших економічно розвинутих країнах [166]. Скандинавські країни загалом вирізняються успішністю поєднання низького рівня безробіття з забезпеченням гарантій зайнятості та стиснутою структурою рівнів оплати праці, що потенційно має сприяти більшій відкритості суспільства. Однак вважається, що наразі неможливо виявити точні каузальні механізми зв'язку між ринком праці та міжгенераційною мобільністю [274].

Фокус на сім'ю та ранній розвиток дітей. Тривалий час дослідники, виявляючи особливості інституційного середовища відтворення нерівності й соціальної мобільності в різних суспільствах, наголошували на визначальній ролі освіти, починаючи зі шкільної. Згодом виникають певні сумніви щодо цього, оскільки емпірично підтверджено, що ще до початку формального шкільного навчання між дітьми різного класового походження існують суттєві розриви в рівнях когнітивного і некогнітивного розвитку та готовності до навчання [197; 325]. Поступово формується нова парадигма для розуміння мікропроцесів, які лежать в основі відтворення стратифікації та нерівності можливостей, але не помічаються з макроструктурного погляду взаємодії соціальних інституцій. Висувається припущення, яке на ґрунті результатів емпіричних досліджень поступово перетворюється на переконання щодо першочергової важливості моделей поведінкових навичок і когнітивних умінь індивіда, сформованих протягом дошкільних, а не шкільних років як детермінант освітніх і класово-статусних досягнень. Розумові здібності, поведінкові навички, мотивація до навчання формуються й розвиваються у дошкільному віці, і вирішальною фазою розвитку є вік дитини до 5 – 6 років, тобто до початку формального шкільного навчання. Як зазначає Г. Еспін-Андерсен (G. Esping-Andersen), «здається, мало у кого викликає сумнів те, що визначальною ланкою між соціальним походженням і освітніми успіхами є

розвиток розумових навичок, і це передбачає вирішальну роль років, які передують формальному шкільному навчанню. Існування нерівності в інтелектуальному розвитку означає, що вона значною мірою відтворюється, аніж корегується шкільною системою» [185]¹⁾. Інституційні втручання у період обов'язкового шкільного навчання, очевидно, є запізними для суттєвої корекції освітньої нерівності. Чинники соціального походження та спадковості, ймовірно, вже відіграли свою визначальну роль у генеруванні міжгенераційної нерівності. Отже, під кінець XX століття соціальні умови раннього розвитку дітей посідають чільне місце серед основних чинників відтворення нерівності та перешкод для соціальної мобільності. Хоча припущення про важливість початкової рівності дітей для соціальної мобільності зробив ще у першій половині минулого століття П. Сорокін, який вважав, що для реалізації ідеального зразка мобільного суспільства, в якому індивіди можуть розподілятися відповідно до їхніх здібностей і можливостей незалежно від становища їхніх батьків, необхідні певні умови. Серед найважливіших – початкова рівність дітей і однакові шанси для всіх, тобто необхідно, щоб діти стартували з однієї й тієї самої позиції, оснащені більш-менш однаково, і щоб у тому «життєвому змаганні» їм дані були рівні шанси. Лише за таких рівних умов можна визначити, хто з них є «хорошим бігуном». Інакше результат може виявитися неправдивим і ввести в оману [104]²⁾.

Процес раннього розвитку дітей і його результати виявляють чітку залежність від статусної та класової належності батьків і відповідної забезпеченості різноманітними ресурсами. Загальна модель вбачається в кумулятивному накопиченні переваг і нестач: нестача когнітивних і поведінкових умінь та навичок соціально неблагополучних дітей у дошкільному віці перетворюється на ще більший розрив умінь, навичок і успішності у школі, що суттєво впливає на їхнє подальше навчання, зайнятість,

¹⁾ [185] Esping-Andersen G. Untying the Gordian Knot of Social Inheritance / Gosta Esping-Andersen // Research in Social Stratification and Mobility. – 2004. – Vol. 21. – P. 128.

²⁾ [104] Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – С. 487 – 488.

дохід і класову належність [167; 193; 240]. Серед широкого кола дослідників сформувалося достатньо узгоджене бачення засадничих механізмів розвитку умінь та навичок дитини від народження до шкільного навчання. Ключова роль, як і щодо шкільної освіти, належить сім'ї та освітнім закладам. Науковцями різних країн накопичено чимало кількісних даних, які підтверджують сильний вплив внутрішньосімейних ресурсів на якість сформованих у дітей дошкільного віку умінь і навичок. Ідеться не тільки про матеріальні ресурси та їхній розподіл між членами сім'ї, а й про ресурси та моделі когнітивної й емоційної підтримки дітей. Сім'ї різної класової належності суттєво різняться за наявністю таких ресурсів, чим і пояснюється значна частка відмінностей когнітивних і некогнітивних навичок у дітей різного класового походження. Від народження процес формування у дитини умінь і навичок потребує застосування різноманітних, матеріальних і нематеріальних ресурсів, які забезпечуються чи не забезпечуються насамперед батьками чи іншими членами родини, але можуть надаватися й інституційними закладами та сторонніми кваліфікованими дорослими [193]. Тому важливою визнається роль вихователів і вчителів, наявності чи відсутності успішної взаємодії різних за класовою належністю сімей із дошкільними освітніми закладами.

Соціальні відмінності у навичках і вміннях дітей формуються в дуже ранньому віці. Вже до трирічного віку виявляється суттєва різниця між дітьми різного соціального походження щодо здібностей і навичок [124; 197; 294]. Такі ранні розриви лежать в основі пізнішої освітньої нерівності та є складовою загального механізму відтворення соціальної нерівності. Результати лонгітюдних досліджень британських науковців, які вимірювали індекс розвитку дітей віком 22 місяці, 42 місяці, 5 та 10 років, засвідчили, що за індексом розвитку дитини у 22 місяці можна передбачити остаточний рівень освіти у віці 26 років, а величина індексу в ранньому віці співвідноситься з соціальним походженням, і цей зв'язок посилюється з віком дитини. Якщо діти освічених або багатих батьків мають низькі показники тестів у ранньому віці, то пізніше їм зазвичай вдається скорочувати розрив, тоді як діти такого самого

рівня розвитку, але низькоосвічених і бідних батьків так і залишаються найменш розвиненими серед однолітків [197]. Діти з найбідніших сімей відстають за розвитком мовних навичок від однолітків із сімей середнього достатку майже на рік у віці п'яти років, коли більшість дітей починає шкільне навчання. Діти належних до середнього класу батьків, які у дворічному віці мали вельми низькі показники розвитку, до семи років за рівнем когнітивного розвитку перевершують своїх однолітків із нижнього соціального класу, які у дворічному віці мали значно вищі тестові показники [327]. Порівняльні лонгітюдні дослідження серед когорт народжених у ХХІ столітті дітей також виявляють наявність суттєвих розривів у рівнях готовності дітей до шкільного навчання залежно від величини доходу батьків [326].

Водночас результати проведених у різних країнах досліджень підтверджують, що інституційно запроваджувані програми раннього розвитку дітей у дошкільних закладах різних типів сприяють вирівнюванню освітніх можливостей дітей різного соціального походження. Чим раніше і довше діти мають можливість перебувати у дошкільних закладах, тим меншим є вплив освіти батьків на рівень та успішність подальшого навчання дітей, а загалом раннє дошкільне навчання сприяє збільшенню освітньої мобільності [122; 123]. Відомий економіст, лауреат Нобелівської премії Дж. Хекман підкреслює виняткову економічну ефективність високоякісних дошкільних програм. Упосліджене становище окремих соціальних категорій дітей є наслідком батьківських ознак і якостей, як-от низький дохід і забезпеченість ресурсами, слабкі когнітивні і некогнітивні навички батьківства. Високоякісні дошкільні програми можуть бути винятково ефективними для зменшення розриву поведінкового та когнітивного розвитку, освітніх досягнень дітей із неблагополучних сімей. А найголовніше – здійснені протягом дошкільних років інвестиції у розвиток людського капіталу індивіда мають значно більшу економічну ефективність, аніж подібні за обсягом інвестиції протягом шкільних років чи у дорослому віці [117; 226; 227]. Переваги раннього розвитку дітей, насамперед із соціально неблагополучних сімей, виявляються не лише у

подальших освітніх досягненнях. Широкого розголосу серед науковців набули результати проведеного у США сорокарічного наукового експерименту щодо короткострокових та довгострокових впливів дошкільного розвитку і навчання на різних етапах життя індивіда від шкільних років до дорослого віку [294]. Виявилося, що діти з бідних і соціально неблагополучних сімей, які увійшли до експериментальної групи і з якими, порівняно з дітьми контрольної групи, протягом двох дошкільних років працювали висококваліфіковані педагоги і вихователі, значно краще навчалися у школі, мали вищі бали за численними тестовими показниками, частіше закінчували повний курс шкільного навчання, швидше знаходили роботу, рідше виявлялися безробітними, в середньому мали вищий рівень доходу, частіше мали власне житло, створювали сім'ї і виховували дітей, значно рідше вчиняли злочини. Економічна віддача від подібного дошкільного навчання оцінюється у сумі близько сімнадцяти доларів на один інвестований у розвиток кожної дитини.

Значно масштабніші міжнародні порівняльні дослідження також підтверджують, що учні середніх шкіл одержують суттєві переваги від дошкільної освіти. За даними міжнародного дослідницького проекту PISA виявилося, що майже в усіх країнах-учасниках 15-річні школярі, які відвідували дошкільні заклади, показали кращі результати, ніж їхні однолітки, для яких регулярне навчання почалося лише з початкової школи [171]. Різниця оцінок навичок читання між учнями, які відвідували дошкільні заклади більше року та тими, хто не відвідували взагалі, в середньому становила 54 бали. За результатами дослідження виявилося, що дошкільні навчальні заклади відвідували насамперед діти з порівняно краще забезпечених та благополучних сімей. Проте різниця в успішності виконання дослідницьких завдань залишається також і між учнями однакового соціального походження. Навіть за цієї умови школярі, які мали досвід дошкільної освіти, перевершували своїх однолітків в успішності виконання завдань на 33 бали в середньому. В таких країнах, як Бельгія, Франція та Ізраїль, відповідна різниця становила близько 60 балів (без контролю соціального походження – близько 100 балів). Натомість в

Естонії, Латвії, Південній Кореї та Фінляндії відвідування чи невідвідування дошкільних закладів мало порівняно менший вплив на успішність учнів однакового соціального походження.

Середній для країн OECD (Організації економічного співробітництва та розвитку) показник відвідуваності учнями дошкільних навчальних закладів протягом більше року становить 72 %, а в Бельгії, Франції, Угорщині, Ісландії, Японії та Нідерландах – понад 90 %. За даними дослідження PISA сильніший зв'язок між результативністю виконання завдань та відвідуваністю дошкільних закладів спостерігається в тих країнах, освітні системи яких здатні забезпечити якомога більшу кількість дітей можливістю відвідувати дошкільні заклади протягом тривалішого часу. За результатами численних досліджень сформувалося переконання, що зменшити визначальний вплив сім'ї на формування розумових здібностей дітей, як основи подальшої нерівності, здатні лише інституційні втручання, зокрема обов'язковість дошкільної освіти, яка надається висококваліфікованими фахівцями усім дітям, незалежно від місця проживання і соціального походження у класово змішаних дошкільних дитячих центрах, як це відбулося у Скандинавських країнах.

Численні емпіричні підтвердження виняткової важливості раннього розвитку дітей та його зумовленості соціальним походженням надали часткове пояснення, чому освітні системи мають дещо менше значення для процесів відтворення соціальної нерівності та сприяння мобільності, а також визначили важливий напрям потенційних інституційних інтервенцій. Протягом останнього десятиліття відбулося два основних перегляди ролі соціальних інституцій щодо міжгенераційної мобільності [274]. По-перше, набуває поширення переконання, що відмінності в інституційному дизайні освітніх систем, очевидно, важать дещо менше, аніж вважалося раніше. По-друге, дослідники посилили увагу до важливості впливів держави загального добробуту. Якщо нерівність доходів позначається на можливостях батьків інвестувати у розвиток дітей, державний перерозподіл мав би вирівнювати життєві шанси дітей. Зокрема, можна очікувати, що ефективне скорочення бідності мало би підвищити шанси

мобільності для вихідців із найменш привілейованих класів. Відмінна роль державних інституцій щодо політики перерозподілу та її результатів у різних країнах добре відома, але міра їхнього прямого чи опосередкованого впливу на міжгенераційну мобільність залишається остаточно не з'ясованою. Саме результати досліджень щодо вирішального значення стимуляції розвитку дітей у ранньому віці та щодо найбільшого рівня віддачі від інвестицій у людський капітал, здійснених саме у дошкільний період, спонукали до переоцінки значення обов'язкової й інших рівнів освіти та звернення уваги на роль держави як потенційного джерела важливих впливів на ранній розвиток дітей. За словами Г. Еспін-Андерсена, «ми знаємо, що вроджені таланти нормальним чином розподіляються серед населення, на відміну від життєвих шансів. Іншими словами, не вроджені здібності, а швидше батьківські ресурси становлять основну причину нерівних життєвих шансів. Навіть важливішою за батьківський дохід є навчальна культура в сім'ї. За результатами досліджень, культурний капітал сім'ї важить вдвічі більше для розвитку у дітей навичок читання і письма, ніж дохід сім'ї. Зрозуміло, що держава не може навіть законодавчо змусити батьків читати своїм дітям книжки щовечора і займатися з ними замість сидіння біля телевізора. Проте існують непрямі й вельми ефективні способи вирівнювання когнітивного і некогнітивного розвитку дітей, один з яких – універсальний, якісний професійний догляд за дітьми і їхнє дошкільне навчання незалежно від соціального походження. Це також ефективний спосіб допомоги матерям у поєднанні кар'єри і материнства» [186].

Узагальнивши результати численних емпіричних досліджень різноманітних інституційних детермінант процесів соціального відтворення і мобільності та сформульовані на їхній основі рекомендації для політиків і управлінців [127; 164], можна дійти висновку, що суспільству, в якому б зв'язок між соціальним походженням і належністю індивіда послаблювався і зростала соціальна відкритість, мали би бути притаманні насамперед такі риси:

- порівняно менша нерівність між соціальними класами, домогосподарствами й індивідами, у тому числі нерівність доходів; рівномірніший розподіл ресурсів у суспільстві;
- прогресивне оподаткування доходів і прибутків; ефективні механізми соціального перерозподілу;
- низький рівень (відсутність) бідності, зокрема дитячої бідності;
- низький рівень безробіття у поєднанні з забезпеченням гарантій зайнятості та стиснутою структурою рівнів оплати праці;
- координація між інституцією освіти і ринком праці, попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій;
- запроваджена і реально забезпечена безкоштовна універсальна якісна дошкільна освіта і догляд для всіх дітей, незалежно від соціального походження і місця проживання у соціально-змішаних закладах і групах; обов'язкова дошкільна освіта;
- запроваджена і реально забезпечена універсальна якісна шкільна освіта для всіх дітей, незалежно від соціального походження (єдина державна школа); заборона раннього відбору дітей (трекінгу) перед вступом до школи чи після кількох років навчання; стандартизація освіти за навчальними програмами, забезпеченістю освітніми ресурсами, кваліфікованістю і оплатою праці викладачів, місцем розташування шкіл тощо;
- слабка диференціація вищих навчальних закладів за якістю освіти; безкоштовна вища освіта або помірна плата за навчання; доступні гранти і недорогі кредити на навчання;
- соціально-професійна група вихователів і вчителів не належить до категорії працівників низькооплачуваної та непрестижної праці;
- ефективна сімейна і гендерна політика, спрямована на поєднання зайнятості та виконання батьківських обов'язків як жінками, так і чоловіками.

Наразі передчасно говорити про наявність цілісної інституційної концепції соціальної мобільності. Окремі її складові вже не викликають сумнівів і ґрунтуються на результатах численних емпіричних досліджень, інші

перебувають на стадії емпіричної верифікації або існують радше як припущення. Загальний консенсус полягає в тому, що сім'я, її класова належність мають визначальне значення для соціального відтворення і мобільності. Так само існує консенсус щодо важливості інституційних характеристик соціального середовища, зокрема опосередковуючої ролі освіти, проте чіткого окреслення усіх каузальних механізмів наразі немає, хоча численні припущення про значення окремих інституційних практик неодноразово підтверджувалися за результатами національних і міжнародних досліджень. Дві дослідницькі стратегії мають найбільший потенціал для кращого розуміння впливу соціальних інституцій на процеси міжгенераційної соціальної мобільності, одна з яких має зосереджуватися на виявленні бар'єрів мобільності та визначенні політики й інституційних практик їхнього послаблення, а інша – це міжнародні порівняння різних аспектів і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності в різних країнах та співвіднесення виявлених відмінностей і відхилень із різним інституційним і політичним контекстами [274].

Зазвичай дослідники міжгенераційної соціальної мобільності для унаочнення процесу останньої використовують наведену на рисунку 1.3 спрощену модель, яка ще має назву «OED triangle», тобто «трикутник походження–освіта–належність». Освіта наголошуються як основний опосередковуючий чинник соціальної рухливості. Не заперечуючи все ще можливого прямого впливу класу походження на клас належності, стверджується, що у сучасному розвиненому демократичному суспільстві вплив класу походження на освіту індивіда послаблюється (чи мав би послаблюватися), а вплив освіти на класову належність посилюється (чи мав би посилюватися), перевірка чого і стає одним із завдань міжнародних порівняльних досліджень соціальної мобільності [302].

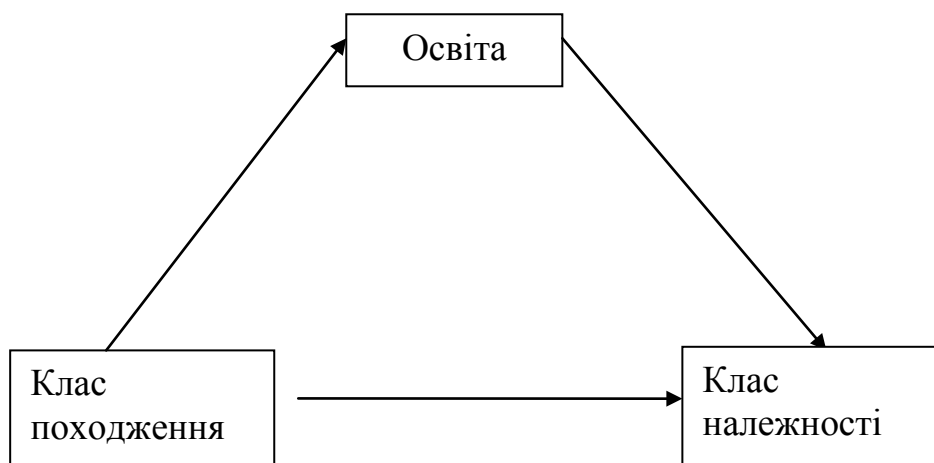

Рисунок 1.3 – Спрощена модель процесу мобільності

Однак пояснити ані міжчасові, ані міжнаціональні відмінності стабільності чи динаміки тенденцій соціальної рухливості наразі не видається можливим без звернення до макроструктурної зумовленості процесів міжгенераційної соціальної мобільності, тобто без врахування впливу інституційного середовища того чи того суспільства. Посилення чи послаблення вказаних залежностей між класом походження, освітою і класом належності значною мірою зумовлюється режимами реплікації і модифікації соціальних нерівностей наявними і постійно взаємодіючими соціальними інституціями, у тому числі нерівності можливостей і диспропорцій у шансах. З огляду на вже виявлені основні інституційні практики, які певною мірою зумовлюють, сприяють чи перешкоджають процесам міжгенераційного відтворення і мобільності (дивись таблицю 1.1), модель процесу мобільності, зберігши свою основу, мала би виглядати дещо інакше з урахуванням того, що соціальна мобільність відбувається в інституційному середовищі конкретного суспільства. Один з можливих варіантів такої моделі наведено на рисунку 1.4.

Рисунок 1.4 – Спрощена модель процесу мобільності в інституційному середовищі

Отже, за шість десятиків років безперервного розвитку соціології соціальної мобільності як окремої галузі соціологічного знання сформувалися і продовжують активно застосовуватися два основні підходи до досліджень міжгенераційної соціальної мобільності: соціально-статусний і соціально-класовий. Прихильники застосування моделі досягнення статусу схилиються до висновку, що значення приписаних соціально-статусних характеристик соціального походження індивіда поступово зменшується, а досяжних – зростає, що загалом відповідає висунутим на початку другої половини ХХ століття припущенням ліберально-модернізаційної теорії. Серед прихильників соціально-класового підходу і досі домінує переконання у постійності коливань рівнів відносної мобільності, тобто залежності класової належності індивіда від його/її соціального походження в індустріально розвинутих демократичних суспільствах, але не систематичного збільшення соціальної відкритості, що загалом суперечить ліберально-модернізаційним поглядам. Окремі відхилення поки що не вважаються підставою для перегляду такої переконаності, оскільки у Швеції рівень відносної міжгенераційної класової мобільності після поступового зростання протягом 1970 – 1980-х років стабілізувався на певному рівні й упродовж останніх десятиліть незмінно відтворюється, а нещодавно зафіксовані тенденції до зменшення нерівності у кількох інших європейських країнах ще потребують подальшого емпіричного підтвердження, що це вже складова більш-менш лінійного руху у напрямі до більшої соціальної відкритості суспільств, а не тимчасова низхідна частина хвилеподібної кривої. До того ж у низці розвинутих європейських країнах рівні відносної мобільності залишаються в межах постійних коливань без певної лінійної перспективи.

Якими б не були висновки дослідників соціальної мобільності, пояснення міжнаціональних і міжчасових відмінностей нерівності можливостей зосереджуються насамперед у площині відмінностей притаманного суспільствам інституційного устрою, моделей інституційних практик і втручань, потенційно здатних модифікувати зумовлені чинниками соціально-класового походження режими соціального відтворення і мобільності.

Незважаючи на достатньо тривалий час розвитку соціології соціального відтворення і соціальної мобільності, серед дослідників нерівності можливостей, на думку Р. Бріна та Я. Джонсона (J. Jonsson), переважала орієнтація на описовість емпіричних даних і наразі все ще бракує переконливих пояснень міжнаціональних відмінностей у зв'язках між соціальним походженням і освітою та походженням і соціальною належністю [152]. Перший крок до формулювання пояснень полягає у використанні накопиченого знання для створення вичерпного переліку сімейних ресурсів та інституційних чинників, які пов'язані з можливостями дітей, та вимірювання їхньої відносної важливості в тому чи тому суспільстві. Наступний крок – створення моделей тих механізмів, які виявлені зв'язки генерують. Багато хто сьогодні погоджується з тим, що теорія, яка пояснює зразки соціальної рухливості, мала би будуватися на основі моделювання раціональних дій соціальних акторів у межах певного інституційного середовища. Як вважають вказані вище дослідники, «такі моделі уможливають виокремлення доступних для перевірки мікромоделей індивідуальної поведінки, параметри яких можуть різнитися залежно від інституційних та інших характеристик суспільств, характеристик, які в ідеальному випадку мали би включати процес найму працівників, розподіл яких визначається діями і рішеннями роботодавців» [152]¹⁾.

Якщо у західній соціології накопичено величезний обсяг емпіричних даних, у тому числі порівняльних, щодо опису різних етапів і чинників процесу соціального відтворення та мобільності, а на перший план висувається необхідність формулювання переконливих пояснень, то у вітчизняній соціології вельми гостро стоїть проблема відсутності різноманітних емпіричних даних, на основі яких можна було б починати вибудовувати пояснювальні схеми багатокомпонентного механізму відтворення соціальної нерівності загалом,

¹⁾ [152] Breen R. Inequality of opportunity in comparative perspective: recent research on educational attainment and social mobility / Richard Breen and Jan O. Jonsson // *Annual Review of Sociology*. – 2005. – Vol. 31. – P. 237.

нерівності можливостей зокрема, у тому числі можливостей здійснення соціальної мобільності.

Викладені у цьому розділі припущення та емпіричні узагальнення, накопичені за понад півстолітній досвід різнобічного вивчення соціальної мобільності, слугуватимуть своєрідним тлом для аналізу результатів вітчизняних досліджень міжгенераційної соціально-класової і освітньої мобільності. Зрозуміло, що одержати відповіді на всі ті дослідницькі питання, які лягли в основу наведених емпіричних узагальнень, здобутих не одним поколінням дослідників соціальної мобільності, неможливо щодо українського суспільства. Для цього знадобиться ще не один дослідницький проект, не один десяток дослідників і, вочевидь, не один десяток років, судячи з можливостей та наявного стану вітчизняної академічної соціологічної науки.

Висновки до розділу 1

Починаючи з основоположної для галузі соціології соціальної мобільності праці П. Сорокіна, дослідження соціальної мобільності утверджуються як спосіб бачення внутрішньої будови стратифікованих суспільств, а також як процес соціального розподілу індивідів, який генерується і контролюється соціальними інституціями. Соціальна мобільність як міжгенераційний процес ототожнюється зі змістом соціальної стратифікації, що сприяло переформулюванню основних завдань дослідників мобільності з другої половини минулого століття.

Досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, розрізняють дві її форми – абсолютну і відносну. Абсолютна мобільність визначається як загальна частка індивідів загалом чи серед кожної виокремленої вікової когорти, які змінили класову або освітню належність, порівняно з батьками. Ті, що не змінили соціальної належності, вважаються іммобільними. Загальна

абсолютна мобільність об'єднує два основні підтипи: висхідну і низхідну. Відносна мобільність вимірюється як співвідношення шансів індивідів різного соціального походження переміститися до того чи того класу або залишитися у класі за походженням. Відносна мобільність концептуалізується також як соціальна рухливість (social fluidity), зв'язок між соціальним походженням і належністю індивідів, або ж як нерівність можливостей, порівняльна оцінка переваг одних соціальних спільнот на противагу іншим. Розмежування і виявлення абсолютного й відносного рівнів мобільності уможливорює розгляд того, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових чи статусних позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості у суспільстві.

Соціально-політичний фокус бачення соціальної мобільності містить як ліберально-демократичний, так і соціально-демократичний інтерес до мобільності як важливого практичного політичного питання. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності обґрунтовується також не лише з позицій рівності, зокрема рівності можливостей, а й позицій ефективності, насамперед економічної. Вважається, що менш мобільні суспільства з більшою ймовірністю марнуватимуть людські таланти, здібності й уміння, а нестача рівності можливостей може позначатися на мотивації, зусиллях і, відповідно, на економічній продуктивності громадян. Результати численних досліджень щодо соціальної мобільності, нерівності шансів та ймовірних причин цього за певних умов стають основною для прийняття політичних рішень та вироблення конкретних заходів щодо усунення перешкод і вирівнювання можливостей індивідів.

У соціології соціальної мобільності виокремлюють чотири умовних покоління дослідників, кожне з яких різниться теоретико-методологічними засадами та застосуванням певних статистично-математичних методів аналізу емпіричних даних. Основні емпіричні висновки і результати дослідження міжнегенераційної соціальної мобільності представниками 4-х поколінь міжнародної спільноти дослідників з середини XX століття стосуються зокрема

того, що притаманна різним країнам певна варіативність моделей міжгенераційної соціальної мобільності не спростовує наявності основного однакового для всіх зразка; гендерна сегрегація зайнятості має універсальний характер, що не виключає певної варіативності моделей в окремих країнах; рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого часу; відносні шанси класового відтворення чи міжгенераційної мобільності жінок різного соціального походження подібні до відповідних шансів чоловіків; освіта становить основний чинник як висхідної мобільності, так і відтворення соціальної належності від покоління до покоління; рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого часу; ліберальна теорія модернізації щодо тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності загалом емпірично не підтверджується.

Протягом кількох останніх десятиліть уявлення про визначальний вплив соціальних інституцій на формування та відтворення стратифікаційного порядку суспільства, включаючи можливості здійснення соціальної мобільності, активно поширюється у соціологічній науці, як зарубіжній, так і вітчизняній. Йдеться про систематичне з'ясування того, як соціальні інституції продукують, підтримують і корегують множинні соціальні нерівності, визначають і встановлюють правила та практики взаємодій індивідів і спільнот, правила розподілу, перерозподілу, обмеження доступу до основних соціальних ресурсів, наслідком чого і стає соціальна нерівність.

За авторською концепцією, схема інституційного відтворення множинних нерівностей містить такі основні складові: соціальна інституція: групи індивідів, сукупності організацій, статусно-рольові комплекси, легітимна і неформальна система цінностей, норм, правил, сфера легітимної компетенції, сфера реальної компетенції; блага / ресурси: багатство, честь і слава (престиж, репутація, визнання), знання, інформація; режими реплікації нерівностей: преференції, принципи, процедури, кодифікація, виправдання, легітимація, контроль, компенсація нерівностей; режими модифікації нерівностей:

дискредитація/де легітимація попередніх нерівностей, змінені преференції, принципи, процедури, кодифікація, виправдання, легітимація, контроль, компенсація оновлених нерівностей; взаємодію з іншими інституціями щодо поглиблення нерівності, зменшення нерівності чи неучасті; множинні стратифікаційні порядки (множинні соціальні нерівності, розподілені привілеї та тягарі); індивіди (стать, вік, національність, тип поселення, регіон, позиції в порядках нерівностей, оцінки порядків нерівностей і власних позицій, поведінкові реакції, мобільність).

За результатами численних порівняльних досліджень впливу інституційної структури на соціально-соціальну нерівність виявилось, що її рівень і динаміку найбільшою мірою визначають: централізована система колективних угод між підприємцями й профспілками; професійні спілки; мінімальна заробітна плата, її рівень та динаміка; система оподаткування, її форми і рівні; інституції та політика перерозподілу доходів, державних соціальних гарантій. Надзвичайно важливими також є культурні, політичні й правові рамки інституційної взаємодії, які сприяють відтворенню відносно егалітарних чи елітарних норм і практик соціальної нерівності.

Соціальні інституції генерують і відтворюють порядок нерівності у суспільстві, який певним чином співвідноситься з рівнем соціальної рухливості й рівністю можливостей. З найбільшою ймовірністю процеси міжгенераційного відтворення і мобільності зумовлюються низкою інституцій та притаманних їм інституційних практик, найважливішими серед яких вважаються сім'я (наявність і обсяг економічних, культурних і соціальних ресурсів; структура сім'ї і розподіл ресурсів між її членами; первинні і вторинні впливи соціального походження на освітні досягнення; передача класової належності дітям шляхом успадкування власності; практики батьківства щодо спілкування і навчання дітей); освіта (організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної дошкільної та шкільної освіти; наявність трекінгу і диференціації (стратифікації) закладів освіти; експансія певних рівнів освіти; умови і правила переходу від одного рівня освіти до іншого; вартість навчання; відповідність

між освітніми кваліфікаціями й ринком праці; «прозорість» кваліфікації і навичок для роботодавців); держава (політика зайнятості, створення робочих місць, скорочення безробіття тощо; політика щодо нерівності доходів, мінімальної заробітної плати, скорочення бідності тощо; політика щодо рівнів оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів; видатки на соціальні витрати; політика доступу до певних рівнів освіти, в т. ч. позитивна дискримінація; гендерна політика) і ринок праці (динаміка кількості робочих місць різних кваліфікаційних рівнів; гнучкість зайнятості; взаємодія з інституцією освіти, співвідношення між попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій; практики і критерії відбору і просування працівників роботодавцями тощо).

За шість десятиріч безперервного розвитку соціології соціальної мобільності як окремої галузі соціологічного знання сформувалися і продовжують активно застосовуватися два основні підходи до досліджень міжгенераційної соціальної мобільності: соціально-статусний і соціально-класовий. Прихильники застосування моделі досягнення статусу схилиються до висновку, що значення приписаних соціально-статусних характеристик соціального походження індивіда поступово зменшується, а досяжних – зростає, що загалом відповідає висунутим на початку другої половини ХХ століття припущенням ліберально-модернізаційної теорії. Серед прихильників соціально-класового підходу домінує переконання у постійності коливань рівнів відносної мобільності, тобто залежності класової належності індивіда від його/її соціального походження в індустріально розвинутих демократичних суспільствах, але не систематичного збільшення соціальної відкритості, що загалом суперечить ліберально-модернізаційним поглядам.

Якщо у західній соціології накопичено величезний обсяг емпіричних даних, у тому числі порівняльних, щодо опису різних етапів і чинників процесу соціального відтворення та мобільності, включаючи чинники інституційної зумовленості останньої, то у вітчизняній соціології вельми гостро стоїть проблема відсутності різноманітних емпіричних даних, на основі яких можна

було б починати вибудовувати пояснювальні схеми багатокomпонентного інституційного механізму відтворення соціальної нерівності та здійснення соціальної мобільності.

РОЗДІЛ 2

МІЖГЕНЕРАЦІЙНА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

2.1 Вітчизняний досвід дослідження міжгенераційної мобільності

Зі становленням України як незалежної держави збігається початок проведення загальнонаціональних репрезентативних досліджень, тобто вивчення низки соціальних явищ, відносин і процесів на загальносуспільному рівні, зокрема й міжгенераційної мобільності. До початку 1990-х років вітчизняна соціологія як частина радянської соціології мала достатньо обмежені можливості аналізу міжгенераційної мобільності, зумовлені як браком необхідних емпіричних даних, так і певними ідеологічними рамками тлумачення соціально-структурних явищ і процесів. По суті, у вітчизняній соціології радянського періоду міжгенераційна класова та освітня мобільність ніколи не досліджувалися на основі тих методологічних підходів і репрезентативних вибірок, як це вже тривалий час відбувалось у західній соціології, а також в окремих на той час соціалістичних країнах, зокрема, Угорщині й Польщі.

Саме поняття «соціальна мобільність» входило до словника радянської соціології, навантажене присмаком «буржуазності» й недостатньої відповідності тим процесам, які відбувались у соціальній структурі радянського соціалістичного суспільства. Вважалося, що в змісті цього поняття варто розрізняти й позитивні (переважно технічного порядку), і негативні моменти, які визначаються його органічним зв'язком із буржуазною ідеологією. Тому прийнятнішим для досліджень притаманних індивідам і соціальним спільнотам міжгенераційних і внутрішньогенераційних змін соціального становища пропонувалося вживати словосполучення «соціальні переміщення», оскільки,

на відміну від поняття «мобільність», «...у понятті “переміщення” міститься пряма й безпосередня вказівка на специфіку процесу, який вивчається» [94]¹⁾. Проте поступово поняття «мобільність», як соціальна чи трудова, входить до термінологічного словника радянської, у тому числі вітчизняної, соціологічної науки, а саме явище мобільності стає предметом численних, хоча й не репрезентативних досліджень [43; 44; 45; 106; 113; 114].

У вітчизняній радянській соціології традиція дослідження міжгенераційної соціальної мобільності сформувалась у 1970 – 1980-х роках. Дослідницький колектив у складі О. І. Вишняка, С. А. Войтовича, С. О. Макеєва, В. І. Паніотто, В. І. Тарасенка, В. П. Чорноволенка, Ю. І. Яковенка здійснив два масштабних опитування працездатного населення м. Києва в 1979 та 1985 роках, результати яких описані у двох колективних монографіях [43; 96] та індивідуальній монографії С. О. Макеєва [34]. Автори зібрали й опрацювали унікальні для вітчизняної соціології дані щодо динаміки міжгенераційної та внутрішньогенераційної трудової мобільності протягом 1940 – 1980-х років, специфіки відтворення структури трудової зайнятості киянами–вихідцями з різних соціальних типів сімей із виокремленням десятилітніх вікових когорт, починаючи з 1920-х років народження. Загальна кількість опитаних шляхом інтерв'ю та поштового опитування дорослих киян складала 3500 осіб. Не акцентуючи увагу на інституційній зумовленості міжгенераційної трудової і соціальної мобільності населення великого міста, вітчизняні дослідники серед низки соціальних чинників виокремили як суттєві наступні: демографічна ситуація, ситуація в системі робочих місць, ситуація в системі загальної і спеціальної освіти молоді, а також особливості умов життя і культурний рівень різних типів сімей або соціальних прошарків на певних історичних етапах [43]²⁾. Усі вказані чинники мають інституційний характер, тобто є проявами функціонування взаємодіючих соціальних інституцій (сім'ї, освіти, ринку праці, держави) у тому вигляді, як вони існували і

¹⁾ [94] Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – С. 7.

²⁾ [43] Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 89.

модифікувалися в українському радянському суспільстві в середині й другій половині минулого століття.

Виявлений розподіл індивідів різного соціального походження між сімома видами зайнятості (чотирма типами фізичної праці (за рівнем кваліфікації) та трьома типами розумової) свідчив про достатньо стійкий взаємозв'язок між соціальним походженням (освітнім та професійно-кваліфікаційним рівнями батьків) та позиціями індивідів у структурі трудової зайнятості протягом усього радянського повоєнного періоду. Зокрема найбільш специфічною щодо соціального самовідтворення виявилася категорія киян-працівників кваліфікованої розумової праці. Хоча у її формуванні завжди брали участь вихідці з усіх соціально-професійних прошарків населення, однак найбільшу активність у цьому процесі виявляли вихідці з сімей того ж виду праці: по досягненню тридцятилітнього віку у власному соціальному середовищі залишалося 72 % чоловіків і жінок, які починали трудову діяльність у 1950-і та 1970-ті роки, і 64 % – в 1960-ті [43]. Такі показники соціального самовідтворення занять висококваліфікованої розумової праці у місті Києві достатньо близькі до виявлених авторкою значно пізніше результатів загальнонаціонального репрезентативного дослідження, про яке йтиметься далі.

Незважаючи на обмеженість дослідження лише містом Києвом, вітчизняним дослідникам вдалося одержати такі емпіричні дані щодо тенденцій соціальної мобільності, яких і досі не має сучасна пострадянська вітчизняна соціологія ні на локальному, ні на загальнонаціональному рівнях. Зокрема, завдяки поєднанню результатів дослідження внутрішньогенераційної та міжгенераційної мобільності представників різних вікових когорт було виявлено, що індивідам усіх вікових груп притаманний високий рівень трудової мобільності загалом, і що на початку трудового шляху немає типів сімей, більшість вихідців з яких належали б до таких самих кваліфікаційних позицій, як їхні батьки. Різниця між частками участі молоді з різних соціально-професійних груп населення у відтворенні окремих соціальних категорій працівників не була значною, хоча й не однаковою. Проте по досягненню

чоловіками і жінками тридцятилітнього віку, внаслідок внутрішньогенераційної мобільності відбувалися суттєва корекція первинного розподілу у бік специфіки відтворення окремих категорій працівників, зокрема зазначеного вище збільшення рівня самовідтворення працівників кваліфікованої розумової праці або ж переміщення вихідців з прошарку кваліфікованих робітників переважно до категорій працівників малокваліфікованої розумової праці [43]. Наразі ми не маємо даних, які б уможливили подібне порівняння міжгенераційної соціальної належності чоловіків і жінок різного соціального походження та вікових когорт на початку їхньої трудової кар'єри й у віці після 35–40 років, коли й робляться основні висновки щодо здійсненої ними міжгенераційної мобільності. Можна лише припустити, що за суттєво інших інституційних умов періоду незалежності, у тому числі, здобуття освіти, значно змінилися частки розподілу молодих людей різного соціального походження між різними соціально-професійними групами на початку трудового шляху, як це тривалий час спостерігалось за радянського періоду.

Щодо міжгенераційної освітньої мобільності, то вітчизняними дослідниками були виявлені зумовлені соціальним походженням міжчасові тенденції розподілу випускників повної й неповної загальноосвітньої школи між різними типами навчальних закладів (окремі дані наведено у наступному розділі дисертації), які свідчили про значно більшу досяжність середньої спеціальної освіти (нині неповної вищої) для вихідців із усіх соціальних груп, аніж освіти повної вищої. Також уже на той час у великому місті помітною була тенденція неузгодженості між наявним у індивідів рівнем освіти та вимогами робочих місць, на яких їм доводилося працювати. Вітчизняним дослідникам вдалося виявити навіть відмінності у розподілі дітей-вихідців з різних типів сімей між різними видами зайнятості, зумовлені кількістю дітей у ім'ї та порядком їхнього народження, що взагалі є достатньо рідкісним явищем у соціології [34].

З розпадом СРСР перед вітчизняною соціологією постали нові можливості й нові обмеження. На зміну ідеологічним рамкам прийшли не менш

жорсткі фінансові. Значна частина соціальних явищ і процесів досі залишається недослідженою, а запит управлінців і політиків різного рівня щодо соціологічних досліджень практично відсутній чи мінімальний і по суті «примітивно-електоральний». За таких умов важко сподіватися на сприятливі для науковців можливості всебічного аналізу соціально-структурних процесів, у тому числі процесів соціальної стратифікації, механізмів і чинників відтворення соціальної нерівності.

У пострадянський період відновлення досліджень соціальної мобільності відбувається як одна зі складових процесу формування вітчизняної традиції класового і стратифікаційного аналізу. У межах цього напрямку у вітчизняній науці відбувається освоєння та переосмислення наявних у соціології теоретико-методологічних підходів до класового аналізу [31; 37], вивчення стратифікаційних порядків суспільства [25; 26], дослідження різних аспектів соціальної нерівності, класової структури, класової свідомості, класової самоідентифікації, відтворення середнього класу, бідності й соціальної ексклюзії, престижу професій і занять як одного з традиційних вимірів соціальної стратифікованості, гендерної нерівності тощо [21; 33; 38; 62; 61; 60; 65; 66; 67; 72; 80; 84; 99; 102; 103].

Приєднання України в 2002 році до міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey) надало можливість багатоаспектного порівняльного аналізу українського суспільства з іншими розвинутими західноєвропейськими та постсоціалістичними східноєвропейськими країнами. У межах цього дослідження питання соціальної нерівності та класової диференціації розглядалися в ракурсі порівняння результатів застосування в європейських країнах різних схем класової структурації суспільства [84], освітньої нерівності [79], класової диференціації соціально-політичних установок [39], класової свідомості [32].

Різноманітні аспекти нерозривно пов'язаних із відтворенням соціальної нерівності процесів мобільності також зрідка потрапляють у фокус дослідницьких інтересів вітчизняної пострадянської соціології. Однак ці

інтереси спрямовуються переважно на теоретичне осмислення різних методологічних підходів до проблеми соціальної мобільності, змісту поняття мобільності, її каналів і механізмів або ж дослідження окремих типів внутрішньогенераційної мобільності в пострадянський період [8; 24; 30; 35; 42; 97; 98]. Для аналізу міжгенераційної соціальної мобільності необхідні значно більші за обсягом емпіричні дані, аніж для моніторингових опитувань громадської думки, а також наявність у опитувальнику запитань не лише про самих респондентів, а й про їхніх батьків, що вкрай рідко трапляється у вітчизняній пострадянській соціології.

Перші спроби дослідження міжгенераційної класової та освітньої мобільності загалом та у розрізі кількох вікових когорт було здійснено у 1990-х роках із використанням порівняно невеликих за обсягом емпіричних даних дослідницького проекту «Ставлення до перетворень» і відбувалися переважно як аналіз рівнів абсолютної мобільності, а також симетричних шансів вихідців із різних соціальних класів на відтворення класової й освітньої належності батьків чи здійснення міжкласових і міжосвітніх переходів [63; 64; 68; 69]. За даними дослідницького проекту «Перехід від освіти до зайнятості» вдалося виявити окремі тенденції міжгенераційної освітньої мобільності наймолодшого покоління дорослих українців [81; 85; 276]. Кількісна обмеженість емпіричних даних унеможливлювала значно глибше вивчення тенденцій міжгенераційної соціально-класової і освітньої мобільності в українському суспільстві з середини ХХ століття, шляхом порівняння рівнів абсолютної та відносної мобільності між різними радянськими та пострадянськими віковими когортами. Це вдалося зробити наприкінці десятих років поточного століття на основі використання емпіричних даних достатньо великого дослідницького проекту ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології в 2003 – 2007 роках [89]. Аналіз результатів цього дослідження лежить в основі наступних розділів дисертації.

2.2 Емпіричні дані та класифікаційні схеми

Для дослідження міжгенераційної соціальної мобільності необхідні достатньо великі масиви даних, особливо коли йдеться про ретроспективні опитування, метою яких є порівняльний когортний аналіз. Лише на початку 2000-х років завдяки Київському міжнародному інституту соціології вітчизняні дослідники дістали таку можливість. Ідеться про започатковане 2003 року довгострокове лонгітюдне дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), наступні хвилі якого здійснювалися в 2004 та 2007 роках. У 2003 році вибіркова сукупність дослідження становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю та була репрезентативною для населення країни віком від 15 до 72 років. За повторних опитувань здійснювався добір респондентів замість тих, хто з різних причин виявився недосяжними для інтерв'юерів. Повторні опитування уможливили уточнення і корекцію первинних даних, а також врахування змін, що відбулися із занятістю та освітніми здобутками індивідів за п'ятирічний період.

Масив даних ULMS містить усю необхідну для дослідження міжгенераційної соціально-класової та освітньої мобільності інформацію про заняття респондентів, здобуту ними освіти та заняття і освіти їхніх батьків. Інформація щодо статусу зайнятості та конкретної трудової діяльності респондентів збиралася як поточна на момент опитування та ретроспективна. Ретроспективні дані стосувалися зайнятості чоловіків і жінок відповідного працездатного віку наприкінці 1986, 1991 і 1997 років, а також упродовж 1998 – 2003 років. Окрім цього детальна інформація збиралася про трудову діяльність на момент опитування (статус зайнятості, посада, основна сфера діяльності підприємства, організації чи самозайнятості, кількість підлеглих або найманих працівників тощо). У 2007 році респондентів детально опитували щодо зайнятості протягом 2004 – 2007 років та на момент опитування. На основі

інформації про трудову діяльність визначалася класова належність чоловіків і жінок.

Не менш детально респондентів опитували щодо освітніх досягнень. Після основного запитання про найвищий здобутий рівень освіти, яке містило дванадцять варіантів відповіді, респондентів просили вказати, коли саме вони одержали атестат про закінчення середньої школи, чи вчилися в професійно-технічному училищі (ПТУ, ФЗУ), середньому спеціальному навчальному закладі (технічному, музичному, педагогічному, медичному, військовому тощо), вищому навчальному закладі, за якою спеціальністю вчилися, чи здобули відповідну освіту і коли саме. Така послідовність відповідей уможливила одержання досить точної інформації про освітні досягнення чоловіків і жінок. За результатами повторного опитування 2007 року первинні дані щодо освіти були уточнені, а також доповнені за рахунок добору нових респондентів, насамперед, молодшого віку, що сприяло розширенню емпіричної бази для аналізу міжгенераційної освітньої мобільності.

Дані щодо зайнятості та освіти батьків (батька і матері окремо) були зібрані як відповіді респондентів на закрите запитання щодо найвищого рівня здобутої батьками освіти (11 варіантів відповіді) та відкритого запитання – ким працювали батьки (професія та посада), коли респондентам було 14 років.

Схема кодування класової належності та рівня освіти. Класова належність опитаних чоловіків і жінок, а також їхніх батьків визначалася за добре відомою та широко застосовуваною у сучасній соціології, насамперед європейській, схемою класів EGP, яку іноді ще називають схемою класів Голдторпа, або Голдторпа – Еріксона. Аббревіатура назви схеми походить від перших літер прізвищ трьох дослідників: Роберта Еріксона (R. Erikson), Джона Голдторпа (J. Goldthorpe) та Люсьєна Портокарепо (L. Portocarero). Ця схема також відома під назвою CASMIN, що є аббревіатурою згадуваного у попередньому розділі міжнародного дослідницького проекту «Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних суспільствах» (Comparative

Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), здійсненого під керівництвом В. Мюллера та Дж. Голдторпа протягом 1984 – 1990 років.

Не вдаючись до детального викладу теоретико-методологічного обґрунтування класової схеми EGP (див. [31; 69; 100; 177]), зазначимо її основні особливості та критерії визначення класової належності індивідів.

У підсумковій монографії проекту CASMIN «The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies» Дж. Голдторп і Р. Еріксон викладають мету класової схеми таким чином: «Мета класової схеми полягає у тому, щоб диференціювати позиції в межах ринків праці та межах виробничих одиниць або, кажучи точніше, диференціювати такі позиції у термінах відносин зайнятості, які вони передбачають» [177]¹⁾. Ринкова і трудова ситуації визначають конфігурацію відносин зайнятості для кожного конкретного працівника. Ринкова ситуація втілюється у конкретні форми матеріальних винагород, а також перспективи різних шляхів професійної мобільності й кар'єрного просування. Трудова ситуація виявляється у мірі автономності працівника щодо визначення обсягів роботи і послідовності виконання завдань, самоконтролі чи зовнішньому контролю.

Основні принципи диференціації відносин зайнятості ґрунтуються на класичних працях К. Маркса і М. Вебера, а також пізніших дослідників з урахуванням адаптації цих принципів до умов розвинутих індустріальних суспільств другої половини XX століття. З класичного спадку як Маркса, так і Вебера, на думку Дж. Голдторпа, впливає базовий тричленний поділ відносин зайнятості та власне класових позицій у суспільстві:

- а) роботодавці, які купують робочу силу інших людей і тому мають певну міру влади та контролю над ними;
- б) самозайняті працівники, які не купують працю інших, але й не продають власну;

¹⁾ [177] Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 37.

в) наймані працівники, які продають свою працю роботодавцям, що зумовлює певну міру їхньої залежності від влади та контролю останніх.

Такий тричленний поділ відносин зайнятості становить відправний пункт у розгортанні усієї класової схеми [177]¹⁾ (дивись рисунок 2.1). Існування вказаних трьох категорій зайнятих не потребує доказів у будь-якому суспільстві, де існує інститут приватної власності та ринок праці. Відмінну рису сучасних індустріально розвинутих суспільств становить найбільша за чисельністю категорія найманих працівників, яка зазвичай охоплює 80 – 90 % зайнятого населення. Наступна диференціація відносин зайнятості виникає із двох тісно пов'язаних між собою змін, що відбулися в індустріальних суспільствах. По-перше, власність трансформувалася в корпоративні форми, приватні або колективні (public), внаслідок чого основними роботодавцями стали організації, а не окремі індивіди. По-друге, істотне збільшення кількості найманих працівників серед зайнятого населення супроводжувалось ускладненням типів відносин між найманими працівниками та роботодавцями, особливо якщо останніми виступають бюрократичні організації. Тому власність у сфері виробництва в сучасному суспільстві має переважно корпоративний характер, а категорія власників-роботодавців перетворилася на таку, що складається з невеликих власників, які наймають скоріше десятки, аніж сотні й тисячі найманих працівників.

На думку авторів класової схеми, базисна категорія роботодавців представлена в суспільстві переважно такими невеликими власниками (класи IVa та IVc) (дивись рисунок 2.1), позиції яких у системі відносин зайнятості ближчі до позицій самозайнятих (класи IVb і IVc), аніж до позицій великих власників-роботодавців (клас I). Останні, на думку Дж. Голдторпа та Р. Еріксона, не можуть становити окремий клас через свою нечисленність як у суспільстві, так і у вибірковій сукупності загальнонаціональних репрезентативних

¹⁾ [177] Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 36.

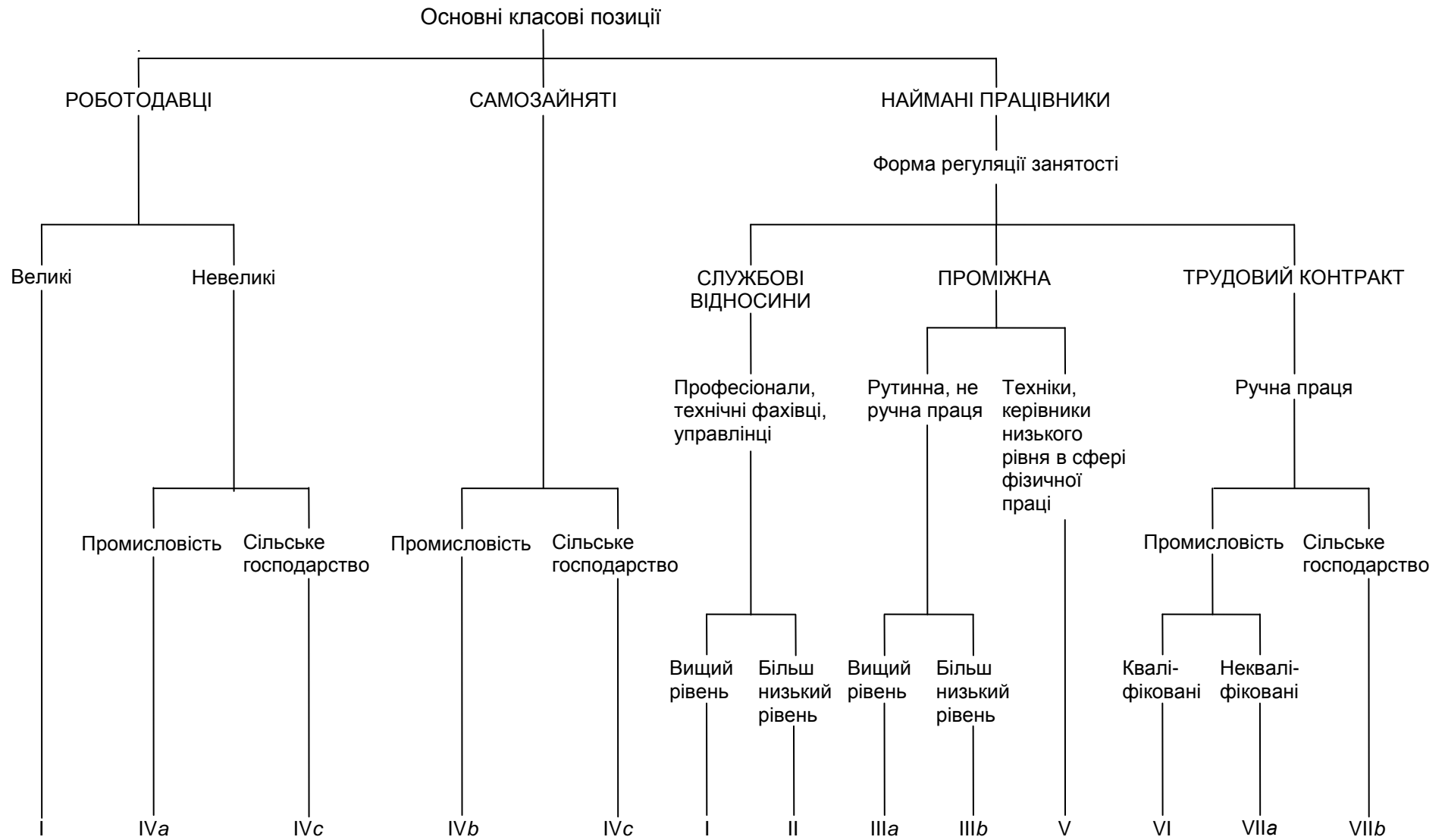

Рисунок 2.1 – Розгортання схеми класів EGP

соціологічних досліджень навіть у розвинених капіталістичних країнах, не говорячи вже про колишні соціалістичні країни. Тому такі респонденти, як великі власники-роботодавці, представники капіталістичної еліти, серед опитуваних є винятком, становлять порівняно невелику частку (не більше 5 – 10 %) класу I, маючи на ринку праці статуси власників магазинів, готелів, ресторанів, невеликих фабрик, будівельних і транспортних підприємств тощо. Проте основна причина, чому великі власники-роботодавці не виокремлюються в окремий клас, пояснюється їхнім істотним залученням до менеджерської та підприємницької діяльності, що зближує цю категорію з категорією менеджерів–найманих працівників вищої управлінської ланки, які також належать до класу I. До того ж наймані керівники нерідко є або з часом стають власниками значної кількості акцій, тобто співвласниками того підприємства чи організації, де вони працюють.

Істотне збільшення упродовж XX століття кількості найманих працівників серед економічно активного населення індустріально розвинених країн супроводжувалось ускладненням форм їхніх взаємин із роботодавцями, особливо роботодавцями-організаціями. Ця обставина змушує визнати, що було б помилковим розглядати всіх найманих працівників як один клас, тобто людей, які займають однакові класові позиції.

Спираючись на праці К. Реннера й Р. Дарендорфа, Р. Еріксон і Дж. Голдторп розрізняють два типи відносин зайнятості: службові та на основі трудового контракту (у соціологічному, а не юридичному розумінні), описуючи цю відмінність у такий спосіб: «Відносини зайнятості, регульовані трудовим контрактом, припускають відносно короткостроковий і специфічний обмін грошей на зусилля. Наймані працівники затрачають більш-менш дискретну кількість праці під наглядом роботодавця або його представника, в обмін на оплату (wage), сума якої визначається на основі кількості зробленого або витраченого часу. На противагу цьому, відносини зайнятості в бюрократичному середовищі припускають довгостроковий і більш різноманітний обмін. Наймані працівники роблять послуги організації, що їх найняла, в обмін на

“компенсацію” у формі не тільки винагороди за виконану роботу у вигляді заробітної плати (salary) і різних додаткових доходів, але також дуже важливих елементів перспективи, наприклад, підвищення заробітної плати відповідно до встановленої шкали, гарантій безпеки у вигляді стабільної зайнятості, пенсійних виплат після виходу на пенсію, і що найбільш важливо, чітких перспектив кар’єрного просування» [177]¹⁾. Відносини зайнятості, що їх називають службовими (service relationships), найбільш чітко виявляють свою відмінність від відносин на основі трудового контракту там, де найманий працівник виконує делеговані йому владні повноваження, є експертом або застосовує спеціальні знання в інтересах організації, що його найняла.

Тому існують і відтворюються суттєві класові відмінності між найманими працівниками, залученими до службових відносин, і тими працівниками, відносини зайнятості яких регулюються трудовим контрактом. Індивіди, позиції зайнятості яких передбачають службові відносини, становлять так званий «службовий клас» (service class), типовими представниками якого є високоосвічені та висококваліфіковані фахівці-професіонали, а також адміністратори й менеджери (керівники вищої та середньої ланок). Відповідно до класової схеми EGP, службовий клас фактично складається із двох класів: I і II, які різняться тільки рівнем: I – вищий службовий клас (higher grade), II – нижчий службовий клас (lower grade). Працівники, які перебувають на позиціях зайнятості за трудовим контрактом, є типовими представниками робітничого класу або, відповідно до схеми EGP, працівниками фізичної праці, диференційованими залежно від кваліфікації та зайнятості в промисловості (класи VI і VIIa) або сільському господарстві (клас VIIb).

Службові відносини зайнятості та відносини, регульовані трудовим контрактом, доцільно розглядати як ідеальні типи, визнаючи, що реальні відносини зайнятості зазвичай наближено відповідають тому чи тому ідеальному типові, нерідко маючи амбівалентний характер, сполучаючи в собі

¹⁾ [177] Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – P. 41 – 42 .

риси обох типів. Більше того, у класовій схемі виокремлюють два класи (III і V), в основі яких лежить проміжна форма регулювання відносин зайнятості, що містить риси як службових відносин, так і трудового контракту. Клас III, який залежно від рівня поділяється на IIIa й IIIb, охоплює широке коло позицій рутинної нефізичної праці, що перебувають у самого підніжжя професійних, адміністративних і управлінських бюрократій. Другий проміжний клас V охоплює позиції зайнятості технічних працівників і керівників найнижчого рівня в сфері фізичної праці. В обох випадках проблематично говорити про домінування в характері відносин зайнятості трудового контракту або службових відносин. Наприклад, звичайні працівники нефізичної праці (клерки, секретарі тощо) можуть одержувати фіксовану заробітну плату, мати більш вільний або гнучкий графік роботи подібно до професіоналів, адміністраторам і менеджерам, для яких вони виконують допоміжну роботу. Однак вони залишаються поза перспективами та лініями кар'єрного просування й збільшення винагород, доступних менеджерам і професіоналам в організаціях, які їх найняли [213].

Таким чином, повна версія класової схеми Дж.Голдторпа містить одинадцять класів. Однак в емпіричних дослідженнях, у тому числі в порівняльних, найчастіше застосовують скорочену версію схеми, що містить сім таких класів:

- I клас службовців вищого рівня (професіонали, які зайняті висококваліфікованою розумовою працею, – як самозайняті, так і наймані; керівники державних органів влади; адміністратори та менеджери великих промислових підприємств; великі приватні власники);
- II клас службовців нижчого рівня (професіонали нижчого рівня кваліфікації, влади та управління; адміністратори й менеджери невеликих промислових підприємств; керівники середнього рівня над зайнятими нефізичною працею найманими працівниками; середні приватні власники);
- III проміжний клас працівників рутинної нефізичної праці (рядові представники адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування та

комерції), який фактично складається з двох підкласів вищого рівня рутинної нефізичної праці (IIIa) та відповідно нижчого рівня (IIIb);

- IV клас дрібних власників, самозайнятих, фермерів (IVabc);
- V проміжний клас технічних працівників і керівників нижнього рівня у сфері фізичної праці (техніки, бригадири, виконроби, майстри);
- VI клас кваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості;
- VII клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості та сільському господарстві (VIIab).

Дж. Голдторп та його колеги, які застосовують класову схему для різноманітних емпіричних досліджень, наголошують, що схема не містить простого ієрархічного впорядкування класів. У ній радше міститься розрізнення між більш-менш привілейованими ринковими та трудовими ситуаціями, відносинами зайнятості, що надають або не надають індивідові ті чи ті переваги, винагороди й перспективи на ринку праці, а також у конкретній організації [264]. Проте, досліджуючи міжгенераційну класову мобільність, зокрема абсолютну, на основі застосування схеми EGP, науковці різних країн вираховують за таблицями мобільності частки висхідної та низхідної вертикальної мобільності, що можливо робити лише на підставі певного ієрархічного впорядкування соціальних класів.

Дж. Голдторп надає переконливе обґрунтування наявності економічних засад диференціації соціальних класів за викладеною вище логікою. Використовуючи результати численних досліджень, він демонструє, що за умови визначення класових позицій на основі відносин зайнятості, становище індивідів у термінах економічної забезпеченості, економічної стабільності й економічних перспектив матиме типові відмінності залежно від їхніх класових позицій. Загалом, не враховуючи певних відхилень, індивіди різних соціальних класів фактично можуть розглядатися як такі, котрі живуть у зовсім різних економічних світах, не лише просто зважаючи на рівень їхнього матеріального забезпечення, але, що важливіше, беручи до уваги увесь набір їхніх життєвих шансів – ризиків і можливостей, які перед ними відкриваються [216].

Валідність класової схеми EGP неодноразово перевірялась у соціології, у тому числі її придатність для застосування у постсоціалістичних країнах [188; 189; 190; 191]. У сучасній європейській соціології, зокрема серед дослідників міжгенераційної соціальної мобільності, схема класів EGP у різних її варіаціях уже кілька десятиліть застосовується як основа визначення класової належності індивідів та їхніх батьків з метою виявлення, динаміки й основних чинників класової та освітньої мобільності. Застосування схеми для аналізу даних різних країн уможливило міжнаціональні порівняння тенденцій соціальної мобільності, а разом із тим глибини соціальної стратифікованості суспільств, нерівності можливостей і соціальної рухливості. Класову схему EGP взято за основу для опрацювання і запровадження в країнах Європейського союзу [299].

Схема класів EGP добре відома також вітчизняним науковцям і вже неодноразово застосовувалася для аналізу даних емпіричних соціологічних досліджень як основа класової структурації суспільства [69; 100], а також для визначення класової належності респондентів для виявлення диференціації їхніх життєвих шансів [71], політичних установок [39], класової свідомості [32; 102]. У вітчизняній соціології також здійснені спроби перевірки надійності й валідності класової схеми Дж.Голдторпа для України [58].

Схема кодування рівнів здобутої освіти. Незважаючи на загальну структурну подібність інституцій освіти у різних країнах, національні втілення систем освіти в конкретних рівнях і навчальних закладах суттєво різняться. Для певної уніфікації та міжнаціональних порівнянь у соціологічних дослідженнях застосовують певні конвенційні схеми визначення освітніх досягнень індивідів. Найпоширенішими є дві схеми: ISCED та CASMIN. Перша має міжнародне визнання як Міжнародна стандартна класифікація освіти (International Standard Classification of Education), опрацьована ЮНЕСКО і використовується як супровідна для визначення категорії зайнятості індивідів за міжнародною класифікацією занять ISCO-88 (International Standard Classification of Occupations). За цією схемою (дивись таблицю 2.1) кодуються рівні освіти

респондентів у порівняльних міжнародних дослідженнях, зокрема, в Європейському соціальному дослідженні (ESS).

Таблиця 2.1 – Міжнародна стандартна класифікація освіти ЮНЕСКО (ISCED)

Код	Основний рівень	Тип	Опис
1	Початкова освіта		Перший рівень базової освіти, зазвичай 6 років навчання
2a	Неповна середня освіта	Професійно-технічний, професійний (vocational)	Завершення обов'язкової освіти, зазвичай 9-річної, професійно-технічне навчання, готовність до виходу на ринок праці
2b	Неповна середня освіта	Академічний / загальний	Завершення обов'язкової освіти, зазвичай 9-річної, спрямованої на подальше продовження навчання
3a	Середня освіта	Професійно-технічний, професійний (vocational)	Типова початкова кваліфікація для переходу до рівня навчання 5b (вища професійна освіта) чи праця
3b	Середня освіта	Академічний / загальний	Типова початкова кваліфікація для переходу до рівня навчання 5a
4a	Додаткова освіта після середньої, але не вища (post-secondary)	Професійно-технічний, професійний	Освіта, яка передбачає наявність рівня 3, але дещо поглиблена, що не дає змогу кваліфікувати її як рівень 5
4b	Додаткова освіта після середньої, але не вища (post-secondary)	Академічний / загальний	Додаткова освіта, яка передбачає наявність рівня 3 і спрямована на підготовку до навчання на рівні 5 (підготовчі курси)
5a	Вища освіта	Професійний	Не менше 2 років навчання після рівнів 3 або 4b; практична / технічна / професійна підготовка скоріше до роботи, аніж до навчання на рівні 6
5b	Вища освіта	Академічний / загальний	Не менше 3 років навчання, переважно теоретично орієнтованого і / або такого, що надає доступ до занять найвищого рівня кваліфікації; типовий шлях доступу до рівня 6
6	Аспірантура		Навчання, яке веде до вищої дослідницької кваліфікації (вище ступеня магістра), наприклад, ступінь доктора (кандидата наук)

Для дослідників міжгенераційної соціальної мобільності традиційним залишається використання шкали освіти CASMIN, аббревіатура якої походить від назви вже згадуваного дослідницького проекту «Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних країнах» (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), одним з організаторів якого був Дж. Голдторп. Ця шкала побудована на основі двох критеріїв: порядкової шкали рівнів освіти та розрізнення академічної і професійно-орієнтованої

освіти. Вважають, що ця класифікаційна схема має певні переваги перед іншими змінними, які вимірюють освітній рівень (наприклад, загальна кількість років навчання), і може застосовуватися з метою порівняння різноманітних освітніх систем. Повна версія шкали освіти CASMIN містить дев'ять освітніх категорій, наведених у таблиці 2.2 [150; 198].

Таблиця 2.2 – Шкала освіти CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations)

Рівень освіти	Опис
1a	Неповна початкова освіта
1b	Повна початкова освіта
1c	Професійне навчання на базі повної початкової освіти (basic vocational qualification)
2a	Неповна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
2b	Неповна середня освіта (academically oriented)
2c_gen	Повна загальна середня освіта (academic orientation)
2c_voc	Повна загальна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
3a	Нижчий рівень вищої освіти (Lower tertiary education): менш тривала практично орієнтована освіта (диплом технічного коледжу, диплом соціального працівника чи не університетський педагогічний диплом)
3b	Повна вища освіта (Higher tertiary education): традиційна академічно орієнтована університетська освіта

У дослідженнях міжгенераційної соціальної мобільності в українському суспільстві для визначення та перекодування змінної найвищого здобутого рівня освіти респондентами та їхніми батьками застосовувалася шкала освіти CASMIN, але не повна її версія, а скорочена до п'яти альтернатив на підставі об'єднання кількох освітніх рівнів: 1) початкова та неповна середня освіта, у тому числі професійно-технічна (1abc; 2ab); 2) повна загальна середня освіта (2c_gen); 3) професійно-технічна освіта на базі повної загальної середньої освіти (2c_voc); 4) неповна вища освіта (до 1996 року середня спеціальна, 3a); 5) базова вища освіта (бакалавр) та повна вища освіта (спеціаліст, магістр, 3b).

Когорти і часовий період визначення класової належності чоловіків і жінок. Загалом у соціології склалося два підходи до виявлення тенденцій соціальної мобільності в межах однієї країни. За першим підходом із певною часовою періодичністю проводять репрезентативні дослідження і порівнюють дані щодо абсолютної і відносної мобільності, які стосуються усієї вибіркової

сукупності, зазвичай зайнятого дорослого населення. За другим підходом порівняння рівнів мобільності відбувається на засадах виокремлення певної кількості вікових когорт, що можливо здійснити в межах одного достатньо великого за кількістю респондентів дослідження. Вважають, що динаміка соціальної рухливості суспільства краще виявляється внаслідок застосування когортного підходу, оскільки для більшості індивідів освітні досягнення є найважливішою детермінантою класової належності, освіта здобувається протягом дитинства і раннього дорослого віку, а умови здобуття усіх рівнів освіти зазвичай поступово змінюються, отже залученість до освіти і класова нерівність в освіті є явищами когортними [136; 243]. Саме такий когортний підхід до виявлення рівнів абсолютної та відносної класової та освітньої мобільності застосований авторкою. Хоча, як зазначають Р. Еріксон і Дж. Голдторп [177], необхідно визнати, що це не справжні вікові когорти, а радше «квазі-когорти», тобто представники справжніх когорт, які дожили до часу проведення опитування, не померши і не емігрувавши, чи не виїхавши на заробітки, що вельми показово для сучасної України.

Як зазначено вище, вибіркова сукупність дослідження ULMS у 2003 році становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю та була репрезентативною для населення країни віком від 15 до 72 років. З метою виявлення тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності усі респонденти були поділені на п'ять вікових когорт із десятилітнім інтервалом: 1930 – 1939, 1940 – 1949, 1950 – 1959, 1960 – 1969 та 1970 – 1979 років народження. Це уможливило покогортний порівняльний аналіз міжгенераційної соціально-класової та освітньої мобільності українців, починаючи від повоєнної когорти і закінчуючи молодими дорослими людьми, чие освітньо-професійне становлення відбувалося у період розпаду Радянського Союзу та перших півтора десятка років незалежності.

Міжгенераційна освітня мобільність в Україні виявлялася і аналізувалася шляхом порівняння найвищого здобутого опитаними чоловіками й жінками рівня освіти з відповідними освітніми рівнями їхніх батьків і матерів. Для

з'ясування тенденцій міжгенераційної соціально-класової мобільності необхідно було порівняти класову належність респондентів та їхніх батьків. За усталеною в соціології традицією класова належність батьків визначається за їхнім статусом та професійною зайнятістю на момент, коли респондентам виповнилося 14 – 16 років. В опитувальнику дослідження ULMS відповідне відкрите питання формулювалося таким чином: «Згадайте, коли Вам було 14 років, ким тоді працювали Ваші батьки (професія і посада)?». Це означає, що йдеться про заняття і класову належність батьків не на початку їхньої трудової діяльності, а у віці приблизно сорока і більше років залежно від порядку народження дітей-респондентів. Вік останніх загалом коливався від 77 років до 28 років. На момент опитування одні респонденти вже завершили трудову діяльність, інші добровільно чи вимушено змінили не одне місце роботи чи заняття, а треті лише розпочали трудову кар'єру. Яке заняття і відповідну йому класову належність респондентів з віковою різницею у п'ятдесят років брати за основу порівняння з їхніми батьками? Робота на момент опитування – це прийнятна відповідь для респондентів віком близько 40 – 45 років і молодших, але не для представників старших вікових категорій, які на той момент вже не працювали або після виходу на пенсію займалися працею значно нижчої кваліфікації, аніж упродовж основного трудового життя. Наявність у масиві ретроспективних даних щодо зайнятості чоловіків і жінок певного віку наприкінці 1986, 1991 і 1997 років, а також упродовж 1998 – 2004 років та на момент останнього опитування 2007 року уможливила диференційований підхід до вибору заняття та визначення класової належності респондентів різних вікових категорій. Це здійснювалося особисто авторкою на підставі детального опрацювання усіх відповідних наявних даних, одержаних із відкритих і закритих запитань щодо кожного респондента індивідуально. Такий ручний спосіб кодування ознаки класової належності близько 8 тисяч опитаних чоловіків і жінок у трьох хвилях дослідження, звичайно, є досить тяжким і тривалим, але має перевагу в тому, що дає загальне бачення і розуміння того, як суттєво, а образно кажучи, драматично, політичні та соціально-економічні

зміни та кризи позначалися на долях, трудових траєкторіях, висхідних, низхідних і зигзагоподібних, наших співгромадян різних вікових категорій. Проте це окрема тема, яка все ще чекає на своїх дослідників для фахового поглибленого аналізу.

Для жінок і чоловіків найстаршої вікової когорти 1930 – 1939 років народження за основу визначення класової належності бралися дані щодо роботи у 1986 або 1991 роках, оскільки це були взагалі найраніші роки, коли респонденти мали вказати, де і ким вони працювали. Розглядалися відповіді на відкриті й закриті запитання щодо посади на роботі, статусу зайнятості (найманий працівник, самозайнятий, підприємець-роботодавець, неоплачуваний помічник сім'ї, член виробничого кооперативу / колективного підприємства), кількості підлеглих чи найманих працівників. На основі цих відповідей авторка визначала і відповідним чином кодувала ознаку класової належності респондентів. Зазначу, що обрані для найстаршої вікової когорти роки зайнятості (1986, 1991) означали дещо вищу вікову межу, аніж приблизно 40 – 45 років. Проте зазвичай заняття цих респондентів були досить стабільними і наближеними до здобутого за освітою фаху.

Визначальною для класової належності чоловіків і жінок 1940 – 1949 років народження вважалася робота у період від 1986 до 1998 років (останнє переважно для народжених наприкінці 1940-х років). Якщо ж відповідних даних бракувало, то розглядалася робота на момент опитування у 2003 році. Для більшості респондентів цієї вікової категорії зайнятість характеризувалася стабільністю (домінуюча тенденція) та відповідністю чи близькістю до здобутої освітньої кваліфікації. Зміни зайнятості відбувалися переважно в межах основної професійної діяльності як підвищення розряду, посади або ж перехід до якоїсь суміжної, кваліфікаційно близької роботи.

Для представників наступної вікової категорії 1950 – 1959 років народження визначальними для класової належності розглядалися заняття протягом періоду від 1991 до 2003 – 2004 років, тобто початкового пострадянського періоду. Це тяжкий для країни і наших громадян час

становлення незалежної держави та глибокої соціально-економічної кризи, інституційної перебудови суспільства, різкого падіння усіх основних показників суспільного розвитку та зростання інших, зокрема безробіття й бідності. Багатьом представникам цієї вікової когорти довелося змінювати розпочаті ще впродовж останніх радянських десятиліть заняття й місця роботи. Серед низки періодично змінюваних робіт авторка намагалася визначити домінуюче заняття, за яким і визначалася класова належність індивідів. Якщо не було інформації про роботу протягом вказаного періоду, класова належність чоловіків і жінок визначалася за зайнятістю на момент опитування. Порівняно з попередніми віковими когортами, серед дорослих 1950 – 1959 років народження значно частіше спостерігалася зигзагоподібна чи низхідна внутрішньогенераційна мобільність. Це твердження ґрунтується не на кількісних підрахунках, що не було метою авторського дослідження, а на досвіді безпосередньої роботи з даними та численними текстовими файлами, що містили інформацію про кожного респондента. Далі наведено низку показових прикладів, як змінювалися заняття окремих представників вікової когорти 1950 – 1959, наскільки далекими ці заняття могли бути як між собою, так і від здобутої освіти.

Жінка, 1950 р. н., освіта вища: бібліограф (1986) → зав. відділом НДІ (1991) → приватний підприємець (2003) → офіс-менеджер (2007).

Жінка, 1953 р. н., освіта вища: головний бухгалтер (1986) → листоноша (2003) → головний бухгалтер (2007).

Чоловік, 1954 р. н., освіта вища: інструктор організаційного відділу райкому партії (1986) → завідувач динамітного складу (1991) → гірник (2003) → роздавач динамітного складу (2007).

Чоловік, 1954 р. н., освіта вища: викладач ВНЗ (1986) → охоронець (2003).

Чоловік, 1955 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → вантажник (2003) → заправник (2007).

Чоловік 1956 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → пасічник-самозайнятий (2003).

У більшості наведених вище випадків за зайнятістю у 1986 році респондентів можна було б віднести до І класу за схемою EGP. Проте на той час вони лише наближалися до 30-літнього віку. А за заняттям у період від 40 до 50 років класова належність вказаних респондентів зовсім інша, часом локалізована на протилежному боці класової схеми.

З досвіду тривалого ручного кодування класової належності індивідів у авторки склалося враження, що політичні та соціально-економічні трансформації найбільшою мірою вплинули на трудові долі чоловіків і жінок вікової когорти 1960 – 1969 років народження, порівняно з усіма попередніми когортами. Значно частіше трапляються випадки вимушеної чи добровільної зміни шляхів заробляння на життя чи професійної реалізації як унаслідок втрати роботи, так і відкриття нових соціально-економічних можливостей. Для респондентів 1960 – 1969 років народження основною прийнятною для визначення класової належності слугувала робота на момент опитувань упродовж 2003 – 2007 років. Уся трудова діяльність представників цієї когорти перебуває в межах періоду останнього десятиліття України радянської та першого десятиліття України пострадянської з усіма його принадами та перешкодами для збереження зайнятості, працевлаштування й професійної самореалізації.

Порівняно з попередніми віковими когортами, серед представників когорти 1960 – 1969 значно поширенішою видається тенденція зміни заняття з погляду поширеності серед чоловіків і жінок, частоти та невідповідності занять здобутій освіті. Численні приклади демонструють цю тенденцію, серед яких авторка обрала наведені нижче, достатньо типові, хоча на перший погляд можуть видатися досить незвичайними.

Жінка, 1960 р. н., освіта вища: агроном (1986) → економіст (1991) → самозайнята сільськогосподарською працею (1998 – 2007).

Жінка, 1960 р. н., освіта вища: змінний майстер, інженер з техніки безпеки (1986) → комірниця (1991) → продавець-реалізатор (2003 – 2007).

Жінка, 1960 р. н., освіта неповна вища: бухгалтер (1986) → самозайнята сільським господарством (2003).

Жінка, 1961 р. н., освіта вища: вчитель (1986) → продавець (2003) → вчитель (2007).

Чоловік, 1961 р. н., освіта вища: агроном (1991) → вантажник (2003) → кочегар (2007).

Жінка, 1961 р. н., освіта неповна вища: вихователь дитячого садка (1986) → найманий сільськогосподарський працівник (2003).

Жінка, 1962 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → приймальник взуття (2003 – 2007).

Чоловік, 1962 р. н., освіта вища: головний інженер (1991) → лісник (1997) → начальник цеху (2003) → слюсар-наладчик (2007).

Жінка, 1962 р. н., освіта неповна вища: фармацевт (1986) → робітниця (1998) → укладач-пакувальник (2003).

Чоловік, 1964 р. н., освіта вища: викладач музики (1986 – 1991) → різнороб (1991) → самозайнятий ремонтом квартир (2003).

Жінка, 1964 р. н., освіта неповна вища: начальник відділу кадрів (1991) → техпрацівник (1997) → приватний підприємець (просушування та продаж риби) (2003).

Чоловік, 1965 р. н., освіта вища: ветеринар (1986) → слюсар (1991) → доглядач великої рогатої худоби (2003 – 2007).

Чоловік, 1966 р. н., освіта вища: інженер (1991) → бармен (2003 – 2007).

Жінка, 1966 р. н., освіта неповна вища: вихователь дитячого садка (1986) → фуражир (2003 – 2007).

Жінка 1967 р. н., освіта неповна вища: вчитель початкових класів (1986 – 1991) → слюсар-обходчик (1998 – 2007).

Жінка, 1967 р. н., освіта неповна вища: кочегар (1991) → контролер (1997) → завгосп (1998) → самозайнята вирощуванням овочів (2003).

Жінка, 1968 р. н., освіта неповна вища: ветеринарний лікар (1991) → самозайнята у сільському господарстві (2003 – 2007).

Жінка, 1968 р.н., освіта неповна вища: інженер (1991) → тістороб (2003) → завідувач складу (2007).

Чоловік, 1969 р. н., освіта неповна вища: вчитель (1991) → слюсар (1997) → водій (2003 – 2007).

Для представників наймолодшої, фактично пострадянської вікової когорти 1970 – 1979 років народження визначальним для класової належності також вважалося заняття на момент опитувань 2003, 2004 і 2007 років. За основу бралася зайнятість на момент останнього опитування 2007 року, проте у разі відсутності інформації про респондента розглядалися дані попередніх опитувань. Авторка визнає, що класова належність представників наймолодшої вікової когорти визначалася у віці часом до 30 – 35 років, що дещо менше за приблизний орієнтовний вік для індивідів старших вікових когорт. Очевидно, якась частина молодих людей ще перебуває на шляху до середніх, а тим паче вищих кар'єрних досягнень і у майбутньому може змінити класову локалізацію, за якою молоді люди будуть як наближатися до класової належності батьків, так і віддалятися від неї.

Для трудової зайнятості наймолодших у цьому дослідженні дорослих характерні дещо відмінні від вказаних вище особливості. Одна з них – це не часова зміна заняття на таке, що більшою чи меншою мірою не відповідає здобутій освіті, а сам початок трудової діяльності з роботи, яка за змістом мало дотична або майже не дотична до освітньої кваліфікації. Іншими словами, йдеться про вельми поширену практику, коли молоді люди взагалі не працюють за фахом здобутої професійної освіти. Друга тенденція, як певне продовження попередньої, – це модель поведінки, коли заняття молодих людей не просто різняться зі здобутою освітою, а взагалі не потребують такого, переважно високого рівня здобутої освіти. Іншими словами, йдеться про, очевидно, достатньо поширену тенденцію невідповідності між здобутим рівнем освіти та тим, який вимагається для виконання наявної у молодій людини роботи,

насамперед так званої вертикальної невідповідності, зумовленої «надлишковою освіченістю» молодих людей [254]. Нерідко освічені представники наймолодшої когорти 1970 – 1979 на момент опитування вказували, зокрема, такі заняття:

– чоловіки, освіта повна вища – охоронець, водій, електрик, слюсар, монтер колії, оператор, монтажник, покрівельник, дистриб'ютор, різнороб, завгосп, таксист, сантехнік, автослюсар, рибалка, сторож;

– жінки, освіта повна вища – продавець, заправник, адміністратор, приймальник взуття, швачка, касир, секретар, офіціантка, в'язальниця, провідник, диспетчер, перукар, чергова, механік;

– чоловіки, освіта неповна вища – вантажник, фасувальник, різнороб, каменяр, охоронець, сільськогосподарський робітник, укладач, водій, експедитор, продавець, механізатор, кочегар, бондар;

– жінки, освіта неповна вища – продавець, прибиральниця, оператор, пакувальниця, контролер, кондуктор, доярка, різнороб, чергова на переїзді, санітарка, заправниця, комірниця, чергова, фуражир, поштар, заготівельник, няня.

Жодне з наведених занять не потребує здобутого молодими чоловіками і жінками рівня освіти і може виконуватися значно менш освіченими людьми. У третьому розділі дисертації авторка повернеться до теми освіти та класової належності респондентів усіх вікових когорт, спираючись на одержані емпіричні дані. Також вітчизняні дослідники наводять низку інших соціологічних фактів усталеної неузгодженості між зайнятістю і фахом зайнятих у державному та приватному секторах економіки [22].

Схема і процедура кодування класової належності індивідів. Учасники згадуваного вище міжнародного дослідницького проекту CASMIN опрацювали відповідну схему кодування класової належності респондентів, яка ґрунтувалася на їхньому статусі зайнятості, кількості підлеглих чи найманих працівників та конкретному занятті. Для використання в емпіричних дослідженнях в Україні цю схему кодування переклали і адаптували до

українського ринку праці співробітники Інституту соціології НАН України. Упродовж 1990-х років в Україні було здійснено три дослідницькі проекти під загальною назвою «Ставлення до перетворень» у 1993, 1995 і 1998 роках, у кожному з яких класова належність опитаних визначалась відповідно до класової схеми EGP із використанням кодувальника CASMIN за безпосередньої участі авторки. Результати цих досліджень, насамперед, аналіз тенденцій міжгенераційної соціально-класової мобільності, як зазначено вище, викладено у низці попередніх публікацій авторки.

Проведення численних міжнародних порівняльних емпіричних досліджень упродовж останніх десятиліть спонукало дослідників до значно ширшого використання Міжнародної стандартної класифікації занять (ISCO-88) для визначення і кодування даних щодо статусу та професійної належності респондентів. Це стосується також кількох дослідницьких проектів за участю України, зокрема, Європейського соціального дослідження (European Social Survey) та Програми міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Program). Наявність у емпіричному масиві даних змінної, що відповідає коду заняття респондентів за шкалою ISCO, уможлиблює її швидке перекодування в змінну класової належності за схемою EGP шляхом використання спеціально розробленого синтаксису для програми SPSS, який можна знайти в мережі Інтернет на персональній сторінці нідерландського дослідника Г. Ганзебума. Разом з американським колегою Д. Трейманом Г. Ганзебум адаптував ISCO-88 до класової схеми EGP, здійснивши її валідацію та виявивши незначні відмінності між даними класової належності за кодуванням CASMIN та перекодуванням даних на основі класифікації ISCO-88 [200]. Оскільки саме такий спосіб визначення класової належності індивідів шляхом перекодування змінної ISCO в змінну класу EGP за допомогою програми SPSS набув поширення протягом останніх десятиліть, зокрема й серед дослідників соціальної мобільності, авторка також використовувала адаптовану Г. Ганзебумом і Д. Трейманом схему відповідності заняття за

класифікацією ISCO певному класу EGP (дивись Додаток А), щоправда, для ручного кодування.

Існує кілька обставин, які унеможливають використання найпоширенішої семикласової версії схеми EGP у незмінному вигляді для аналізу даних масиву ULMS щодо міжгенераційної соціально-класової мобільності в українському суспільстві. Йдеться, зокрема, про клас середньо- і низькокваліфікованої фізичної праці (VIIab), який поєднує робітників як у промисловості, так і сільському господарстві. Таке поєднання цілком прийнятне для високорозвинених західноєвропейських країн, де до початку XXI століття кількість найманих сільськогосподарських робітників скоротилася до кількох відсотків. Порівняно з такими країнами рівень урбанізованості українського суспільства значно нижчий, і близько третини населення країни продовжує жити у сільській місцевості, а сільськогосподарською працею у статусі самозайнятих чи найманих працівників досі зайнята значна частина працездатного населення. Останнє ще більшою мірою характерне для старших вікових когорт, не кажучи вже про покоління батьків. Тому класова належність респондентів і їхніх батьків визначалася як два окремих класи: VIIa (низько- і некваліфіковані робітники в промисловості) та VIIb (низько- і некваліфіковані робітники у сільському господарстві).

Інше питання стосується IV класу самозайнятих. Він традиційно присутній серед інших класів у публікаціях західних і східноєвропейських дослідників, присвячених аналізу міжгенераційної соціально-класової мобільності. За даними масиву ULMS, самозайнятість (у обраному для порівняння віці респондентів) починає набувати незначного поширення серед представників вікової когорти 1960 – 1969, дещо зростаючи у наступній наймолодшій когорті. Статус самозайнятості не характерний для представників трьох найстарших вікових когорт, а також для батьків усіх респондентів, незалежно від віку. У такій ситуації виокремлення класу IV не мало би жодного сенсу, насамперед, статистичного. Більшість відповідних комірок матриці з даними міжгенераційної мобільності залишалися б незаповненими або мали б

недостатнє для статистичного аналізу наповнення. Нечисленні, порівняно з належними до інших класів, респонденти-самозайняті практикували такі заняття, як вирощування та продаж саджанців, овочів, городини, фруктів, птиці, худоби тощо, ремонт квартир, комп'ютерів, побутової техніки, а також вказували такі професії: вчитель музики, іноземних мов (репетитор), юрист, програміст, автослюсар, перукар, швачка, продавець, реалізатор, різник по дереву. В усіх подібних нечисленних випадках класова належність респондентів визначалася за змістом зайнятості, а не за статусом самозайнятості, тобто респондентам приписувалася класова належність до іншого відповідного змісту заняття класу, а не до IV класу за схемою EGP. До того ж самозайнятість у багатьох випадках була продовженням того самого заняття респондента, яке раніше практикувалося як наймана праця. Траплялися й випадки практикування опитаними одного і того самого заняття по чергово в різних статусах (найманого працівника і самозайнятого).

Дискусійним серед дослідників, які використовують класову схему EGP, залишається питання виокремлення IIIa класу як єдиного, а чи розділення його на два окремих підкласи з приєднанням підкласу IIIb (рутинна низькокваліфікована праця переважно у сфері обслуговування) до класу низькокваліфікованої фізичної праці (VIIa). Авторка під час кодування дотримувалася практики приєднання підкласу IIIb до VIIa і розгляду їх як загального класу низькокваліфікованої фізичної праці у промисловості й сфері обслуговування. Також за поширеною практикою V клас техніків та робітників–керівників нижчого рівня, які мають кількох зайнятих фізичною працею підлеглих, об'єднувався з VI класом зайнятих кваліфікованою фізичною працею.

Отже, досліджуючи міжгенераційну класову й освітню мобільність в українському суспільстві, авторка фактично використовувала восьмикласову версію EGP схеми (з виокремленням восьмого VIIb класу), проте скорочену через вилучення класу дрібних власників і самозайнятих (IV) та об'єднання класів V і VI в один. Остаточний перелік класів такий:

- I – клас службовців вищого рівня;
- II – клас службовців нижчого рівня;
- IIIa – клас працівників рутинної нефізичної праці вищого рівня;
- VI (V + VI) – клас кваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості;
- VIIa (VIIa + IIIb) – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості й сфері обслуговування;
- VIIb – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в сільському господарстві.

Зауважимо, що для респондентів-чоловіків та батьків-чоловіків, на відміну від жінок та матерів, виявилася нехарактерною належність до IIIa класу зайнятих рутинною нефізичною працею. Йдеться про мінімально достатню кількість для статистичного аналізу даних. Чільне місце серед представлених у цьому класі занять посідає торгівля в усіх її різновидах, типово жіноче заняття до останнього часу, як і низькостатусні адміністративні та секретарські види діяльності. Лише серед наймолодших респондентів-чоловіків почастішали випадки зайнятості в якості продавця, що були вельми рідкісними серед чоловіків старших вікових когорт, а також батьків-чоловіків респондентів. Через мізерну наповненість даними IIIa клас не використовувався для аналізу міжгенераційної соціальної мобільності чоловіків, що, як і відсутність класу самозайнятих, також відрізняє результати авторського дослідження міжгенераційної мобільності в Україні від інших країн. Проте це дослідження більшою мірою спрямоване у минуле і наразі не охоплює молодих дорослих респондентів до 30-літнього віку. У майбутніх дослідженнях міжгенераційної мобільності в Україні, очевидно, застосовуватиметься повна версія шкали EGP, що надасть більші можливості для порівняння з іншими країнами.

2.3 Абсолютна міжгенераційна соціально-класова мобільність

Структурна динаміка зайнятості. Класова належність індивідів ґрунтується на характеристиках їхньої трудової зайнятості – статусі зайнятості, професії, кваліфікації, категорії, розряді тощо. Структурна мобільність, яка є складовою загальної міжгенераційної соціально-класової мобільності, зумовлюється змінами розподілу праці в суспільстві, збільшенням чи скороченням робочих місць за видами економічної діяльності, появою нових типів зайнятості тощо. Для кожного нового покоління, яке виходить на ринок праці, структура зайнятості зазвичай суттєво різниться від тієї, яку застало покоління їхніх батьків. За таких структурних змін покоління дітей не може відтворювати структуру зайнятості батьків, здійснюючи соціальну мобільність, принаймні структурну, а, можливо, і обмінну.

За період із середини ХХ століття в українському суспільстві відбулися суттєві структурні зміни, як протягом радянських десятиліть, так і за останні двадцять років незалежності, позначених кардинальною трансформацією інституційних відносин в українському суспільстві [11]. Разом з СРСР у минуле відійшли й радянські методологічні підходи та класифікаційні схеми соціологічного й статистичного аналізу соціально-професійної структури населення та відповідної структури робочих місць. Перехід вітчизняної статистичної науки на адаптовані для України міжнародні класифікатори занять та видів економічної діяльності унеможливив пряме зіставлення більшості показників зайнятості населення радянського й пострадянського періоду. Узагальненою ілюстрацією зміни структури зайнятості протягом радянського періоду можуть слугувати дані щодо динаміки соціальних груп населення СРСР з кінця 1930-х до кінця 1980-х років, а також соціально-професійної структури, в основі диференціації якої лежить класичний для соціології соціальної стратифікації й мобільності поділ на розумову та фізичну працю (дивись таблиці 2.3 і 2.4).

Таблиця 2.3 – Соціальний склад населення СРСР (кінець 1930-х – кінець 1980-х років), у %*

Соціальні групи населення	1930 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1987 р.
Все населення (включаючи непрацюючих членів сімей)	100	100	100	100	100
У тому числі:					
Робітники	33,7	50,2	57,4	60,0	61,8
фахівці та службовці	16,5	18,1	22,1	25,1	26,2
колгоспне селянство та кооперовані кустарі	47,2	31,4	20,5	14,9	12,0
Селяни-одноосібники та некооперовані кустарі	2,6	0,3	0,0	0,0	0,0

* Джерело: [2]¹⁾.

Майже за 60 років існування СРСР як соціалістичної держави (з 1930 до 1987 року, таблиця 2.3.) у соціальному складі населення країни чисельність робітників, а відповідно й зайнятість у промисловому виробництві, подвоїлася, селян – скоротилася у чотири рази (зменшення зайнятості у сільськогосподарському виробництві), а фахівців і службовців – збільшилася у півтора рази.

Таблиця 2.4 – Динаміка соціально-професійної структури населення СРСР (кінець 1930-х – кінець 1970-х років), у %*

Соціально-професійні групи працівників	Кінець 1930-х років	Кінець 1950-х років	Початок 1970-х років	Кінець 1970-х років
Простої фізичної праці	64	52	35	28
Кваліфікованої, переважно фізичної праці	19	29	38	42
Простої, переважно розумової праці	7	4	5	5
Кваліфікованої розумової праці	9	15	22	25

* Джерело: [43]²⁾.

Якщо наприкінці 1930-х років майже дві третини працівників у народному господарстві СРСР були зайняті малокваліфікованою та некваліфікованою фізичною працею, то на кінець 1970-х років їхня частка становила близько чверті (дивись таблицю 2.4). Натомість більш ніж удвічі зросла частка працівників кваліфікованої фізичної праці й майже втричі – кваліфікованої розумової. У той час вітчизняні дослідники відзначали особливо

¹⁾ [2] Аитов Н. А. Управление развитием социальной структуры советского общества / Н. А. Аитов, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1988. – С. 65 .

²⁾ [43] Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 95 .

високі темпи скорочення чисельності й частки робочих місць некваліфікованої та малокваліфікованої праці саме в 1960-ті роки, що не могло не позначитися на прискоренні процесів міжгенераційної мобільності. Водночас темпи зростання кваліфікованої фізичної праці, а також праці спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою в 1970-ті роки виявилися вдвічі нижчими, ніж упродовж попереднього десятиліття, що також не могло не відобразитися на уповільненні темпів міжгенераційної та внутрішньогенераційної мобільності населення, особливо структурній [40, с. 96]. На жаль, на той час колеги не мали можливості емпірично перевірити висловлені припущення.

Ще однією ілюстрацією динаміки зайнятості окремо чоловіків і жінок у СРСР слугують дані, наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5 – Частка чоловіків і жінок, зайнятих переважно фізичною та розумовою працею в 1939 – 1979 роках, у %*

Соціально-професійні групи працівників	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.
СРСР				
Зайняті переважно фізичною працею	82,5	80,3	73,3	70
у тому числі:				
чоловіки	79,4	81,9	77,8	77,2
жінки	86,4	78,9	68,8	63,7
Зайняті переважно розумовою працею	17,5	19,5	26,7	29,5
у тому числі:				
чоловіки	20,6	18,1	22,2	22,8
жінки	13,6	21,1	31,2	36,2
Українська РСР				
Зайняті переважно фізичною працею	83,3	82,2	75,6	72,7
Зайняті переважно фізичною працею	16,7	17,8	24,4	27,3

* Джерело [43]¹⁾.

За наведеними в таблицях 2.3, 2.4 та 2.5 даними зрозуміло, що на кінець радянського періоду частка працівників, зайнятих кваліфікованою та малокваліфікованою фізичною працею, становила більше двох третин, близько чверті чоловіків і жінок загалом займалися різно-кваліфікованою розумовою працею. Серед останньої категорії жінки домінували. Чоловіки переважали серед фізичних видів занять. Якщо в 1939 році частка жінок серед зайнятих розумовою працею в півтора разу поступалася відповідній частці чоловіків, то

¹⁾ [43] Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 94 .

до 1959 року цей розрив було подолано, а до 1979 року гендерна пропорція у цій категорії зайнятих змінилася на протилежну до 1930-х років. В основі такої динаміки лежить значне зростання рівня освіченості жінок, особливо здобуття ними повної та неповної вищої освіти.

Якщо звернутися до показників макроструктури праці, то за період із середини XX століття відбулося просування українського суспільства від аграрно-індустріальної стадії макросоціальної еволюції до індустріально-аграрної. На початок 1990-х років напередодні здобуття незалежності, за оцінкою В. Є. Хмелька, «макроструктура праці в Україні була такою, яка характерна для відносно розвиненого індустріального суспільства. У виробництві та відтворенні речових засобів існування було зайнято понад 44 % працюючих членів суспільства, у сільському господарстві – менше 20 %, а у виробництві інформації – 4,2 %» [118]¹⁾. Упродовж першого десятиліття незалежності в Україні фактично тривав процес макросоціальної інволюції. Замість просування від індустріально-аграрної стадії до індустріально-інформаційної, суспільство рухалось у зворотному напрямі до аграрно-індустріальної, якщо брати до уваги зміни пропорцій праці, що витрачалась у промисловості та сільському господарстві, а у самому сільському господарстві – в особистих селянських господарствах [118]. На жаль, за статистичними даними, опублікованими упродовж другого десятиліття незалежності, які до того ж частково суперечать попередній статистичній інформації, важко сказати напевне, наскільки невідворотним і швидким є повернення країни на макроеволюційний шлях розвитку до індустріально-аграрної, а затим до індустріально-інформаційної стадій.

Через зміни, що відбулись у методології збору й обробки даних стосовно статистики праці, переходу від Загального класифікатора галузей народного господарства (ЗКГНГ) до Державного класифікатора України «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД), «безпосереднє зіставлення показників

¹⁾ [118] Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / Валерій Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 6.

зайнятості, стратифікованих за видами економічної діяльності, та розподілу зайнятого населення за галузями економіки... є некоректним» [109]¹⁾. Проте навіть за тими параметрами, за якими сучасна статистика відслідковує динаміку зайнятості за останні п'ятдесят років з 1960 до 2010, складається уявлення про масштабність структурних змін в українському суспільстві (дивись таблицю 2.6 і рисунок 2.2).

Таблиця 2.6 – Зайнятість населення України, 1960 – 2010 роки, у %*

Рік	Всього зайнято, тис.**	Окрім найманих працівників підприємств, установ та організацій***	Наймані працівники, у тому числі***		
			Промисловість	Сільське господарство	Інші підприємства, установи та організації
1960	20 310,5	15	22	33	30
1965	21 631,1	9	25	30	36
1970	23 036,1	5	28	26	41
1975	24 331,5	3	29	23	45
1980	25 334,7	2	31	21	46
1985	25 591,6	2	31	19	48
1990	25 419,1	3	31	17	49
1995	24 125,1	17	24	14	45
2000	20 175,0	22	22	13	43
2005	20 680,0	32	19	7	42
2010	20 266,0	38	15	4	43

* Обчислено за: [110].

** Зайнятими (за матеріалами вибірових обстежень) вважають осіб у віці 15 – 70 років, які: працювали упродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві; працювали безкоштовно на підприємстві, у власній справі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності; були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (справу), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з незалежних від них особисто обставин. Середньорічну кількість зайнятого населення до 1995 року включно наведено за розрахунком балансу трудових ресурсів, а з 2000 року – за матеріалами вибірових обстежень населення. У

¹⁾ [109] Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К. : Консультант, 2005. – С. 381.

зазначеній таблиці розподіл найманих працівників підприємств, установ та організацій до 1990 року включно здійснено за класифікацією галузей народного господарства (ЗКГНГ), а починаючи з 1995 року – за класифікацією видів економічної діяльності [110].

*** Кількість найманих працівників підприємств, установ та організацій охоплює зайнятих, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі [110].

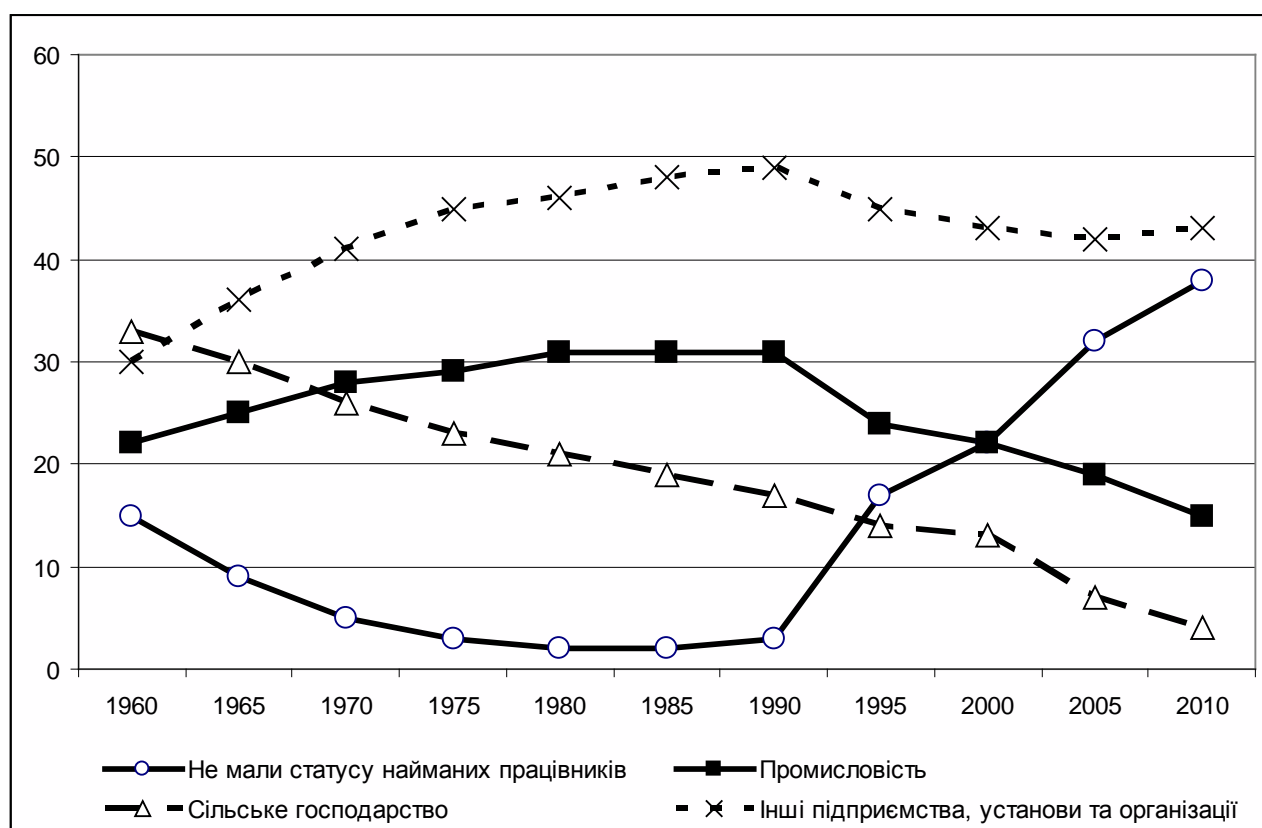

Рисунок 2.2 – Зайнятість населення України у 1960 – 2010 роках, у %

Наведені в таблиці 2.6 дані стосуються лише найманих працівників, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі, тобто працювали у так званому формальному секторі економіки. Кількість таких найманих працівників у промисловості поступово зростала, досягши найбільшої частки в останнє радянське десятиліття (31 %) і скоротившись удвічі упродовж років незалежності. Так само поступово до 1990 року зростала частка найманих працівників, зайнятих у різних галузях, окрім промисловості й сільського

господарства (будівництво, торгівля, сфера обслуговування, транспорт, зв'язок, фінансова діяльність, державне управління, освіта, охорона здоров'я). Проте, на відміну від промисловості, у цих галузях не відбулося суттєвого скорочення найманих працівників у пострадянський період. У сільському господарстві, у тому числі лісовому, а також мисливстві, риборозведенні та рибальстві, частка зайнятих за трудовим договором скорочувалася лінійно й стрімко, зменшившись за 50 років увосьмєро. Проте з початком 2000-х років серед зайнятих у сільському господарстві стабільно переважають працівники не за наймом, а загальна частка зайнятих у сільському господарстві становила у 2000 році 21,5 %, 2005 – 19,3 %, 2010 – 15,3 % [110].

Якщо упродовж двох останніх радянських десятиліть кількість зайнятих не за наймом коливалась у межах 2 – 3 %, то до кінця другого десятиліття незалежності, за даними Державного комітету статистики України, більше третини усіх зайнятих працювали не як наймані працівники за офіційно укладеним трудовим договором. Сюди зараховуються не лише самозайняті (у тому числі власники-роботодавці та члени сім'ї, які працюють безкоштовно), а й усі працівники неформального сектора економіки. Частка зайнятих в останньому зросла в півтора разу протягом 2000-х років, сягнувши майже 23 % у 2010 році [16]. Близько третини працюючих у неформальному секторі становлять наймані працівники (34,5 % загалом, 69,2 % – у містах, 16,8 % – у сільській місцевості), які здійснюють трудову діяльність без укладання трудового договору. З урахуванням цього загальна кількість найманих працівників серед зайнятого населення країни наближається до 80 %. Зокрема, у 2003 та 2007 роках, коли проводилося дослідження ULMS, працівники за наймом становили відповідно 87 % і 81 % від загальної кількості зайнятих [93; 111]. Такі показники є подібними до розподілу зайнятого населення в європейських країнах.

Як зазначено у попередньому підрозділі, для визначення класової належності чоловіків і жінок у дослідженні ULMS застосовується Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88. В Україні на основі цього

міжнародного класифікатора був опрацьований «Класифікатор професій України», який з 1996 року застосовується у статистичних обстеженнях розподілу зайнятого населення України за професійними групами. Динаміку такого розподілу протягом 15 років (1996 – 2010) наведено в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7 – Динаміка розподілу зайнятого населення України за професійними групами в 1996 – 2010 роках, у %*

Професійні групи	1996	2000	2006	2010	2010 у % до 1996
Кількість зайнятих у віці 15 – 70 років (тис. осіб)	24 114,0	20 419,8	20 730,4	20 266,0	84,0
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	7,0	7,2	7,3	8,0	114,3
Професіонали	13,4	12,9	12,2	13,9	103,7
Фахівці	13,5	15,0	12,0	11,6	85,9
Технічні службовці	6,6	4,2	3,7	3,4	51,5
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	11,3	13,2	14,6	256,1
Кваліфіковані робітники сільського, лісового та рибного господарств	5,0	3,0	1,5	1,1	22,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	13,3	12,0	11,7	68,8
Оператори і складальники устаткування та машин	8,2	15,4	12,8	11,7	142,7
Найпростіші професії	23,7	17,7	25,3	24,0	101,3

*Джерело: [16; 101].

В указаний період серед усього зайнятого населення стабільно зростала частка вищих державних службовців і керівників (належних до I – II класів, за використовуваною тут версією класової схеми EGP (дивись Додаток А)). Після деякого зменшення відновилося й дещо збільшилась частка професіоналів, заняття яких однозначно потребує наявності вищої освіти (I (переважно), II класи). Натомість частка фахівців, яким для виконання трудових функцій також необхідно мати повну чи неповну вищу освіту, продовжує зменшуватись і у відношенні до 2000 року становить 77 % (I – II класи). Порівняно з 1996 роком серед зайнятих удвічі скоротилася частка технічних службовців (III клас), а кваліфікованих робітників сільського, лісового та рибного господарств майже вп'ятеро (IV, VIIb класи). Водночас у два з половиною рази зросла частка зайнятих торгівлею та наданням різноманітних послуг (III, VI, VIIa класи). Для

часток двох професійних груп, які традиційно становлять основу промислового робітничого класу, характерна подібна, але різноспрямована динаміка: частка кваліфікованих робітників з інструментом (VI (переважно), VIIa класи) суттєво скоротилась, а операторів і складальників устаткування й машин (VI, VIIa (переважно) класи), зросла порівняно з 1996 роком, але значно поступається показнику 2000 року. Частка зайнятих найпростішою професійною діяльністю (VIIab класи) під кінець другого десятиліття незалежності протягом п'ятнадцяти років зазнала певних, на початку 2000-х років суттєвих, коливань, але на кінець періоду повернулася до значень, які становлять близько чверті всього зайнятого населення. За всієї усвідомлюваної авторкою умовності порівняння, якщо кількість зайнятих за найпростішими професіями в 2010 році порівняти із зайнятими простою фізичною працею наприкінці 1970-х років (дивись таблиці 2.7 і 2.4), то матимемо дуже незначне скорочення низькокваліфікованої зайнятості протягом достатньо тривалого періоду часу. Зауважу, що вказана динаміка зайнятості в пострадянський період відбувається на тлі експансії вищої освіти в Україні, про що детальніше йтиметься в наступному розділі. Досвід вітчизняних фахівців, зокрема О. Симончук, засвідчив, що існують певні розбіжності між професійним розподілом зайнятого населення за даними Державної служби статистики України та низки соціологічних досліджень, хоча в обох випадках в основі визначення професійної належності індивідів лежить Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88 [101].

Абсолютні показники соціально-класової мобільності. Індекси дисиміляції. Загальна соціальна мобільність індивідів у суспільстві складається зі структурної та відносної. Маючи певне уявлення про структурні зміни в українському суспільстві протягом радянських десятиліть і початкового періоду незалежності, можна висловити кілька основних припущень щодо рівнів абсолютної та відносної мобільності у розрізі виокремлених п'яти вікових когорт, а саме: рівні абсолютної мобільності будуть найбільшими для старших вікових когорт, насамперед рівні вертикальної висхідної мобільності,

тому чим молодші індивіди, тим меншим буде відповідний індекс дисиміляції; загалом рівні вертикальної висхідної мобільності вищі серед чоловіків, порівняно з жінками; класова належність жінок більшою мірою різниться порівняно з батьками, аніж матерями для всіх вікових когорт (індекс дисиміляції менший). Також для когорт 1940 – 1949 та 1950 – 1959 структурні причини мобільності (індустріалізація, відновлення економіки після війни й відповідне зростання потреби у фахівцях, кваліфікованих працівниках фізичної й розумової праці, поступове розширення сфери обслуговування, освіти, охорони здоров'я) сприятимуть вирівнюванню можливостей (тобто більшій рухливості, міжкласовим переходам) вихідців із різних класів. Мобільність представників когорт 1960 – 1969 та 1970 – 1979 зменшиться в період соціально-економічної кризи внаслідок розпаду Радянського Союзу та трансформації інституційних засад суспільства.

Наступні таблиці (2.8, 2.9 і 2.10) містять дані про класову належність чоловіків і жінок у порівнянні з класовою належністю їхніх батьків, тобто класом походження. Чоловіки порівнюються з батьками, а жінки як із батьками, так і з матерями, що відповідає новітнім для галузі соціології соціальної мобільності підходам і зумовлюється чинниками гендерної сегрегованості ринку праці та сфери освіти. Для порівняння жінок із батьками клас належності IIIa (відсутній для батьків-чоловіків) поєднано з класами V і VI.

Таблиця 2.8 – Розподіл чоловіків за класом походження (батька), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти чоловіків									
	1930 – 1939		1940 – 1949		1950 – 1959		1960 – 1969		1970 – 1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	4	11	5	14	6	12	9	11	10	9
II	1	10	5	16	5	8	6	10	9	11
V + VI	11	24	16	33	20	40	25	33	32	33
VIIa	19	30	23	23	29	24	26	31	31	39
VIIb	65	25	51	14	40	16	34	15	18	8
N	541		545		713		640		578	

Таблиця 2.9 – Розподіл жінок за класом походження (батька), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти жінок									
	1930 – 1939		1940 – 1949		1950 – 1959		1960 – 1969		1970 – 1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	3	7	5	12	4	11	7	9	10	11
II	4	22	5	24	7	26	7	26	8	26
IIIa + V + VI	12	23	13	28	19	28	24	36	37	33
VIIa	18	23	22	22	28	23	27	19	25	23
VIIb	63	25	55	14	42	12	35	10	20	7
N	784		814		950		866		675	

Таблиця 2.10 – Розподіл жінок за класом походження (матері), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти жінок									
	1930 – 1939		1940 – 1949		1950 – 1959		1960 – 1969		1970 – 1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	1	7	1	12	3	11	3	9	6	9
II	3	22	6	24	9	25	14	27	21	27
IIIa	3	10	7	11	8	17	10	20	16	23
V + VI	5	13	5	17	8	12	10	15	16	11
VIIa	17	23	19	22	25	23	26	19	23	23
VIIb	71	25	62	14	47	12	37	10	18	7
N	784		814		950		866		678	

Найбільше вражає така зміна щодо класу походження – скорочення вихідців із класу селян (VIIb). За 50 років кількість «селянських дітей» зменшилася з близько 70 % до 20 %. Усі інші зміни щодо соціального походження видаються за своїми масштабами помірними порівняно з цією. Якщо розглядати динаміку походження чоловіків і жінок за класом батьків, то кількість вихідців з усіх інших класів поступово збільшується приблизно від півтора до трьох разів. Не відповідає цьому лише збільшення кількості вихідців з II класу зайнятості: чоловіків порівняно з батьками з 1 % до 11 %, а жінок порівняно з матерями з 3 % до 27 %.

На тлі загальних тенденцій проглядають локальні особливості. Так, за винятком двох класів середньо- й низькокваліфікованої праці VIIa і VIIb,

загальна логіка динаміки походження – належності така, що кількість належних до певного класу дітей перевищує відповідну кількість батьків. Проте величина такого перевищення неоднакова для різних когорт. Поглянемо, наприклад, на клас кваліфікованих чоловіків-робітників (V + VI) у таблиці 2.8. У перших трьох вікових когортах кількість належних до цього класу вдвічі перевищує кількість вихідців із нього. Для когорти 1960-х років відповідна різниця між походженням і належністю суттєво зменшується, а для наймолодшої когорти практично зникає. Для жінок динаміка різниці між класовим походженням із кваліфікованого робітничого класу й класом належності до нього серед наймолодших респондентів не закінчується вирівнюванням, а змінюється на протилежну: належить менше, аніж походить (див. таблиці 2.9 і 2.10). Причому для порівнюваних із батьками жінок така зміна, вочевидь, відбувається саме за рахунок зменшення зайнятості кваліфікованою фізичною працею, а не рутинною нефізичною (клас IIIa).

Чоловікам притаманна ще одна тенденція, яка має помітну нелінійну динаміку. Ідеться про порівняння походження й належності до класу зайнятих середньо- і низькокваліфікованою працею (VIIa – див. таблицю 2.8). Серед чоловіків 1930 – 1939 років народження належність до цього класу в півтора рази перевищувала походження з нього. Але якщо згадати, що в цій віковій когорті на 40 % скоротилася різниця між вихідцями з класу селян та належними до нього, то зрозуміло, що всі не могли одразу стати кваліфікованими робітниками чи освіченими фахівцями. Якась частина здійснила лише горизонтальну за логікою класової схеми мобільність до малокваліфікованої, але не сільськогосподарської праці, ймовірно змінивши при цьому середовище проживання на міське. Для представників двох наступних вікових когорт тенденція змінюється на очікувану, адже з економіко-технологічним розвитком суспільства обсяги малокваліфікованої праці мають поступатися обсягам висококваліфікованої. У когорті чоловіків 1940 – 1949 років народження кількість належних до VIIa класу вирівнюється з кількістю вихідців із нього, а в наступній когорті 1950 – 1959 зайняті такою працею діти вже кількісно

поступаються батькам. Якщо розглядати таку тенденцію як позитивну і бажати її історичного продовження, то мусимо констатувати, що історія розвитку нашого суспільства поки що не відповідає нашим бажанням. У двох наймолодших вікових когортах кількість зайнятих середньо- і малокваліфікованою працею чоловіків знову, як і серед народжених у 1930-ті роки, перевищує відповідні категорії батьків. За зовсім інших історичних обставин і соціально-економічних умов початку XXI століття зайнятість такою працею зростає, але вже переважно серед самих містян, а не за рахунок вихідців із сільської місцевості. Для наймолодших жінок подібна тенденція також характерна, але досягла поки що кількісного вирівнювання між класовим походженням і належністю.

У таблиці 2.11 наведено традиційні для аналізу абсолютної мобільності індекси дисиміляції між класовим походженням та класовою належністю жінок і чоловіків усіх вікових когорт.

Таблиця 2.11 – Індекси дисиміляції (Δ) між походженням та належністю за віковими когортами, у %

	Вікові когорти				
	1930 – 1939	1940 – 1949	1950 – 1959	1960 – 1969	1970 – 1979
Чоловіки / батьки	40	37	29	19	10
Жінки / батьки	38	41	35	33	19
Жінки / матері	46	48	36	30	16

Примітка. Індекс дисиміляції $\Delta = \sum |p_i - q_i| / 2$, де p_i та q_i становлять частки i -ї категорії у кожному з двох відсоткових розподілів. У цьому разі p_i відповідає часткам розподілу класової належності серед батьків, а q_i – серед респондентів.

Для чоловіків індекс дисиміляції (див. таблицю 2.11 і рисунок 2.3) зменшується поступово з 40 % для найстаршої когорти до 10 % для наймолодшої. Тобто з кожною віковою когортою заняття, а відповідно і класова належність синів, загалом менше відрізняються від батьківських. Подібна тенденція притаманна і жінкам у порівнянні як із батьками, так і з матерями. Проте динаміка зменшення індексів дисиміляції для жінок помітно поступається відповідним показникам для чоловіків. Жінки (дочки) усіх

вікових когорт, окрім найстаршої, частіше, аніж чоловіки (сини) належать до інших класів, порівняно з їхніми батьками. Якщо в когорті народжених у 1960-ті роки третина жінок не повторила класову долю батька, то серед чоловіків таких близько п'ятої частини. Від матерів жінки цієї вікової когорти так само на третину різняться за класовою належністю. Серед представників наймолодшої вікової когорти лише кожен десятий син належить до інших класів, аніж їхні батьки. Для жінок така частка зберігається на вдвічі вищому рівні (19 %). Імовірно, такі тенденції абсолютної мобільності мають позначитись і на показниках відносної соціальної мобільності. У двох старших вікових когортах жінки за класовою належністю менше відрізняються від батьків порівняно з матерями, а в двох наймолодших когортах тенденція змінюється на протилежну, хоча й досить помірну. Очевидно, дається взнаки не лише зміна структурних характеристик сфери зайнятості протягом другої половини XX століття, а й процеси гендерної вертикальної і горизонтальної сегрегації зайнятості чоловіків і жінок.

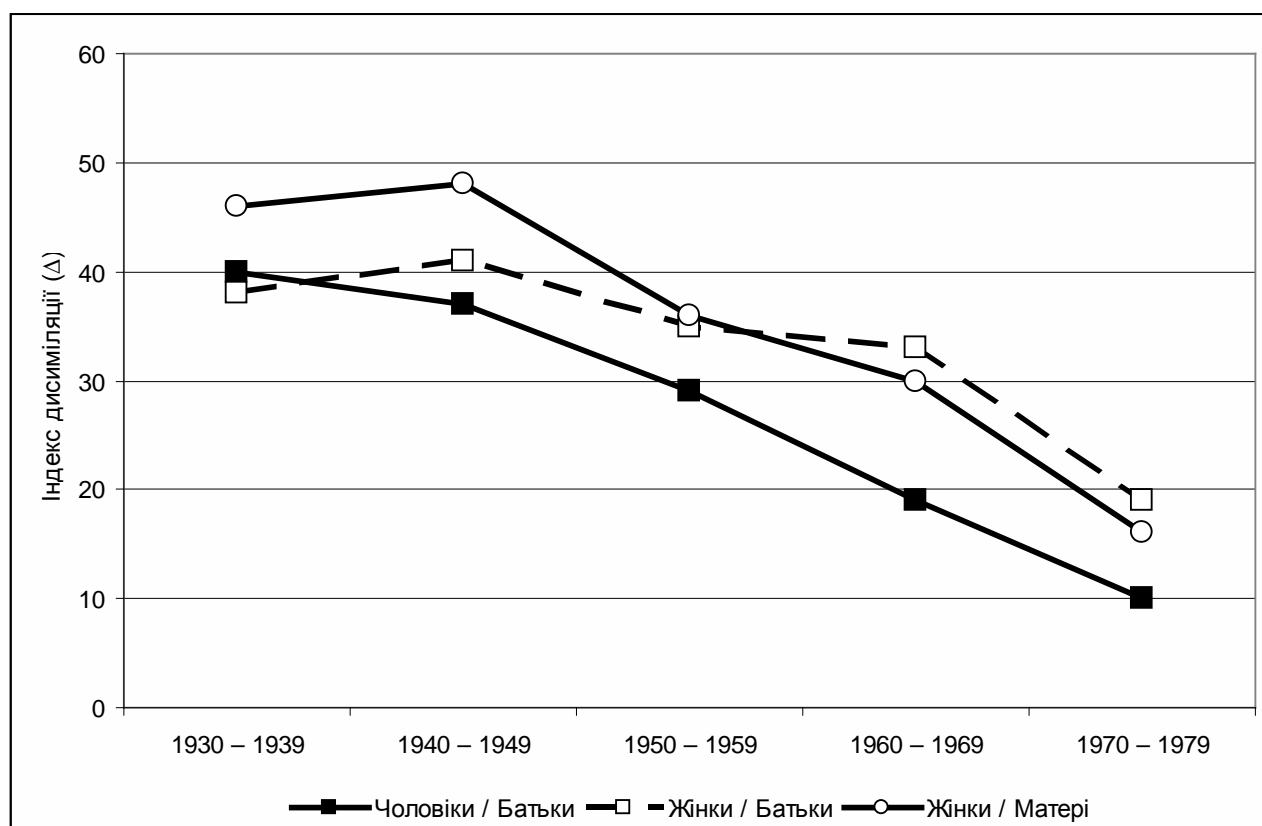

Рисунок 2.3 – Індеси дисиміляції (Δ) між походженням та належністю за віковими когортами, у %

Авторка визнає, що наведені результати індексів дисиміляції одержані без виокремлення серед респондентів класів самозайнятих. За відсутності таких для батьків і матерів та наявності для респондентів-дітей двох наймолодших вікових когорт, переважно останньої, індекси дисиміляції мали би бути дещо більшими.

Індекси дисиміляції між класом походження та класом належності чоловіків і жінок в Україні загалом подібні до відповідних індексів для представників чотирьох вікових когорт (1930 – 1939, 1940 – 1949, 1950 – 1959, 1960 – 1974) колись братньої за належністю до Радянського Союзу Естонії. За даними Е. Саар (E. Saar), індекс дисиміляції для чоловіків порівняно з батьками зменшився з 43,8 % (1930 – 1939) до 13,1 % (1960 – 1974), а для жінок порівняно з матерями – з 43,6 % до 21,9 % відповідно [290]. Клас самозайнятих із даних для Естонії також був вилучений з тих самих причин, що й в Україні.

Загальна соціально-класова мобільність і її різні типи. У наступних таблицях (2.12, 2.13, 2.14) наведено дані, за якими розраховують загальну мобільність і її різні типи (горизонтальну, висхідну, низхідну). Значення в комірках таблиць відповідають часткам респондентів п'яти вікових когорт, які належать до різних класів, маючи однакове соціальне походження (класи батька чи матері). За 100 % береться загальна кількість респондентів тієї чи тієї вікової когорти окремо. Іншими словами, у таблицях 2.12 – 2.14 наведено дані п'яти окремих таблиць для п'яти вікових когорт, але переструктуровані відповідно до класів походження респондентів, що уможлиблює бачення внеску представників різних класових категорій і вікових когорт до динаміки іммобільності та різних типів мобільності.

Таблиця 2.12 – Розподіл чоловіків за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас				
		I	II	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930 – 1939	2,4	0,7	0,4	0,0	0,2
	1940 – 1949	2,8	0,7	1,1	0,0	0,0
	1950 – 1959	3,5	1,0	1,5	0,3	0,0
	1960 – 1969	4,3	1,4	1,6	1,7	0,0
	1970 – 1979	3,5	3,1	2,8	0,9	0,0
II	1930 – 1939	0,9	0,4	0,0	0,0	0,0
	1940 – 1949	1,7	2,0	1,1	0,6	0,2
	1950 – 1959	1,1	1,3	1,3	0,8	0,4
	1960 – 1969	1,9	1,4	1,6	1,4	0,2
	1970 – 1979	2,1	2,1	1,9	2,2	0,2
V + VI	1930 – 1939	1,9	2,2	4,1	2,4	0,2
	1940 – 1949	2,9	3,3	6,8	2,2	1,3
	1950 – 1959	2,9	1,0	10,2	5,0	0,8
	1960 – 1969	1,9	4,1	10,9	6,3	1,6
	1970 – 1979	2,1	2,4	15,7	10,6	1,4
VIIa	1930 – 1939	0,9	1,9	5,8	8,0	2,2
	1940 – 1949	2,0	2,9	9,6	7,5	0,6
	1950 – 1959	1,4	2,5	13,7	8,7	2,4
	1960 – 1969	1,7	1,3	9,9	11,0	2,0
	1970 – 1979	1,0	2,4	8,7	17,3	1,4
VIIb	1930 – 1939	4,9	5,4	13,1	19,8	22,2
	1940 – 1949	4,2	7,0	14,9	13,1	11,6
	1950 – 1959	2,9	2,1	13,3	9,3	12,6
	1960 – 1969	0,9	2,2	9,6	10,1	11,0
	1970 – 1979	0,3	0,9	4,2	8,1	4,8

Комірки на основній діагоналі таблиць 2.12, 2.13, 2.14, тоновані чорним кольором, означають частки відсутності мобільності (імобільності), тобто частки класового самовідтворення. Зафарбовані світло-сірим кольором комірки відповідають часткам висхідної мобільності, а темно-сірим – низхідної мобільності. Комірки, що залишилися не зафарбованими, означають випадки горизонтальної мобільності, так як це обґрунтовано авторами класової схеми [177] та ними ж самими застосовується останніми роками для аналізу показників абсолютної мобільності [217].

Таблиця 2.13 – Розподіл жінок за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930 – 1939	1,5	1,0	0,1	0,0	0,1	0,1
	1940 – 1949	2,8	1,5	0,0	0,5	0,0	0,0
	1950 – 1959	2,4	1,1	0,4	0,2	0,3	0,0
	1960 – 1969	2,7	2,0	1,0	1,0	0,5	0,1
	1970 – 1979	2,8	4,3	2,7	0,3	0,4	0,1
II	1930 – 1939	0,6	1,8	0,3	0,5	0,0	0,5
	1940 – 1949	2,1	1,7	0,5	0,4	0,1	0,2
	1950 – 1959	1,4	2,9	1,2	0,4	1,1	0,1
	1960 – 1969	1,7	3,0	0,8	0,6	0,3	0,1
	1970 – 1979	1,3	3,8	0,6	0,6	0,9	0,1
V + VI	1930 – 1939	1,9	4,2	1,5	2,3	2,1	0,3
	1940 – 1949	3,5	4,2	1,7	3,1	0,7	0,2
	1950 – 1959	2,5	5,9	3,5	2,7	3,3	1,0
	1960 – 1969	2,7	6,3	5,7	5,5	2,7	0,9
	1970 – 1979	3,1	11,2	8,9	4,9	7,7	0,9
VIIa	1930 – 1939	1,4	4,6	1,9	2,7	6,4	0,8
	1940 – 1949	1,7	5,9	3,2	3,8	5,7	1,1
	1950 – 1959	2,3	7,3	5,9	4,0	6,8	1,3
	1960 – 1969	0,6	7,0	6,8	3,4	7,2	1,9
	1970 – 1979	1,5	5,2	6,4	4,0	7,4	1,3
VIIb	1930 – 1939	1,5	10,8	5,7	7,3	14,1	23,7
	1940 – 1949	1,7	10,5	4,8	9,6	15,6	12,9
	1950 – 1959	2,2	8,1	5,8	4,6	11,7	9,6
	1960 – 1969	1,4	8,6	6,1	4,4	8,5	6,7
	1970 – 1979	0,1	2,7	4,6	1,6	6,1	4,4

За адаптованою для дослідження міжгенераційної мобільності в Україні класовою схемою EGP горизонтальною вважають мобільність чоловіків у межах класу середньо і низькокваліфікованої праці у промисловості, сфері обслуговування та сільському господарстві (VIIab). Для порівнюваних із батьками жінок до горизонтальної мобільності додають також мобільність із класу кваліфікованої фізичної праці батька (V + VI) до класу рутинної нефізичної (IIIa), а в порівнянні з матерями також і зворотну мобільність між цими класами. Це означає, що основа для визначення обсягів горизонтальної

мобільності чоловіків і жінок дещо різняться в кожному окремому випадку порівняння класового походження й класової належності.

Таблиця 2.14 – Розподіл жінок за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930 – 1939	0,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
	1940 – 1949	0,6	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0
	1950 – 1959	1,5	0,6	0,2	0,1	0,1	0,0
	1960 – 1969	1,3	0,9	0,5	0,2	0,1	0,0
	1970 – 1979	2,2	2,4	1,0	0,4	0,0	0,1
II	1930 – 1939	0,5	2,3	0,3	0,1	0,1	0,1
	1940 – 1949	2,9	2,6	0,2	0,4	0,2	0,0
	1950 – 1959	2,8	3,3	1,4	0,4	0,5	0,1
	1960 – 1969	3,5	6,1	1,4	1,4	1,2	0,6
	1970 – 1979	2,8	10,2	4,1	1,2	2,2	0,4
IIIa	1930 – 1939	0,4	1,4	0,6	0,1	0,4	0,0
	1940 – 1949	2,7	2,1	1,9	0,7	0,2	0,1
	1950 – 1959	1,4	2,9	1,6	1,1	1,4	0,2
	1960 – 1969	1,0	3,0	3,5	1,2	1,0	0,3
	1970 – 1979	1,0	3,8	5,9	1,5	3,5	0,6
V + VI	1930 – 1939	0,6	1,4	0,5	0,4	0,8	0,3
	1940 – 1949	1,2	1,5	0,2	0,2	0,6	0,1
	1950 – 1959	0,8	3,1	1,4	1,6	1,5	0,3
	1960 – 1969	0,6	2,5	2,2	2,7	1,7	0,6
	1970 – 1979	1,3	4,1	4,4	3,3	3,1	0,1
VIIa	1930 – 1939	1,5	3,4	2,6	2,3	7,6	0,1
	1940 – 1949	1,5	5,6	2,5	2,2	5,1	2,4
	1950 – 1959	2,0	6,1	5,2	3,2	6,9	1,5
	1960 – 1969	1,4	5,3	6,4	4,9	6,5	1,5
	1970 – 1979	1,3	4,4	4,0	3,4	8,0	1,5
VIIb	1930 – 1939	1,7	10,4	6,1	4,3	22,2	26,4
	1940 – 1949	1,5	8,9	5,6	6,3	20,9	18,1
	1950 – 1959	2,4	9,2	7,1	5,1	13,4	9,9
	1960 – 1969	1,4	8,5	6,4	4,6	8,8	6,8
	1970 – 1979	0,1	2,2	3,7	1,6	5,8	4,1

Підрахований за таблицями 2.12, 2.13, 2.14 сумарний розподіл іммобільності та різних типів мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт подано в зведеній таблиці 2.15.

Таблиця 2.15 – Сумарний розподіл різних типів міжгенераційної мобільності чоловіків і жінок за віковими когортами, у %

Типи класової мобільності	Вікові когорти				
	1930 – 1939	1940 – 1949	1950 – 1959	1960 – 1969	1970 – 1979
Чоловіки за класом походження батька					
Імобільність	37	31	36	38	43
Загальна мобільність	63	69	64	62	57
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	22	14	12	13	10
вертикальна мобільність	41	55	52	49	47
у тому числі:					
висхідна мобільність	37	48	42	33	24
низхідна мобільність	5	7	10	16	23
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	7,4	6,8	4,2	2,0	1,0
Жінки за класом походження батька					
Імобільність	37	28	25	26	23
Загальна мобільність	63	72	75	74	77
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	22	23	17	17	16
вертикальна мобільність	41	49	58	57	59
у тому числі:					
висхідна мобільність	34	41	49	49	41
низхідна мобільність	7	8	9	8	18
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	4,8	5,1	5,4	6,1	2,2
Жінки за класом походження матері					
Імобільність	38	29	25	27	34
Загальна мобільність	62	71	75	73	66
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	23	24	17	14	13
вертикальна мобільність	39	47	58	59	53
у тому числі:					
висхідна мобільність	37	45	51	49	34
низхідна мобільність	2	2	7	10	19
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	18,5	22,5	7,3	4,9	1,8

Сумарні показники різних типів мобільності (дивись таблицю 2.15 та рисунки 2.4, 2.5 і 2.6) свідчать про певні загальні тенденції, зокрема, про U-подібну форму імобільності, тобто найвищі її рівні для представників крайніх вікових когорт (1930 – 1939 та 1970 – 1979) за винятком мобільності жінок за

класом походження батька, а також про U-обернену форму вертикальної висхідної мобільності (найнижчі рівні для крайніх вікових когорт) та лінійну тенденцію збільшення вертикальної низхідної мобільності, яка для наймолодших чоловіків і жінок (1970 – 1979) стає стрибкоподібною. Проте динаміка цих загальних процесів суттєво різниться для чоловіків і жінок.

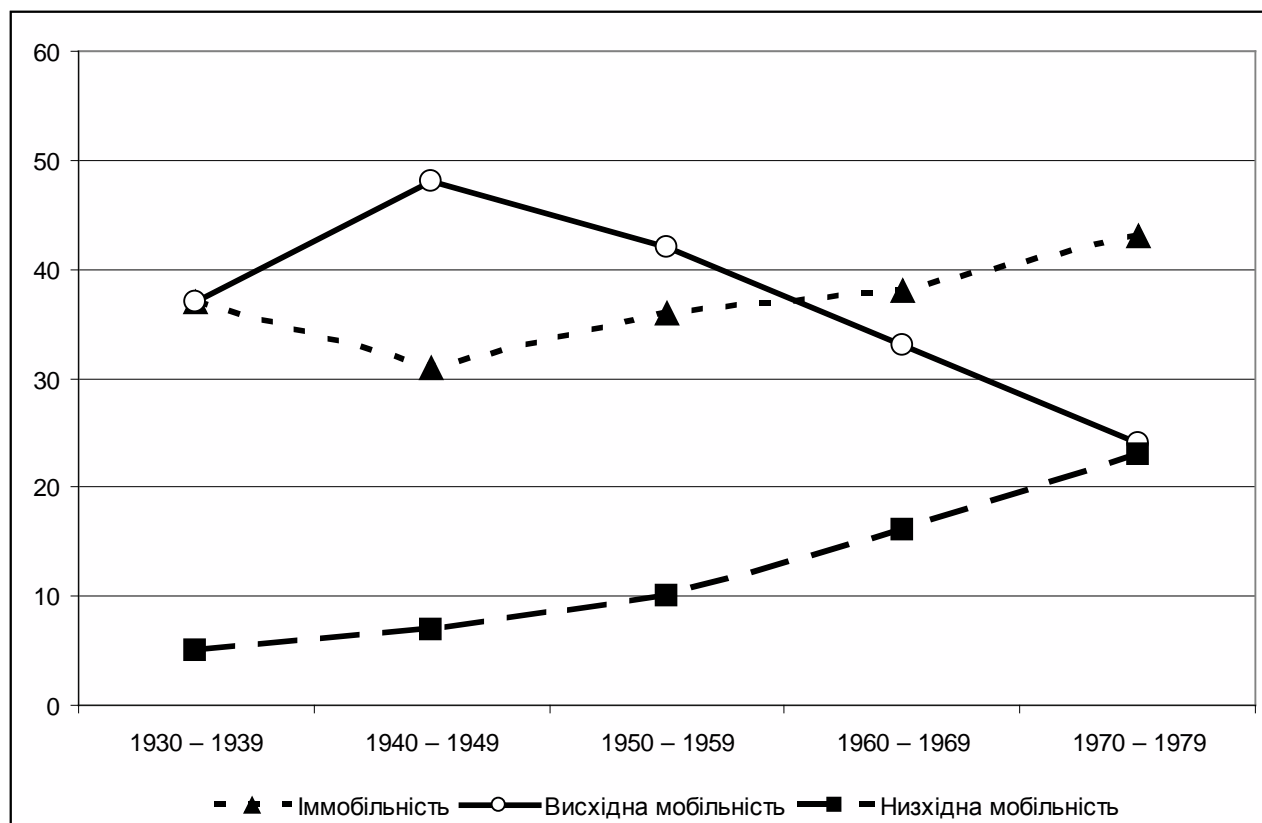

Рисунок 2.4 – Типи міжгенераційної класової мобільності чоловіків (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Розглянемо детальніше вказані загальні тенденції мобільності для респондентів-чоловіків. Значне зменшення іммобільності серед чоловіків 1940 – 1949, порівняно з 1930 – 1939, відбулося, як і варто було очікувати, за рахунок різкого зменшення частки вихідців із класу селян (VIIb), які в ньому ж і залишилися (дивись таблицю 2.12). До поступового збільшення іммобільності, починаючи з когорти 1950 – 1959, найбільший внесок роблять категорії працівників високо-, середньо- і низькокваліфікованої не сільськогосподарської фізичної праці (класи V + VI і VIIa), до яких когортою пізніше долучаються належні до II службового класу чоловіки. Зменшення вертикальної висхідної мобільності для чоловіків трьох молодших вікових когорт зумовлене тим, що

значно рідшими стали випадки мобільності на далекі класові відстані, тобто випадки належності вихідців із робітничого класу до класу професіоналів і керівників вищого рівня (клас I). Особливо це стосується зменшення часток сільських дітей, які в обраному для дослідження мобільності віці належать як до I, так і до II класів зайнятості. Зменшилися також і частки мобільності на короткі класові відстані всередині узагальненого робітничого класу, тобто з його нижчих категорій (класи VIIa і VIIb) до вищих (клас V + VI).

Поступове чотирикратне зростання вертикальної низхідної мобільності чоловіків від 5 % серед найстарших до 23 % серед наймолодших зумовлене сукупними, хоча й нерівномірними внесками вихідців з обох службових класів та кваліфікованого робітничого. Чим молодшими є вихідці з I службового класу, тим більша їхня частка серед належних до II службового та кваліфікованого робітничого класів, а вихідців з II службового – до обох класів фізичної праці в промисловості й обслуговуванні, тоді як частки дітей кваліфікованих робітників зростають у класовій категорії робітників середньої й низької кваліфікації. Якщо серед представників двох найстарших вікових когорт чоловіків висхідна мобільність майже в сім разів переважала низхідну, серед наступної когорти (1950 – 1959) – у чотири, то серед народжених у 1960-ті роки висхідна мобільність перевищує низхідну лише вдвічі, а для наймолодших індивідів рівні обох типів вертикальної мобільності на момент опитування зрівнялися, що добре видно на рисунку 2.4. Чи зумовлені рівні й динаміка різних типів абсолютної мобільності переважно структурними чинниками, а чи зміною режимів відтворення нерівностей можливостей у суспільстві упродовж останніх десятиліть минулого та початку нинішнього століть, стане зрозумілим після застосування різних типів моделей відносної соціальної мобільності до наявних емпіричних даних.

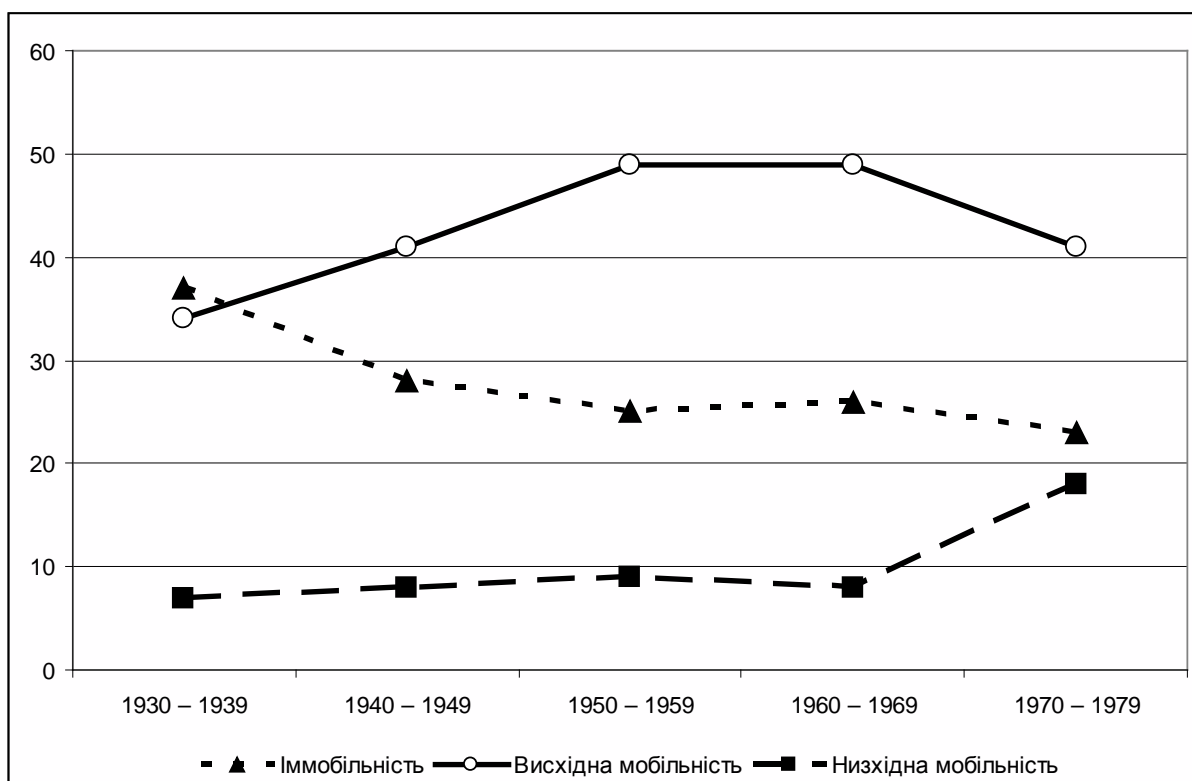

Рисунок 2.5 – Типи міжгенераційної класової мобільності жінок (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Для жінок, які мають різне соціальне походження за класом батька, спостерігаємо дещо іншу картину. Динаміка рівнів імобільності не має U-подібної форми, як для чоловіків, а залишається приблизно на однаковому рівні для представниць усіх вікових когорт, окрім найстаршої (1930 – 1939), якій притаманна суттєво вища імобільність (дивись таблицю 2.15 і рисунок 2.5), зумовлена переважно найбільшою часткою класового самовідтворення зайнятих низькокваліфікованою працею сільськогосподарською працею (VIIb) (дивись таблицю 2.15). Для наймолодших жінок (1970 – 1979) рівень імобільності зафіксовано як відносно найнижчий (23 %), а загальної мобільності – відповідно як найвищий (77 %). Вертикальна висхідна мобільність жінок, на відміну від чоловіків, зростала і для когорти 1950 – 1959 за рахунок збільшення внеску вихідців із загального робітничого класу (V + VI, VIIab) до формування, насамперед, службових класів (I і II). Вочевидь, для наймолодших жінок сільського походження подібні випадки переміщення на далекі класові відстані разом із випадками короткодистанційного руху до робітничого кваліфікованого класу стали настільки рідшими, що саме цим

переважно зумовлене помітне зменшення рівня висхідної мобільності для цієї вікової когорти. Наймолодших жінок, які походять із батьківських родин кваліфікованого робітничого класу (а це міське середовище проживання) така тенденція зменшення руху до віддалених у соціальному просторі класів I і II взагалі не торкнулась, навпаки, їхні частки у формуванні цих класів зросли.

Рівень низхідної мобільності серед жінок, тобто до нижчої класової належності порівняно з батьками, тривалий час залишався стабільним (7 – 9 %), а не демонстрував притаманного когортам чоловіків лінійного зростання. І тільки класова диференціація жінок наймолодшої когорти 1970 – 1979, найосвіченіших серед усіх інших, на момент опитування виявила суттєве збільшення тих, чия класова позиція вважається нижчою, до 18 % (дивись таблицю 2.15). Вихідці з двох класових категорій посприяли цьому найбільшою мірою: дочки батьків-професіоналів і управлінців вищого рівня (I), частіше рухаючись униз до класів II і IIIa, але не до робітничого класу, а також дочки кваліфікованих робітників (V + VI), частка яких у суміжному класі нижчої кваліфікації (VIIa) помітно зросла.

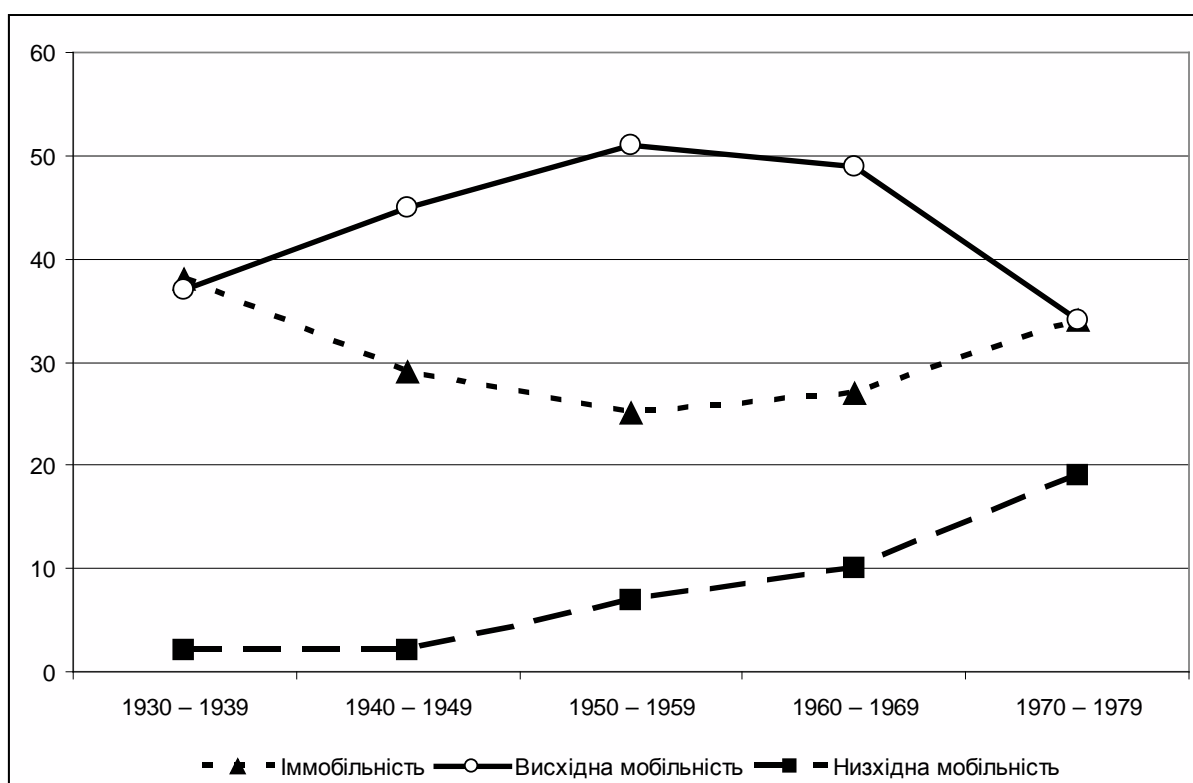

Рисунок 2.6 – Типи міжгенераційної класової мобільності жінок (за класом походження матері) за віковими когортами, у %

Тенденції різних типів мобільності, виявлені внаслідок порівняння відмінностей класової належності жінок із класовим статусом матері, а не батька, демонструють часткові подібності й відмінності від обох попередніх розподілів (дивись таблицю 2.15 і рисунок 2.6). Так, динаміка імобільності за U-подібною формою загалом ближча до виявленої серед чоловіків, але зумовлена частковим зростанням класового самовідтворення серед усіх класових категорій, за винятком лише класу низькокваліфікованих сільськогосподарських занять. Вертикальна висхідна мобільність жінок із класу матері від когорти до когорти змінюється так само, як і висхідна мобільність жінок із класу батька, тільки рівень її падіння виявляється значно різкішим, хоча основна зумовленість цього та сама – зменшення випадків руху на довгі й короткі класові дистанції дочок матерів-селянок. Динаміка вертикальної низхідної мобільності жінок за класом походження матері не має ані притаманної когортам чоловіків форми лінійного збільшення, ані тривалого стабільного рівня, як за класом походження батька, а демонструє сходинкоподібне зростання до досягнення вже відомого рівня 19 % для когорти 1970 – 1979. Однак, якщо серед наймолодших чоловіків висхідна і низхідна мобільності зрівнялися, то серед молодих жінок висхідна все ще вдвічі переважає низхідну.

Загалом дещо відмінна динаміка окремих типів абсолютної мобільності жінок різного віку, порівняно з чоловіками, за однакових структурних умов та інституційного середовища спонукає до думки про можливі гендерні відмінності мобільності відносної, як це виявлялося під час досліджень міжгенераційної соціально-класової мобільності в інших країнах, зокрема, Польщі, Швеції та Угорщині [244; 258; 290].

Рівні виходу з класу походження: вихідна мобільність (outflow mobility). Таблиці 2.16 – 2.18 містять ті самі дані, що й таблиці 2.12 – 2.14, але в комірках наведено відсотки за рядком, тобто розподіл респондентів однакового соціального походження (клас батьків) між різними соціальними класами в обраному для дослідження віці. Це таблиці так званої вихідної міжгенераційної

мобільності. Вийшовши з одного класу, але в різні часові періоди, внаслідок складної взаємодії інституційних чинників та особистісних передумов жінки і чоловіки зрештою виявлялися належними до класових категорій за відмінним пропорційним розподілом.

Загалом неважко помітити відсутність однакової моделі пропорційного розподілу вихідців із будь-якого класу, притаманної всім віковим когортам одночасно. Різні часові періоди існування українського суспільства позначалися на тому, яка частка дітей яких за соціальними характеристиками батьків, зрештою, опиниться в якому класі зайнятості. На жаль, окремі класи походження, тобто класи батьків не мають належного для повноцінного статистичного аналізу кількісного наповнення, зокрема, службові класи для старших вікових когорт, хоча самі когорти є достатньо кількісно наповненими як для респондентів такого віку в нашій країні на момент опитування. Батьки респондентів 1930 – 1939 і 1940 – 1949 мали би самі народитися щонайменше на самому початку й у перші десятиліття ХХ століття. Знаючи тогочасні події нашої вітчизняної історії та загальний стан освіченості населення, точніше кажучи, його масової неграмотності, а також відносно низький рівень тривалості життя в Україні, важко було сподіватися на інші більш прийнятні для соціологічних порівнянь дані. Тож сприйматимемо класовий розподіл вихідців зі службових класів (І і ІІ) у старших вікових когортах як імовірну історичну тенденцію.

Принаймні для двох наймолодших вікових когорт чоловіків (дивись таблицю 2.15) більш-менш упевнено можемо говорити про тенденцію до збільшення часток вихідців з І класу, які до цього класу не належать у віці приблизно 40-45 років. Іншим місцем класової локалізації в соціальному просторі для них найчастіше стає клас кваліфікованих робітників. Це вже схоже на усталену соціальну традицію, що близько чверті синів високоосвічених професіоналів і керівників, частина з яких самі мають вищу освіту, ставали кваліфікованими робітниками, майстрами чи техніками. Традиція часів соціалізму, яка теоретично мала би почати поступово зникати в новопосталому

українському капіталістичному суспільстві за змінюваних інституційних умов. Можливо, так би й сталося, якби не глибока соціально-економічна криза та структурні зміни у сфері зайнятості, які не свідчать про рух українського суспільства у бік постіндустріальної стадії розвитку, ба навіть пізньоіндустріальної. Польські колеги, порівнюючи соціальну мобільність за результатами трьох крос-секційних досліджень 1972, 1988 і 1994 років, звертають увагу саме на тенденцію зменшення належності чоловіків, які походять зі службових класів, до кваліфікованого робітничого класу, що виявилось за результатами двох останніх з указаних досліджень [261]. Інтерпретується це як початок звуження однієї з тривалих і важливих для соціалістичного суспільства форм міжгенераційної мобільності, яка мала би сприяти більшій соціальній рівності. Схоже, в українському суспільстві ця традиція має значно довшу історичну тяглість навіть на тлі освітньої експансії, що триває. Ілюстрацією цьому слугують наймолодші чоловіки 1970 – 1979, які, вийшовши з I батьківського класу зайнятості, порівняно найрівномірніше розподілилися між двома службовими класами і кваліфікованим робітничим (дивись таблицю 2.16). Проте, зважаючи на їхній вік на момент опитування (близько 30 років), імовірно, такий розподіл не є остаточним. Звернемо увагу також на класову долю на час проведення опитування наймолодших чоловіків – вихідців зі службового класу нижчого рівня (II), котрі майже рівномірно розподілилися між чотирма класовими категоріями: двома службовими та двома класами фізичної праці, окрім сільськогосподарської.

Від 40 % до 50 % чоловіків усіх вікових когорт, чиї батьки були кваліфікованими робітниками, за межі цього класу не виходили. Вочевидь, це одна з найстабільніших моделей класового самовідтворення в нашому суспільстві. Вихід за межі класу відбувався по обидва боки класової вертикалі. Проте чоловіки старших поколінь порівняно частіше рухалися до верхніх класів, а молодші – у протилежний бік. Особливо це наразі характерно для молодих чоловіків, третина з яких практикує заняття нижчого рівня

кваліфікації, аніж було в їхніх батьків. Зрідка класова доля змушувала синів кваліфікованих робітників братися за сільськогосподарську працю.

Таблиця 2.16 – Міжгенераційна мобільність чоловіків. Рівні виходу з класу батька, у % за рядком

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					N
		I	II	V + VI	VIIa	VIIb	
I	1930 – 1939	65,0	20,0	10,0	0,0	5,0	20
	1940 – 1949	60,0	16,0	24,0	0,0	0,0	29
	1950 – 1959	55,6	15,6	24,4	4,4	0,0	45
	1960 – 1969	48,2	16,1	21,4	14,3	0,0	56
	1970 – 1979	33,9	30,5	27,1	8,5	0,0	59
II	1930 – 1939	71,4	28,6	0,0	0,0	0,0	7
	1940 – 1949	30,0	36,7	20,0	10,0	3,3	30
	1950 – 1959	24,2	21,2	27,3	18,2	9,1	33
	1960 – 1969	28,6	21,4	23,8	23,8	2,4	42
	1970 – 1979	24,5	24,5	22,4	26,5	2,0	49
V + VI	1930 – 1939	17,2	20,7	37,9	22,4	1,7	58
	1940 – 1949	17,8	20,0	41,1	13,3	7,8	90
	1950 – 1959	14,8	4,9	50,7	25,4	4,2	142
	1960 – 1969	14,8	4,9	50,7	25,4	4,2	158
	1970 – 1979	6,5	7,5	48,9	32,8	4,3	186
VIIa	1930 – 1939	5,0	9,9	30,7	42,6	11,9	101
	1940 – 1949	8,9	13,0	42,3	33,3	2,4	123
	1950 – 1959	4,9	8,8	47,8	30,2	8,3	205
	1960 – 1969	4,9	8,8	47,8	30,2	8,3	165
	1970 – 1979	3,4	7,9	28,1	56,2	4,5	178
VIIb	1930 – 1939	7,4	8,3	20,3	30,0	34,0	350
	1940 – 1949	8,3	13,8	29,3	25,7	22,8	276
	1950 – 1959	7,3	5,2	33,1	23,0	31,4	287
	1960 – 1969	2,8	6,5	28,4	30,2	32,1	215
	1970 – 1979	1,9	4,7	22,6	44,3	26,4	106
РАЗОМ							3010

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлені відсоткові значення класової мобільності.

Не менше третини синів середньо- і низькокваліфікованих робітників також не залишали межі цього класу в дорослому віці. Найвищі показники поки що в наймолодших – 56 %. Основний напрям руху з класу – вертикально вгору, переважно в суміжний клас кваліфікованих робітників, а наймобільніші індивіди через здобуття вищих рівнів освіти долали і довші класові дистанції до обох службових класів, частіше до II. Наймолодшим чоловікам здолати

найдовшу класову дистанцію до I службового класу вдалося вдвічі рідше, аніж здійснити горизонтальний рух до сільськогосподарських занять.

Процеси класового самовідтворення в середовищі сільськогосподарського робітничого класу мали хвилеподібний характер. Найбільша частка синів, які повторювали таку класову належність батьків, серед народжених у 1930-ті, 1950-ті й 1960-ті роки. Інтенсивніший вихід до інших класів зайнятості притаманний чоловічим когортам 1940 – 1949 і 1970 – 1979. Близько половини вихідців із класу VIIb опинялись у класах фізичної праці обох рівнів кваліфікованості занять (V + V і VIIa), розподіляючись між цими класами як більш-менш рівномірно (1940 – 1949, 1960 – 1969), так і з перевагою на третину однієї з класових локалізацій (1930 – 1939 – низькокваліфікований робітничий клас, 1950 – 1959 – кваліфікований робітничий клас). Інший розподіл вихідців із класу селян характерний для наймолодших чоловіків, серед яких трохи менше половини (44,3 %) здійснили лише горизонтальну мобільність до класу VIIa і лише близько п'ятої частини наразі є кваліфікованими робітниками. При цьому мобільність на далекі класові відстані (класи I і II) виявилася мінімальною (6,6 % разом). Історичний «рекорд» мобільності з класу селян до класів фахівців і керівників обох рівнів належить чоловікам 1950 – 1959 і становить 22 %.

Наведені в таблиці 2.17 розподіли досягнутої класової належності відбивають дещо інші можливості жінок, які, однак, навряд чи можна однозначно трактувати як більш чи менш сприятливі. Як уже зазначено, внаслідок соціально-економічних і структурних перетворень у сфері зайнятості в повоєнний час поступово розширюється гендерно сегрегований сектор занять рутинної нефізичної праці, який став для жінок по суті «буферною зоною» між секторами розумової й фізичної праці, усе більше надаючи «класового притулку» жінкам–вихідцям як із службових, так і робітничих класів. До слова, серед усіх наших респондентів лише в наймолодшій віковій когорті з'являється певна кількість чоловіків, які практикують заняття класу рутинної нефізичної праці переважно у сфері торгівельних послуг.

Таблиця 2.17 – Міжгенераційна мобільність жінок. Рівні виходу з класу батька, у % за рядком

Соціальне походження, Клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас						n
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIIb	
I	1930 – 1939	52,2	34,8	4,3	0,0	4,3	4,3	23
	1940 – 1949	59,0	30,8	0,0	10,3	0,0	0,0	39
	1950 – 1959	54,8	23,8	9,5	4,8	7,1	0,0	42
	1960 – 1969	36,5	27,0	14,3	14,3	1,6	1,6	63
	1970 – 1979	26,4	40,3	25,0	2,8	4,2	1,4	72
II	1930 – 1939	17,2	48,3	6,9	13,8	0,0	13,8	29
	1940 – 1949	41,5	34,1	9,8	7,3	2,4	4,9	41
	1950 – 1959	19,7	40,9	16,7	6,1	15,2	1,5	66
	1960 – 1969	26,3	45,6	12,3	8,8	5,3	1,8	57
	1970 – 1979	18,0	52,0	8,0	8,0	12,0	2,0	50
V + VI	1930 – 1939	7,9	25,9	10,8	15,1	36,0	4,3	139
	1940 – 1949	25,7	31,2	12,8	22,9	5,5	1,8	109
	1950 – 1959	13,4	31,3	18,4	14,5	17,3	5,0	179
	1960 – 1969	11,3	26,5	24,0	23,5	10,8	3,9	204
	1970 – 1979	8,5	30,6	24,2	13,3	21,0	2,4	248
VIIa	1930 – 1939	7,9	25,9	10,8	15,1	36,0	4,3	139
	1940 – 1949	8,0	27,6	14,9	17,8	26,4	5,2	174
	1950 – 1959	8,4	26,4	21,5	14,6	24,5	4,6	261
	1960 – 1969	2,2	26,0	25,5	12,6	26,8	6,9	231
	1970 – 1979	5,7	20,1	24,7	15,5	28,7	5,2	174
VIIIb	1930 – 1939	2,4	17,1	9,0	11,6	22,4	37,5	491
	1940 – 1949	3,1	19,1	8,7	17,5	28,3	23,3	446
	1950 – 1959	5,3	19,3	13,8	11,0	27,8	22,8	399
	1960 – 1969	3,9	24,0	17,2	12,3	23,7	18,8	308
	1970 – 1979	0,8	13,6	23,5	8,3	31,1	22,7	132
РАЗОМ								4116

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлені відсоткові значення класової мобільності.

Аналізуючи дані таблиць 2.17 – 2.18 (жінки / батьки, жінки / матері), як тенденцію відзначимо, що у трьох старших вікових когортах жінки-вихідці з вищого службового класу переважно й залишаються в межах службових класів I і II.

Таблиця 2.18 – Міжгенераційна мобільність жінок. Рівні виходу з класу матері, у % за рядком

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас						n
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIIb	
I	1930 – 1939	85,7	14,3	0,0	0,0	0,0	0,0	7
	1940 – 1949	75,0	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8
	1950 – 1959	58,3	25,0	8,3	4,2	4,2	0,0	24
	1960 – 1969	42,3	30,8	15,4	7,7	3,8	0,0	26
	1970 – 1979	35,7	38,1	16,7	7,1	0,0	2,4	42
II	1930 – 1939	19,2	53,8	11,5	7,7	3,8	3,8	26
	1940 – 1949	46,9	36,7	0,0	10,2	6,1	0,0	49
	1950 – 1959	32,1	39,5	16,0	4,9	6,2	1,2	81
	1960 – 1969	24,6	43,4	10,7	9,0	8,2	4,1	122
	1970 – 1979	13,4	48,6	19,7	5,6	10,6	2,1	142
IIIa	1930 – 1939	23,1	50,0	15,4	7,7	3,8	0,0	26
	1940 – 1949	32,2	30,5	27,1	8,5	1,7	0,0	59
	1950 – 1959	16,0	34,6	18,5	12,3	16,0	2,5	81
	1960 – 1969	10,3	29,9	34,5	11,5	10,3	3,4	87
	1970 – 1979	6,4	23,9	36,7	9,2	20,2	3,7	109
V + VI	1930 – 1939	18,4	42,1	5,3	18,4	13,2	2,6	38
	1940 – 1949	32,4	29,7	8,1	27,0	2,7	0,0	37
	1950 – 1959	9,8	35,4	15,9	19,5	15,9	3,7	82
	1960 – 1969	5,6	24,7	21,3	25,8	16,9	5,6	89
	1970 – 1979	8,1	25,2	27,0	19,8	18,9	0,9	111
VIIa	1930 – 1939	11,9	24,6	12,7	17,9	32,8	0,0	134
	1940 – 1949	12,1	32,5	10,8	17,2	22,3	5,1	157
	1950 – 1959	8,1	24,6	20,8	13,6	27,1	5,9	236
	1960 – 1969	5,4	20,5	24,6	18,8	25,0	5,8	224
	1970 – 1979	5,9	19,6	17,6	15,0	35,3	6,5	153
VIIIb	1930 – 1939	2,7	17,9	8,8	11,9	23,0	35,6	547
	1940 – 1949	3,4	18,6	9,4	18,8	27,9	21,8	499
	1950 – 1959	5,2	19,5	15,0	11,4	27,8	21,1	446
	1960 – 1969	3,5	23,7	17,4	13,3	23,4	18,7	316
	1970 – 1979	0,8	12,6	21,0	9,2	32,8	23,5	119
РАЗОМ								4077

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлені відсоткові значення класової мобільності.

Вочевидь, жінки 1960 – 1969 внаслідок глибоких економічних і структурних трансформацій 1990-х років частково змушені були залишити межі, насамперед, I службового класу й переміститися до класу рутинної нефізичної праці та кваліфікованої фізичної. А для наймолодших жінок 1970 –

1979 такого самого класового походження у структурі зайнятості суспільства вже чи поки що не знайшлося достатньої кількості робочих місць розумової праці найвищого рівня кваліфікації, щоб зберігся навіть попередній рівень класового самовідтворення. Натомість збільшилось наповнення ними другого службового класу та класу рутинної нефізичної праці (аж до 25 %), але не класу кваліфікованої фізичної. Отже, для жінок, чиї батьки практикували заняття висококваліфікованої розумової праці, взагалі історично не характерний порівняно інтенсивний рух до лав кваліфікованого робітничого класу, як це було й залишається притаманним чоловікам і спостерігалось не лише в нашій країні.

Для наймолодшої й найосвіченішої когорти жінок клас IIIa, вочевидь є місцем локалізації, де частково змушені були осісти, можливо, тимчасово жінки з неповною і повною вищою освітою, які вийшли зі службових класів, але не змогли в них залишитися через структурну нестачу відповідних робочих місць чи недостатній соціальний капітал батьків, а також жінки з неповною і повною вищою освітою, які вийшли з робітничих класів, але не зуміли поки що піднятися вище з тих самих причин. На відміну від чоловіків, самовідтворення кваліфікованого робітничого класу «руками жінок» має характер покогортних коливань і не піднімається вище рівня 23 %. Натомість постійно зростає наповнення класу рутинної нефізичної праці дочками кваліфікованих робітників, як середньо-, так і низькокваліфікованих.

Якщо порівнювати моделі вихідної мобільності жінок з класу батька і класу матері (дивись таблиці 2.17 і 2.18), то помітні певні відмінності маршрутів руху з усіх класів, за винятком класу робітників сільськогосподарської праці (VIIb). Практично всі відсоткові розподіли вихідної мобільності для жінок усіх вікових когорт в обох таблицях відрізняються лише десятими частками відсотка. Це свідчить про найбільшу класову однорідність батьківських сімей, зумовлену середовищем проживання і структурними характеристиками притаманних йому занять. Якщо за основу порівняння брати 1930 – 1939, то представниці наступної когорти (1940 – 1949)

збільшують свою присутність лише у двох найближчих класах фізичної, але не сільськогосподарської праці внаслідок суттєвого зменшення частки самовідтворення, яка потім залишається досить стабільною упродовж наступних десятиліть. Частки дочок батьків-селян, яким вдається подолати найвіддаленіші висхідні класові відстані, у цій когорті суттєво не збільшується. Жінки наступної вікової когорти 1950 – 1959 частіше зупиняються на заняттях рутинної нефізичної праці (IIIa) за рахунок кваліфікованої фізичної (V + VI). Інші розподіли залишаються стабільними, а досяжність вершини класової ієрархії (клас I) сягає свого історичного максимуму – 5,3 %. Наступницям (1960 – 1969) вдається збільшити класову належність до IIIa класу, але найголовніше – майже чверть жінок селянського класового походження навіть на початку кризово-трансформаційних 2000-х років зберігають свою належність до другого службового класу. На цьому історичні досягнення жінок селянського походження, здійснені, вочевидь, не без участі різних соціальних інституцій, закінчуються, а вже наступна когорта молодих жінок 1970 – 1979 в умовах експансії вищої освіти за окремими рисами притаманної їй моделі мобільності, зокрема, далекодистанційної, поступається навіть своїм умовним бабусям довоєнних років народження (1930 – 1939).

Інституційні умови, які склалися всередині й на початку другої половини XX століття, структурні характеристики освіти і зайнятості, вочевидь сприяли швидшому розширенню можливостей чоловіків батьків-селян для здійснення максимальної соціальної мобільності до першого службового класу. Серед належних до двох найстарших вікових когорт чоловіків селянського походження 7 – 8 % стали професіоналами і керівниками найвищого рівня, тоді як відповідні частки жінок складають 2 – 3 %. У наступних вікових когортах таких відмінностей вже не спостерігається, а належність жінок до II класової категорії взагалі значно перевищує відповідні показники для чоловіків.

Таким чином, загальна міжгенераційна соціально-класова мобільність чоловіків в українському суспільстві, починаючи з середини XX століття, перебувала на відносно стабільному рівні вище 60 % до початку поточного

століття, маючи найвище значення (69 %) для вікової когорти 1940 – 1949. Для наймолодшої когорти чоловіків 1970 – 1979 рівень загальної мобільності знизився до 57 %. Жінки такого самого віку зазнали подібного зниження порівняно з класовою належністю матерів лише до 66 %, а порівняно з батьками загальна мобільність жінок повільно зростала включно з наймолодшими. Проте найважливіша особливість абсолютної міжгенераційної мобільності для всіх полягає в тому, що суттєво змінився сам характер мобільності в термінах вертикального висхідного чи низхідного руху. Від семикратного переважання висхідної мобільності над низхідною серед чоловіків найстаршої вікової когорти (1930 – 1939) відбувся поступовий перехід до таких структурно-інституційних умов соціально-класового відтворення, за яких рівні вертикальної висхідної та низхідної мобільності зрівнялися. При цьому рівність можливостей могла як суттєво зменшитися, так і залишитися незмінною за умови більш-менш рівномірного поширення тенденції до зближення двох рівнів вертикальної мобільності на вихідців з усіх соціальних класів.

Для жінок динаміка соціальних умов мобільності загалом виявилися сприятливішою, і вертикальна висхідна мобільність приблизно до кінця минулого століття стабільно трималася на рівні близько 50 %, щонайменше в п'ятеро-шестеро перевищуючи низхідну мобільність. Навіть після стрибкоподібного зростання низхідної мобільності за кризово-трансформаційних умов періоду незалежності, висхідна мобільність жінок удвічі перевищує низхідну.

Таким чином, припущення про те, що чоловікам притаманні вищі рівні вертикальної висхідної мобільності, аніж жінкам підтвердилося лише для представників двох старших вікових когорт (1930 – 1939 і 1940 – 1949) тоді, коли за основу береться походження за класом батька. Жінки всіх інших вікових когорт частіше належать до класу, вертикально вищого, аніж клас, до якого належали й батько, і мати, коли їм було 14 років. Так само припущення про те, що класова належність жінок більшою мірою різниться порівняно з

батьками, аніж матерями для всіх вікових когорт (індекси дисиміляції більші) виявилось дійсним для тих самих старших вікових когорт 1930 – 1939 і 1940 – 1949, але не молодших.

2.4 Соціальна рухливість: відносна міжгенераційна соціально-класова мобільність

Шляхом аналізу відмінностей абсолютних показників міжгенераційної освітньої мобільності між віковими когортами неможливо оцінити динаміку нерівності можливостей. Для цього потрібно виявити відносні показники міжгенераційної класової мобільності, тобто зв'язок між класовим походженням та класовою належністю індивіда і як цей зв'язок змінювався від когорти до когорти. Розмежування і виявлення абсолютного і відносного рівнів мобільності дає змогу оцінити, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості.

Для вимірювання відносного зв'язку між класовим походженням і класовою належністю найчастіше використовують співвідношення шансів (odds ratio). Для найпростішої таблиці мобільності, у якій є лише два класи походження і належності, наприклад клас 1 і клас 2, співвідношення шансів (відносний показник класової мобільності) вираховують за такою формулою:

$$\text{співвідношення шансів (odds ratio)} = \frac{f_{11} / f_{12}}{f_{21} / f_{22}}, \quad (2.1)$$

де f_{11} – кількість іммобільних індивідів у класі 1 (кількість дітей, які мають таку саму класову належність, як і їхні батьки);

f_{12} – кількість індивідів, які перейшли з класу 1 до класу 2;

f_{21} – кількість індивідів, які перейшли з батьківського класу 2 до класу 1;

f_{22} – кількість іммобільних індивідів у класі 2.

Співвідношення шансів, яке дорівнює 1, означає відсутність зв'язку між класом походження і класом належності, тобто їхню статистичну незалежність, і відповідає ситуації так званої «досконалої мобільності» (perfect mobility).

Відношення шансів є мірами зв'язку, нечутливими до відмінностей кількісних показників розподілу індивідів між класами походження і класами належності у тій чи тій віковій когорті. Вони уможливають порівняння шансів мобільності, незалежно від того, як змінилася класова структура з часом, збільшилася чи зменшилася кількість представників того чи того класу, тобто слугують індикатором динаміки нерівності можливостей представників різних вікових когорт. Наприклад, економічний розвиток суспільства може супроводжуватися зменшенням кількості робочих місць фізичної праці в промисловості, що може означати зменшення кількості дітей робітників, які також стають робітниками, і збільшення їхнього числа серед управлінців чи зайнятих розумовою працею професіоналів. Тому міжгенераційна мобільність відбуватиметься як вихід певного числа дітей із робітничого класу і входження до умовно середнього класу. Так само можливий вихід певної кількості дітей із середнього класу і входження до робітничого. Проте співвідношення шансів як зв'язок між походженням і належністю внаслідок подібних структурних змін може залишатися таким самим, як і раніше, наприклад у попередній віковій когорті, або ж змінюватися незалежно від структурно зумовлених розподілів. Як зазначає Дж. Голдторп, подібне трактування відносних показників мобільності уможливорює розгляд абсолютних рівнів, наявних у будь-якій таблиці мобільності, як вияв певної моделі соціальної рухливості (або ендогенного режиму мобільності) в межах представленого у таблиці розподілу індивідів за класами походження і належності. Це своєю чергою дає змогу відповісти на запитання, чи зумовлюються відмінності абсолютних показників двох (чи більше) таблиць мобільності переважно відмінностями у рівнях рухливості чи переважно структурними впливами, відображеними у класових розподілах індивідів [217].

За даними таблиці мобільності розраховують співвідношення шансів для кожної можливої пари класу походження і класу належності, а всю сукупність цих співвідношень розглядають як характеристику певної конфігурації соціальної рухливості або, іншими словами, певного режиму ендогенного мобільності. Для перевірки гіпотез щодо того, яким саме є такий режим, застосовують кілька статистичних моделей, які забезпечують статистичну перевірку того, яка з відповідних для кожної моделі гіпотез забезпечує найкраще наближення до даних, зафіксованих у таблиці мобільності, і чи відрізняються зв'язки між класовим походженням і класовою належністю у різних вікових когортах. Йдеться про лог-лінійні та лог-мультиплікативні моделі, детальний опис і тлумачення яких наведений у [149; 177; 329].

Перша з моделей – це так звана модель умовної незалежності (Conditional independence), за допомогою якої перевіряють гіпотезу про те, що соціальне походження (клас батька чи клас матері) і класова належність чоловіків і жінок є незалежними в усіх вікових когортах. Іншими словами, перевіряють гіпотезу відсутності зв'язку між класом батьків і класом дітей, по суті гіпотезу рівності можливостей для всіх в усі періоди. Ця модель зазвичай слугує як референтна для оцінки відповідності даним двох наступних, імовірно, значно реалістичніших моделей.

Друга модель – це логарифмічно-лінійна модель постійного (незмінного) зв'язку між усіма класами соціального походження і усіма класами належності респондентів в усіх порівнюваних вікових когортах. Її традиційна назва – модель постійної рухливості (Constant Flux (CnSF)). Ідеться про те, що узагальнене значення сукупності усіх шансів досяжності різних соціальних класів, як загальний показник зв'язку між соціальним походженням і належністю, залишається постійним в усіх вікових когортах. Проте це не означає незмінності нерівності освітніх шансів між кожними окремими парами класів походження і належності. Узагальнений результат може залишатися приблизно однаковим як за умови незмінності усіх шансів, так і внаслідок одночасного збільшення шансів для вихідців з одних соціальних класів і

зменшення для інших. Ця модель передбачає, що кількісне наповнення і співвідношення між різними класами походження і належності можуть відрізнятися між послідовними когортами, проте сукупність відносних шансів мобільності, як загальний показник співвідношень шансів, підрахованих для усіх пар класового походження і належності у кожній окремій таблиці мобільності відповідно до вікових когорт, буде однаковою для усіх когорт. Модель CnSF не дає узагальненого бачення динаміки рівнів відносної мобільності між віковими когортами. Незначні, але цікаві з соціологічного погляду відмінності між когортами, залишаються непоміченими, але стають очевидними за результатами застосування наступної статистичної моделі.

Третя модель – це лог-мультиплікативна модель Unidiff (Uniform Difference), за допомогою якої перевіряють гіпотезу про зміну сукупності співвідношення шансів у якомусь певному напрямі (посилення чи послаблення нерівності), тобто, про наявність відмінностей між віковими когортами щодо сили зв'язку між класовим походженням і досягнутим класом, що виявляються у динаміці загального показника співвідношення шансів. Модель надає можливість розраховувати специфічний для кожної когорти параметр β_k , який слугує показником зміни відносної сили зв'язку досягнутих класів із класами походження у кожній віковій когорті порівняно з першою за часом. Для першої вікової когорти параметр β_1 приймається рівним одиниці, а для усіх наступних когорт зменшення величини цього параметра свідчить про послаблення зв'язку між класовим походженням і належністю (збільшення рівності), а збільшення його величини – про посилення цього зв'язку, тобто – про зростання нерівності порівняно з попередньою віковою когортою. Ця модель дає змогу виявити, чи змінюється класова структура у бік більшої відкритості / закритості від однієї вікової когорти до іншої, і чи такі зміни відбуваються у якомусь одному напрямі, а чи зазнають різноспрямованих коливань. Модель Unidiff (інша назва – Uniform) вважають більш відповідною даним таблиць мобільності лише тоді, коли вона суттєво покращує результати, виявлені попередньою моделлю

постійного зв'язку, а саме – забезпечує статистично значуще наближення до даних таблиць мобільності за критерієм χ^2 відношення правдоподібності.

У таблиці 2.19 наведено результати оцінки трьох вказаних моделей зв'язку між класовим походженням (клас батька і клас матері) і класовою належністю чоловіків і жінок за даними таблиць мобільності для усіх вікових когорт. Усі моделі будувалися за допомогою програми аналізу даних LEM [323]. Рівень статистичної значущості відмінності між критеріями G^2 (як тут позначається відношення правдоподібності χ^2) порівнювальних моделей розраховувався за програмою SPSS вибору моделі логлінійного аналізу (Model Selection Loglinear Analysis) методом зворотного виключення (Backward Elimination) [див. 28; 196].

Таблиця 2.19 – Результати оцінки трьох моделей за даними таблиць класової мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт*

Модель	G^2	df	p	Скорочення G^2 , %	Δ
Чоловіки порівняно з батьками					
Conditional independence	1357,7	112	0,000	—	23,8
Constant Flux	52,5	44	0,179	96,6	3,36
Unidiff	48,2	40	0,175	96,8	3,10
Жінки порівняно з батьками					
Conditional independence	1683,9	112	0,000	—	22,5
Constant Flux	66,7	44	0,015	96,0	2,78
Unidiff	46,9	40	0,210	97,2	2,23
Жінки порівняно з матерями					
Conditional independence	2057,1	165	0,000	—	25,3
Constant Flux	89,1	76	0,145	95,7	3,66
Unidiff	74,2	72	0,408	96,4	3,38

Примітка. $G^2 - \chi^2$ (хі-квадрат) відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – рівень статистичної значущості; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

* Авторка висловлює щире подяку професору В. Є. Хмельку за допомогу в розрахунках та інтерпретації даних тут і у наступному розділі.

Розглянемо послідовно результати оцінок трьох моделей для чоловіків і жінок, наведені у таблиці 2.19. Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо чоловіків і батьків є близько чверті (23,8 %)

помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про практично повну невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність класового статусу чоловіків від класової належності їхніх батьків має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 3,36 %, величина G^2 (критерій χ^2 відношення правдоподібності щодо відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності) зменшується на 96,6 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,179$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі класової мобільності чоловіків усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина G^2 зменшується лише на чотири одиниці за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому не лише не зростає, а, навіть, дещо зменшується (з 0,179 до 0,175). І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі логлінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між класами походження і досягнутими класами від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,883$). Це дає змогу стверджувати, що між когортами не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між класами походження і досягнутими класами, і означає, що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для чоловіків від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт.

Далі, в таблиці 2.19 наведено результати оцінки таких самих трьох моделей, побудованих за даними таблиць мобільності класової належності жінок порівняно з класовою позицією батька. Як і у випадку чоловіків, результатом застосування моделі умовної незалежності є майже чверть (22,5 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність класового статусу жінок від класової належності їхніх батьків також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків поєднань класового походження жінок і досягнутого ними класу скорочується до 2,78 %, і величина критерію G^2 зменшується на 96,0 %. Але рівень статистичної значущості цього критерію ($p = 0,015$) більш ніж у три рази менший мінімального рівня (0,05), необхідного для визнання статистично незначущими відмінностей між результатами моделі і даними таблиць. Це означає, що у цьому випадку ми не можемо прийняти гіпотезу про однаковий рівень зв'язків між класом батька і класом жінок у виокремлених вікових когортах.

Модель Unidiff у цьому разі статистично значуще покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина критерію G^2 зменшується до такого рівня, за якого (попри зменшення числа ступенів свободи із 44 до 40) рівень його статистичної значущості p зростає з 0,015 до 0,210, що більш ніж у чотири рази перевищує рівень мінімально необхідний для прийняття статистично незначущими відмінностей між результатами моделі і даними таблиць. Тому ми маємо визнати, що для жінок порівняно з батьками гіпотеза про однаковий характер соціальної рухливості у п'яти вікових когортах має бути відхилена, і водночас не може бути відкинута гіпотеза про зміни сили зв'язку між шансами досягнення жінками певних класових позицій залежно від класової належності батька, а, відповідно, зростання або зменшення нерівності для якоїсь або

якихось вікових когорт порівняно з попередніми. З'ясувати це допоможе поданий нижче розгляд динаміки параметра β моделі Unidiff.

Нарешті, в нижній частині таблиці 2.19 наведено результати оцінки трьох моделей, побудованих за даними таблиць мобільності класової належності жінок порівняно з класовою позицією матері. Результатом застосування моделі умовної незалежності є чверть (25,3 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотезу про незалежність досягнутого жінками класу від класової належності їхніх матерів має бути відхилено.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 3,36 %, величина G^2 зменшується на 95,7 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,145$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо відкинути гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі класової мобільності жінок п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux. Хоча величина G^2 зменшується на п'ятнадцять одиниць при втраті чотирьох ступенів свободи, але відсоток помилково класифікованих випадків зменшується лише на 0,28, і, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між класами походження і досягнутими класами від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,413$). Тому можемо констатувати, що, як і у випадку порівняння чоловіків з батьками, не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для жінок від когорти до когорти залежно від класу матері, хоча, знову ж таки, не виключається наявність певних коливань

нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт.

Наведені у таблиці 2.20 та зображені у вигляді кривих на рисунку 2.7 параметри β для трьох моделей Unidiff дійсно підтверджують наявність коливань рівнів відносної мобільності (соціальної рухливості) від однієї вікової когорти до іншої серед чоловіків і жінок. Нагадаємо, що для першої вікової когорти параметр β прирівнюється до одиниці. Для усіх наступних когорт зміна величини цього параметра в напрямі до 0 трактується як послаблення зв'язку між класовим походженням і належністю (збільшення рівності), а зміна в напрямі більших за одиницю значень – як посилення зв'язку (збільшення нерівності).

Таблиця 2.20 – Значення параметра β моделей Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Вікові когорти	Значення параметра β моделей Unidiff		
	Чоловіки / батьки	Жінки / батьки	Жінки / матері
1930 – 1939	1,00	1,00	1,00
1940 – 1949	0,70	1,59	1,44
1950 – 1959	0,58	0,76	0,90
1960 – 1969	0,74	0,96	0,90
1970 – 1979	0,80	1,16	1,16

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків двох наступних когорт (1940 – 1949 і 1950 – 1959) зв'язок між класовим походженням і класовою належністю дещо послабшав, тобто зменшилася нерівність шансів. Для представників обох наймолодших вікових когорт тенденція змінилася на протилежну. Проте значного зростання нерівності шансів наразі не виявлено і значення параметра β залишилося дещо меншим, аніж для найстаршої вікової когорти. Очевидно, висловлене вітчизняними дослідниками майже чверть століття тому припущення про прискорення процесів міжгенераційної мобільності протягом 1960-х років (у нашому випадку це приблизно когорта 1940 – 1949 років народження) підтверджується не лише щодо мобільності структурної, а й відносної, хоча стосується винятково чоловіків. Так само

підтверджується й інше припущення про уповільнення темпів міжгенераційної мобільності під кінець наступного десятиліття.

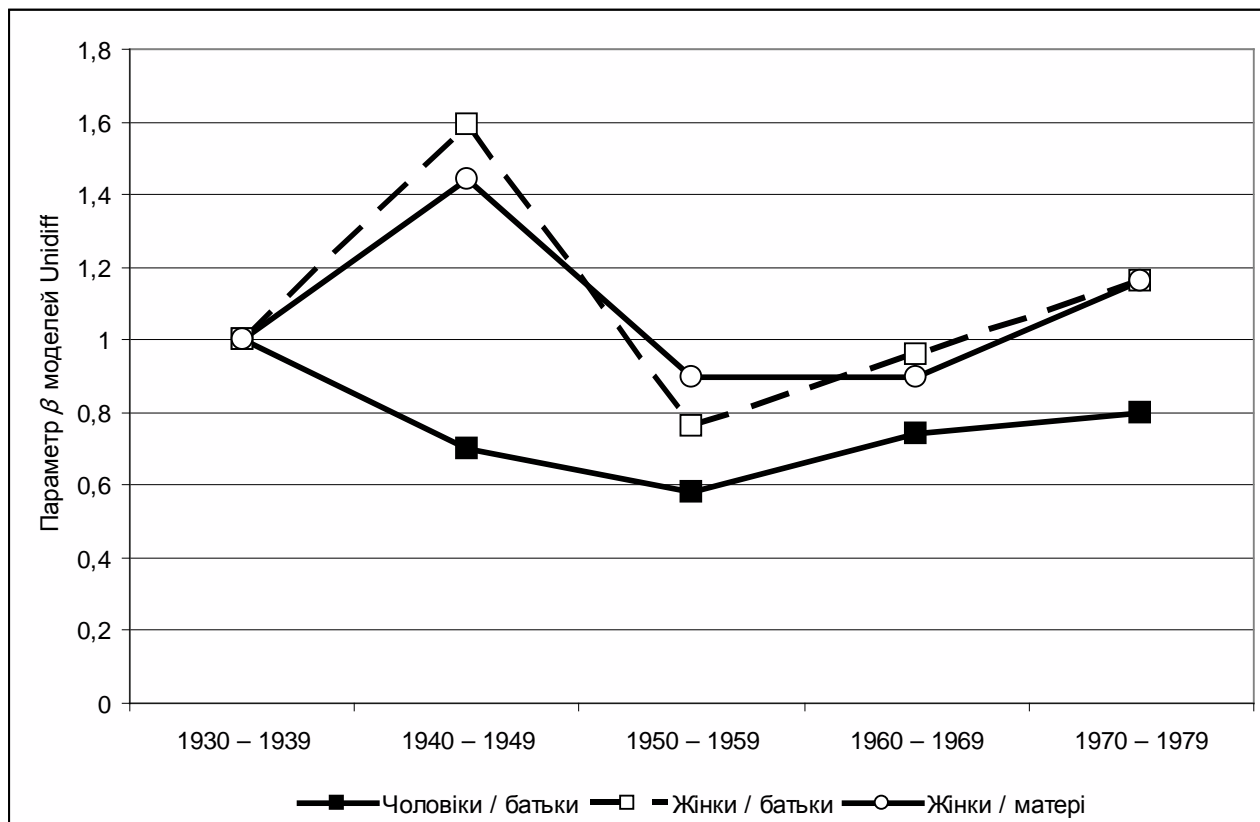

Рисунок 2.7 – Значення параметра β моделей Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделі Unidiff для жінок, подібні між собою, але різняться від кривої для чоловіків щодо вікової когорти 1940 – 1949. Схоже на те, що порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940 – 1949 років народження шанси класової мобільності достатньо різко зменшились, особливо коли йдеться про соціальне походження за класом батька на тлі зазначеного вище деякого збільшення шансів для чоловіків цієї ж вікової когорти. Для наступної вікової когорти жінок 1950 – 1959 років народження, навпаки, зв'язок між класовим походженням і досягнутим класом достатньо різко зменшується. Очевидно, такі суттєві коливання є причиною того, чому для жінок, на відміну від чоловіків, у порівнянні з класовою належністю батьків прийнятнішою виявилася модель соціальної рухливості Unidiff, а не Constant Flux. У чому причина таких гендерних відмінностей? Класова належність жінок, як і чоловіків, значною

мірою опосередковується рівнем здобутої освіти. Для представників старших вікових когорт, очевидно, значно більшою мірою була притаманна відповідність між рівнем освіти і заняттям та зумовленою останнім класовою належністю. Тож цілком імовірно, що пояснення загадкового зростання нерівності шансів для жінок 1940 – 1949 років народження можна знайти, розглянувши тенденції міжгенераційної освітньої мобільності, що й буде зроблено у наступному розділі.

Для жінок двох наймолодших вікових когорт (1960 – 1969, 1970 – 1979) характерна тенденція посилення нерівності, оскільки значення параметра β зростають і для останньої вікової когорти дещо перевищують умовну одиницю для когорти найстарших жінок. Порівняно з класом матері, нерівність посилюється лише для представниць наймолодшої когорти.

Отже, загалом можна говорити про домінування моделі постійної соціальної рухливості для класової мобільності чоловіків порівняно з батьками і жінок порівняно з матерями п'яти вікових когорт за наявності певних коливань залежності досягнутого класу від класового походження. Певний виняток становлять жінки у порівнянні з батьками, для яких, одначе, міжкогортні коливання рівнів відносної мобільності виявилися ще більшими. Проте, ймовірно, всередині кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різних класів змінювалися, що не менш важливо знати для соціолога. Така динаміка значень симетричних відношень шансів для чоловіків і жінок наведена у трьох наступних таблицях (2.21, 2.22 і 2.23), які містять коефіцієнти шансів, розраховані для кожного окремого поєднання класового походження і класової належності чоловіків і жінок за даними таблиць мобільності для п'яти вікових когорт на основі наведеної вище формули. Варто звернути увагу на застереження Дж. Голдторпа, що спроба виявити подібні відмінності шансів пов'язана з ризиком прийняти випадкове відхилення в даних за змістовний результат [217]. Одначе з метою зондування певних тенденцій, а не одержання чітких доказів, такі симетричні відношення шансів цілком придатні для аналітичного розгляду. У нашому випадку можна також

висловити застереження щодо кількісного наповнення службових класів, насамперед першого (I), батьків для найстарших вікових когорт. Хоча ці когорти самих респондентів мають достатнє кількісне наповнення, порівняно мало їхніх батьків, які народилися у 1910 – 1920 роках і раніше, належали до службових класів.

Таблиця 2.21 – Симетричні відношення шансів класової мобільності для чоловіків різного соціального походження (за класом батька), коефіцієнти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Класова належність чоловіків			
		II	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930 – 1939	1,3	35,8	273,0	55,7
	1940 – 1949	5,7	6,0	104,4	103,6
	1950 – 1959	2,6	6,0	78,2	192,4
	1960 – 1969	1,8	13,9	21,5	720,0
	1970 – 1979	1,2	12,4	37,7	480,0
II	1930 – 1939		0,9	12,9	15,0
	1940 – 1949		5,1	20,2	22,9
	1950 – 1959		4,0	4,5	13,6
	1960 – 1969		2,6	7,3	36,0
	1970 – 1979		4,7	6,2	70,0
V + VI	1930 – 1939			7,4	36,7
	1940 – 1949			2,1	5,5
	1950 – 1959			1,4	11,5
	1960 – 1969			1,7	8,2
	1970 – 1979			2,8	9,6
VIIa	1930 – 1939				4,0
	1940 – 1949				12,7
	1950 – 1959				5,3
	1960 – 1969				7,6
	1970 – 1979				9,5

Не вдаючись до детального опису усієї покогортної динаміки співвідношення симетричних шансів (дивись таблицю 2.21), звернемо увагу на кілька основних моментів, пов'язаних із шансами досягнення вищого службового класу (I). У трьох молодших вікових когортах шанси чоловіків–вихідців із нижчого службового класу (II) потрапити до класу I практично зрівнялися з шансами синів, які з цього класу походять, у ньому ж і залишитися. Натомість відношення шансів чоловіків, пов'язані з класами вищим службовим (I) і кваліфікованим робітничим (V + VI), очевидно, збільшуються у двох наймолодших когортах. А про наймолодших чоловіків–

вихідців із класу фізичної праці у сільському господарстві (VIIb), можна сказати, що їхні шанси досягнути класу I стали як ніколи раніше мінімальними. Значно менш доступною для них видається й класова належність до нижчого службового класу (II).

Таблиця 2.22 – Симетричні відношення шансів класової мобільності для жінок різного соціального походження (за класом батька), коефіцієнти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Класова належність жінок			
		II	IIIa + V + VI	VIIa	VIIb
I	1930 – 1939	2,4	12,9	57,0	188,0
	1940 – 1949	1,0	12,6	173,4	334,3
	1950 – 1959	5,4	10,5	20,7	216,0
	1960 – 1969	2,5	6,4	64,0	116,0
	1970 – 1979	3,9	8,3	131,1	740,0
II	1930 – 1939		1,4	34,2	6,3
	1940 – 1949		2,1	14,4	9,0
	1950 – 1959		2,5	3,8	43,8
	1960 – 1969		3,1	9,7	28,2
	1970 – 1979		3,4	5,5	116,7
V + VI	1930 – 1939			2,7	2,6
	1940 – 1949			4,1	1,9
	1950 – 1959			1,4	3,5
	1960 – 1969			2,6	5,7
	1970 – 1979			1,1	9,7
VIIa	1930 – 1939				13,9
	1940 – 1949				4,1
	1950 – 1959				4,5
	1960 – 1969				3,1
	1970 – 1979				6,8

Тенденції відношення шансів серед жінок (див. таблицю 2.22) дещо різняться від подібних для чоловіків, коли йдеться про соціальне походження за класом батька. Відношення шансів жінок, пов'язані з класами I і II, коливаються, але у наймолодших когортах до одиниці не наближаються. Однаковими, тобто рівними одиниці, вони були лише серед жінок 1940 – 1949 років народження. Це та когорта, для якої виявлене суттєве посилення нерівності, порівняно з попередньою когортою. За коефіцієнтами співвідношення шансів можна припустити, що збільшення нерівності відбулося, насамперед, за рахунок суттєвого зменшення шансів жінок із класів некваліфікованої фізичної праці у промисловості і сільському господарстві

досягнути належності до вищого службового класу, яка передбачала здобуття вищої освіти. Для наймолодших жінок, які також походять із класів некваліфікованої фізичної праці, шанси належати до службового класу кваліфікованої розумової праці різко зменшились. Це однаковою мірою характерно для і жінок, якщо соціальне походження розглядати за класом матері (дивись таблицю 2.23).

Таблиця 2.23 – Симетричні відношення шансів класової мобільності для жінок різного соціального походження (за класом матері), коефіцієнти

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Класова належність жінок				
		II	IIIa	V + VI	VIIa + IIIb	VIIb
I	1930 – 1939	24,5	8,0	16,0	42,0	186,7
	1940 – 1949	2,6	9,5	11,0	24,0	75,3
	1950 – 1959	3,8	11,6	56,3	52,1	128,2
	1960 – 1969	2,6	41,6	26,4	52,3	132,0
	1970 – 1979	4,2	21,1	15,0	502,5	570,0
II	1930 – 1939		1,4	2,3	37,6	27,2
	1940 – 1949		35,0	4,8	4,9	47,9
	1950 – 1959		2,1	6,1	8,1	49,2
	1960 – 1969		4,7	4,8	7,1	10,5
	1970 – 1979		4,0	9,1	13,4	16,2
IIIa	1930 – 1939			8,0	6,0	33,3
	1940 – 1949			9,2	31,7	35,3
	1950 – 1959			1,5	1,8	7,7
	1960 – 1969			3,0	2,4	12,4
	1970 – 1979			4,0	4,4	19,7
V + VI	1930 – 1939				3,3	25,0
	1940 – 1949				7,0	26,4
	1950 – 1959				2,0	13,1
	1960 – 1969				2,6	5,6
	1970 – 1979				2,5	106,4
VIIa + IIIb	1930 – 1939					160,6
	1940 – 1949					3,3
	1950 – 1959					3,7
	1960 – 1969					3,7
	1970 – 1979					8,2

Отже, за показниками відносної міжгенераційної класової мобільності можемо стверджувати, що в українському суспільстві зв'язок між класовим походженням і класовою належністю індивідів суттєво не змінився впродовж другої половини XX – початку XXI століття. Іншими словами, наявний приблизно на середину минулого століття зразок відносних шансів класової

мобільності у своїй основі залишився до перших десятиліть незалежності. Загалом домінуючою моделлю мобільності є постійна соціальна рухливість. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між походженням і належністю від когорти до когорти не зафіксовано. Очевидно, відмінності в абсолютних показниках мобільності зумовлені переважно структурними змінами.

Розглядаючи повоєнний радянський період, ми можемо говорити про певне послаблення нерівності можливостей для представників кількох повоєнних вікових когорт, проте аж ніяк про наявну чи таку, що з часом постійно зростає, рівність, як це нерідко звучало в ідеологічних оцінках радянського ладу. Класова належність мала важливе значення завжди. Упродовж останніх радянських десятиліть нерівність можливостей виявляла тенденцію до посилення, яка продовжилась і протягом першого періоду незалежності. У випадку жінок зв'язок між класовим походженням і класовою належністю у наймолодших когортах навіть дещо перевершив відносне значення для найстаршої вікової когорти.

Таким чином, виявивши рівні абсолютної і відносної міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві для представників п'яти вікових когорт, можемо зробити висновок про те, що значне зростання чи зменшення рівнів абсолютної мобільності у певні часові періоди не супроводжувалося суттєвими змінами відносних шансів класової мобільності, які виявляли певні коливання, але по суті залишалися незмінними. Класові бар'єри на початку ХХІ століття були такою ж мірою проникними чи непроникними, як і в середині ХХ століття. Нерівність можливостей, принаймні вимірювана як відносні шанси міжгенераційної класової мобільності, суттєво не зменшилась упродовж значного історичного періоду існування українського суспільства, а на кінець соціалістичного періоду і початок ринкових економічних перетворень виявилася тенденція до посилення нерівності можливостей і зв'язку між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок. Виявлені для українського суспільства тенденції щодо

певного послаблення нерівності у повоєнні десятиліття і її посилення наприкінці радянського періоду, а особливо при переході до ринкової економіки, є подібними до зафіксованих у інших пострадянських країнах, зокрема, Естонії [291] та Росії [204]. Достатньо нетипово з погляду багатолітнього досвіду досліджень міжгенераційної класової мобільності виявляти у низці країн тенденції до посилення, а не послаблення соціальної нерівності наприкінці XX – початку XXI століть.

Очевидно, такі результати щодо тенденцій міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві також не підтверджують ліберально-модернізаційні теоретичні припущення про поступове зменшення нерівності можливостей і збільшення відкритості суспільства разом з його економічним та індустріальним розвитком. Хіба що коливання відношень шансів у бік більшої рівності для чоловіків вікових когорт 1940 – 1949 та 1950 – 1959, а також для жінок 1950 – 1959 могли би слугувати слабким підтвердженням зростання рівності можливостей у період швидкого індустріального розвитку. Ширша інтерпретація одержаних результатів, зокрема, з погляду соціальної справедливості не видається однозначною, і навколо цього серед дослідників вже не перше десятиліття тривають дискусії, які періодично висвітлюються на сторінках наукових статей і монографій. З одного боку, занадто багато соціальних та інституційних, а не лише природних, чинників зумовлюють розвиток здібностей і навичок індивіда, залученість до певних соціальних мереж, а тим самим і його / її можливості соціальної мобільності чи іммобільності, що можна легко схилитися до розгляду нерівності шансів як свідчення глибокої соціальної несправедливості у суспільстві. З іншого боку, нерівність можливостей серед вихідців із різних соціальних класів сприймається як така, що відображає нерівний розподіл талантів і здібностей серед індивідів, а соціальне походження може не мати впливу на класову належність, або ж такі впливи і переваги випадковим чином розподілені між різними соціальними класами [292], а дані щодо нерівності шансів добре узгоджують з ідеєю справедливості як меритократії [264]. Поглиблена

інтерпретація одержаних результатів динаміки міжгенераційної класової мобільності з погляду соціальної справедливості наразі не є авторським завданням, хоча авторка схиляється до думки, що навряд чи можна говорити про справедливість нерівності можливостей і меритократію на тлі глибокої нерівності соціальних умов, у тому числі для розвитку талантів і здібностей, а також нерівності стартових можливостей. Без рівного старту, як писав П. Сорокін, важко визначити, хто є насправді «хорошим бігуном».

Висновки до розділу 2

До початку 1990-х років вітчизняна соціологія як частина радянської соціології мала достатньо обмежені можливості аналізу міжгенераційної мобільності, зумовлені як браком необхідних емпіричних даних, так і певними ідеологічними рамками тлумачення соціально-структурних явищ і процесів, зокрема, соціальної мобільності. вітчизняній соціології радянського періоду, внаслідок чого міжгенераційна класова та освітня мобільність ніколи не досліджувалися на основі тих методологічних підходів і репрезентативних вибірок, як це вже тривалий час відбувалося у західній соціології. У пострадянський період відновлення досліджень соціальної мобільності відбувається як одна зі складових процесу формування вітчизняної традиції класового і стратифікаційного аналізу.

За період із середини XX століття в українському суспільстві відбулися суттєві структурні зміни, як протягом радянських десятиліть, так і за останні двадцять років незалежності, позначених кардинальною трансформацією інституційних відносин. Йдеться про суттєве скорочення зайнятих мало і некваліфікованою фізичною працею та зростання зайнятості кваліфікованою фізичною й розумовою працею, зменшення працівників за наймом, розширення категорій самозайнятих та працедавців, а також працівників неформального

сектору економіки, що зумовило значні коливання абсолютної міжгенераційної соціально-класової мобільності чоловіків і жінок виокремлених п'яти вікових когорт.

Найбільшою соціальною зміною щодо класу походження є скорочення вихідців із класу зайнятих фізичної сільськогосподарською працею (VIIb). За 50 років кількість «селянських дітей» зменшилася з близько 70 % до 20 %. Кількість вихідців з усіх інших класів поступово збільшується приблизно від півтора до трьох разів. Не відповідає цьому лише збільшення кількості вихідців з II класу зайнятості: чоловіків порівняно з батьками з 1 % до 11 %, а жінок порівняно з матерями з 3 % до 27 %.

Сумарні показники різних типів загальної мобільності (висхідної, низхідної, горизонтальної) та іммобільності чоловіків і жінок свідчать про певні загальні тенденції, зокрема, про U-подібну форму іммобільності, тобто найвищі її рівні для представників крайніх вікових когорт (1930–1939 і 1970–1979 років народження) за винятком мобільності жінок за класом походження батька, а також про U-обернену форму вертикальної висхідної мобільності (найнижчі рівні для крайніх вікових когорт) та лінійну тенденцію збільшення вертикальної низхідної мобільності, яка для наймолодших чоловіків і жінок (1970–1979) стає стрибкоподібною. Проте динаміка цих загальних процесів суттєво різниться для чоловіків і жінок.

Загальна міжгенераційна соціально-класова мобільність чоловіків в українському суспільстві, починаючи з середини XX століття, перебувала на відносно стабільному рівні вище 60 % до початку поточного століття, маючи найвище значення (69 %) для вікової когорти 1940–1949 років народження. Для наймолодшої когорти чоловіків (1970–1979) рівень загальної мобільності знизився до 57 %. Жінки такого самого віку зазнали подібного зниження порівняно з класовою належністю матерів лише до 66 %, а порівняно з батьками загальна мобільність жінок повільно зростала включно з наймолодшими. Проте найважливіша особливість абсолютної міжгенераційної мобільності полягає в тому, що суттєво змінився сам характер мобільності в

термінах вертикального висхідного чи низхідного руху. Від семикратного переважання висхідної мобільності над низхідною серед чоловіків найстаршої вікової когорти (1930–1939) відбувся поступовий перехід до таких структурно-інституційних умов соціально-класового відтворення, за яких рівні вертикальної висхідної та низхідної мобільності зрівнялися.

Для жінок динаміка соціальних умов мобільності загалом виявилися сприятливішою, і вертикальна висхідна мобільність приблизно до кінця минулого століття стабільно трималася на рівні близько 50 %, щонайменше в п'ятеро-шестеро перевищуючи низхідну мобільність. Навіть після стрибкоподібного зростання низхідної мобільності за кризово-трансформаційних умов періоду незалежності, висхідна мобільність жінок удвічі перевищує низхідну. Припущення про те, що чоловікам притаманні вищі рівні вертикальної висхідної мобільності, аніж жінкам підтвердилося лише для представників двох старших вікових когорт (1930–1939 і 1940–1949) тоді, коли за основу береться походження за класом батька. Жінки всіх інших вікових когорт частіше належать до класу, вертикально вищого, аніж клас, до якого належали й батько, і мати. Так само припущення про те, що класова належність жінок більшою мірою різниться порівняно з батьками, аніж матерями для всіх вікових когорт (індекси дисиміляції більші) виявилось дійсним для тих самих старших вікових когорт 1930–1939 і 1940–1949, але не молодших.

Аналіз результатів оцінок трьох моделей міжгенераційної відносної соціально-класової мобільності для чоловіків уможливорює констатацію того, що між віковими когортами не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між класами походження і досягнутими класами. Це означає, що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для чоловіків від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. Як і у випадку порівняння чоловіків з батьками, не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для

жінок від когорти до когорти залежно від класу матері. Для жінок порівняно з батьками кращою за статистичними показниками виявилася модель, яка свідчить про зміни сили зв'язку між шансами досягнення жінками певних класових позицій залежно від класової належності батька, а, відповідно, збільшення або зменшення нерівності для якихось вікових когорт порівняно з попередніми, що й підтвердилося для когорти жінок 1940-1949, чії шанси класової мобільності різко зменшились порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою.

Загалом за виявленими тенденціями міжгенераційної соціально-класової мобільності упродовж другої половини XX – початку XXI століть можна говорити про подібність України до інших індустріально розвинених суспільств, для переважної більшості з яких виявлено суттєву стабільність рівнів відносної мобільності з незначними і не односпрямованими коливаннями. Виявлені відмінності в абсолютних показниках мобільності зумовлені переважно структурними змінами.

На тлі відсутності загального суттєвого посилення чи послаблення класової нерівності в межах кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різних класів змінювалися, диспропорції у шансах збільшувалися або зменшувалися. У трьох молодших вікових когортах шанси чоловіків–вихідців із нижчого службового класу (II) потрапити до вищого службового класу (I) практично зрівнялися з шансами синів, які з цього класу походять, у ньому ж і залишитися. Натомість відношення шансів чоловіків, пов'язані з класами вищим службовим (I) і робітничим (V+VI та VIIa), очевидно, збільшуються у двох наймолодших когортах на користь вихідців зі службового класу. А про наймолодших чоловіків–вихідців із класу фізичної праці у сільському господарстві (VIIb), можна сказати, що їхні шанси досягнути вищого службового класу (I) стали як ніколи раніше мінімальними.

За коефіцієнтами співвідношення шансів для жінок можна припустити, що збільшення нерівності відбулося, насамперед, за рахунок суттєвого зменшення шансів жінок із класів некваліфікованої фізичної праці у

промисловості і сільському господарстві досягнути належності до вищого службового класу, яка передбачає здобуття вищої освіти. Для наймолодших жінок, які походять із класів некваліфікованої фізичної праці, шанси належати до службового класу кваліфікованої розумової праці також різко зменшились. Це характерно й для жінок, якщо соціальне походження розглядати за класом матері.

РОЗДІЛ 3

МІЖГЕНЕРАЦІЙНА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Нерівність освітніх здобутків – одна з усталених і постійно відтворюваних нерівностей у будь-якому суспільстві. Особливість у тому, що кінцевий результат процесу навчання – це завжди нерівність, але сам процес здобуття індивідами різних рівнів освіти формально визначається на засадах рівності доступу і навіть часткової обов'язковості для всіх. Соціальна інституція освіти фактично виконує посередницьку роль у процесі легітимізації, «осправедливлювання» інших форм соціальної нерівності, які ґрунтуються на нерівному розподілі таких соціальних ресурсів, як дохід, багатство, влада, престиж, і доступ до яких для дорослої людини зазвичай відкривається на ґрунті здобутої нею освіти. Освіта набула значення соціального ресурсу, важливого не тільки як показник освіченості людини, набуття певного фаху, а й як основний канал соціального відтворення та соціальної мобільності.

Нерівність освітніх можливостей і результатів серед представників різних соціальних класів і страт у будь-якому суспільстві є усталеною повсякденною реальністю. Від результатів періодично повторюваних соціологічних досліджень ніхто не очікує емпірично підтвердженого дива – рівності можливостей і освітніх здобутків індивідів, незалежно від соціального походження. Зазвичай відповідь очікують не на запитання, чи зумовлює соціальне походження людини її освітні можливості й результати, а яка міра такого зв'язку, наскільки він стійкий, здатний до посилення чи послаблення і за яких індивідуальних та інституційних умов [152; 280]. Серед наукової спільноти тривають дискусії щодо основних підходів до проблеми рівності освітніх можливостей, а також зв'язку між рівністю і якістю в освіті [115].

Щодо сучасних суспільств принципово важливим вважають розрізнення двох типів нерівності. Перша – це так звана нерівність позицій, які (насамперед

позиції зайнятості) характеризуються неоднаковими винагородами, доступом до основних соціальних ресурсів, як-от дохід, престиж і влада. Інша загальновідома як нерівність можливостей, тобто нерівність доступу до самих соціально-класових позицій. Соціальна справедливість соціальної нерівності як неоднакових винагород за суттєво різну працю, зусилля, заслуги загалом не викликає сумнівів і заперечень. Проте визнається як несправедливість нерівність можливостей. Саме доступність освіти для всіх здібних і мотивованих вважається певною мірою засобом втілення принципу рівності можливостей, меритократичності сучасного демократичного суспільства. Своїми здобутками і заслугами індивід прокладає собі шлях до освіти поза загальнообов'язковим мінімумом, одержуючи доступ до відповідних позицій у соціальному розподілі праці та класовій структурі суспільства. Як соціологічні, так і економічні теорії освіти визнають, що справедливість доступу до освіти виражається у мінімізації залежності освітніх можливостей від соціального походження та в максимізації залежності їх від здібностей та зусиль індивідів. У разі протилежного освіта закріплює і посилює наявну соціальну нерівність. Як зазначає польський соціолог Г. Доманьський, «нерівність у цьому плані тим більша, чим більшою мірою рівень освіти залежить від “аскрипційних” якостей, що залишаються “поза контролем”, таких як місце виховання, стать, а головне – походження, що вимірюється за професійним статусом та освітою батьків» [14]¹⁾.

Міжгенераційна освітня мобільність лежить в основі мобільності класової, так само як і іммобільність. Це одне з емпіричних узагальнень за результатами численних національних і міжнародних порівняльних досліджень міжгенераційної соціальної мобільності, а також, очевидно, давно відомий факт повсякденного життя, повсякчас втілюваний у бажанні батьків «дати дітям освіту». Як залишитись у класі високоосвічених батьків, так і потрапити до класу високоосвічених занять можна, лише здобувши відповідний рівень

¹⁾ [14] Доманьський Г. Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів / Генрик Доманьський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 24.

освіти. Доступ до цього ресурсу зумовлюється низкою інституційних чинників і, зазвичай, зазнає регулювання з боку держави. Україна не виняток, ані радянська, ані пострадянська.

Освіта, за термінологією П. Сорокіна, слугує водночас і «ситом», і «ліфтом» соціальної мобільності. Як «сито» інституція освіти мала би відсіювати менш здібних, успішних і мотивованих до навчання індивідів, а як «ліфт» – піднімати не відсіяних більш успішних і мотивованих на вищі щаблі соціальної ієрархії не залежно від їхнього класового походження та соціально-економічного становища батьків. Такою інституція освіти є лише як ідеальний тип, а не реальний інституційний механізм відтворення соціальної нерівності. Адже цей механізм у тому чи тому суспільстві може бути налаштованим таким чином, що соціальна нерівність, насамперед нерівність освітніх можливостей стабільно відтворюватиметься, поглиблюватиметься чи слабшатиме.

Упродовж усього радянського періоду регулювання доступу до освіти вважалося одним з основних засобів управління розвитком соціальної структури радянського суспільства та управління соціальними переміщеннями, насамперед міжгенераційної мобільністю. Постійно вдосконалювалася система державних заходів щодо управління розподілом поколінь молоді за видами професійної діяльності, спрямованих на розв'язання глибокого і складного управлінського завдання, яке полягало у тому, «...щоб, забезпечуючи відповідний потребам народного господарства, схильностям і здібностям молодих людей та побажанням їхніх батьків розподіл випускників шкіл за видами професійного навчання, послідовно розв'язувати й інше завдання: забезпечити можливості для переміщення вихідців з робітничого класу і колгоспного селянства до лав інтелігенції, а вихідців зі спеціалістів і службовців (точніше, з їхніх сімей) – до робітничого класу та колгоспного селянства» [2]¹⁾. Грандіозна мета, яка, щоправда, так і залишилася нездійсненою, хоча за своєю глибинною суттю була вельми гуманістичною –

¹⁾ [2] Аитов Н. А. Управление развитием социальной структуры советского общества / Н. А. Аитов, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1988. – С. 93.

розширити доступ до освіти тим, кого сім'я не могла забезпечити ні культурними, ні економічними ресурсами, а держава – якісною загальною середньою освітою як основою для переходу до вищого освітнього рівня. Ніякі подібні завдання щодо управління відтворенням соціальної структури суспільства, а тим паче спрямовані на підтримку соціально неблагополучних категорій населення в Україні незалежній не ставилися, хоча за два десятиріччя у суспільстві відбулися суттєві зміни в межах інституції освіти, починаючи з нового законодавчого визначення її структурних складових. Загальний опис притаманних сучасній вітчизняній системі освіти рівнів та освітніх траєкторій подано в [41].

3.1 Кількісні та якісні зміни інституції освіти та освіченості населення

Не маючи на меті детальний опис усіх структурних змін галузі освіти в Україні з середини ХХ століття, основний акцент зробимо на вищій освіті, оскільки саме вона є необхідною умовою доступу до більшості занять кваліфікованої розумової, у тому числі управлінської праці, практикування яких визначає класову належність індивідів до службових класів вищого і нижчого рівнів (І і ІІ). При цьому повна загальна середня освіта ще в 1960-х – 1970-х роках стала не лише загальнодоступною, а й обов'язковою, якою залишилась і в Україні незалежній. Зауважимо, що вища освіта як необхідна умова вказаної класової належності не обов'язково водночас становить умову достатню. Як зазначалось у першому розділі, сучасні дослідники соціальної мобільності звертають увагу на значні розбіжності між рівнями освіти працівників та кваліфікаційними вимогами їхніх робочих місць на ринку праці, що було значно менш поширеним явищем ще кілька десятиліть тому. Очевидно, для сучасної України це також великою мірою характерне явище.

Для освітньої галузі України, на відміну від статусних і професійних характеристик зайнятості населення, значно легше прослідкувати динаміку основних структурних і кількісних змін, зокрема щодо вищої освіти, взявши за точку відліку середину минулого століття. У 1950 / 1951 навчальному році в Україні 160 вищих навчальних закладів здійснювали підготовку фахівців вищої кваліфікації. У зв'язку з ліквідацією учительських інститутів у 1955 / 1956 навчальному році кількість вишів зменшилася до 134. На кінець існування України радянської (початок 1990 / 1991 навчального року) чисельність ВНЗ зросла до 149, тобто упродовж 35 років кількість вищих навчальних закладів збільшилася лише на 15, а кількість студентів, які там навчалися – у 4,4 рази (з 202 тисяч у 1950 / 1951 навчальному році до 881 тисячі в 1990 / 1991). Водночас упродовж повоєнних радянських десятиліть чисельно зростало й населення країни, тому кількість студентів вищих навчальних закладів у розрахунку на 10 тисяч населення збільшувалася лише упродовж 1950-х – першої половини 1960-х років, а потім залишалася достатньо стабільною майже чверть століття до кінця радянського періоду й початку незалежності (дивись рисунок 3.1).

Упродовж двадцяти пострадянських років на тлі скорочення чисельності населення країни, що триває, динаміка зростання галузі вищої освіти була іншою. Порівняно з 1990 / 1991 початковим роком кількість вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації збільшилася на 200 (до 349 у 2010 / 2011 навчальному році), а чисельність студентів зросла у 2,4 разу, сягнувши 2 130 тисяч 2010 року [110]. У розрахунку на 10 тисяч населення кількість студентів ВНЗ зростає стрибкоподібно, досягши в окремі роки півтисячної позначки. У другій половині першого десятиліття поточного століття кількість місць для навчання лише у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації перевищила кількість випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Таким чином, у пострадянський період в українському суспільстві відбувається швидка експансія вищої освіти, яка, за досвідом подібних процесів у інших країнах, може сприяти вирівнюванню освітніх можливостей для вихідців з усіх

соціальних класів, а може й не вплинути на відношення шансів здобуття освіти, насамперед вищої або й супроводжуватися посиленням нерівності.

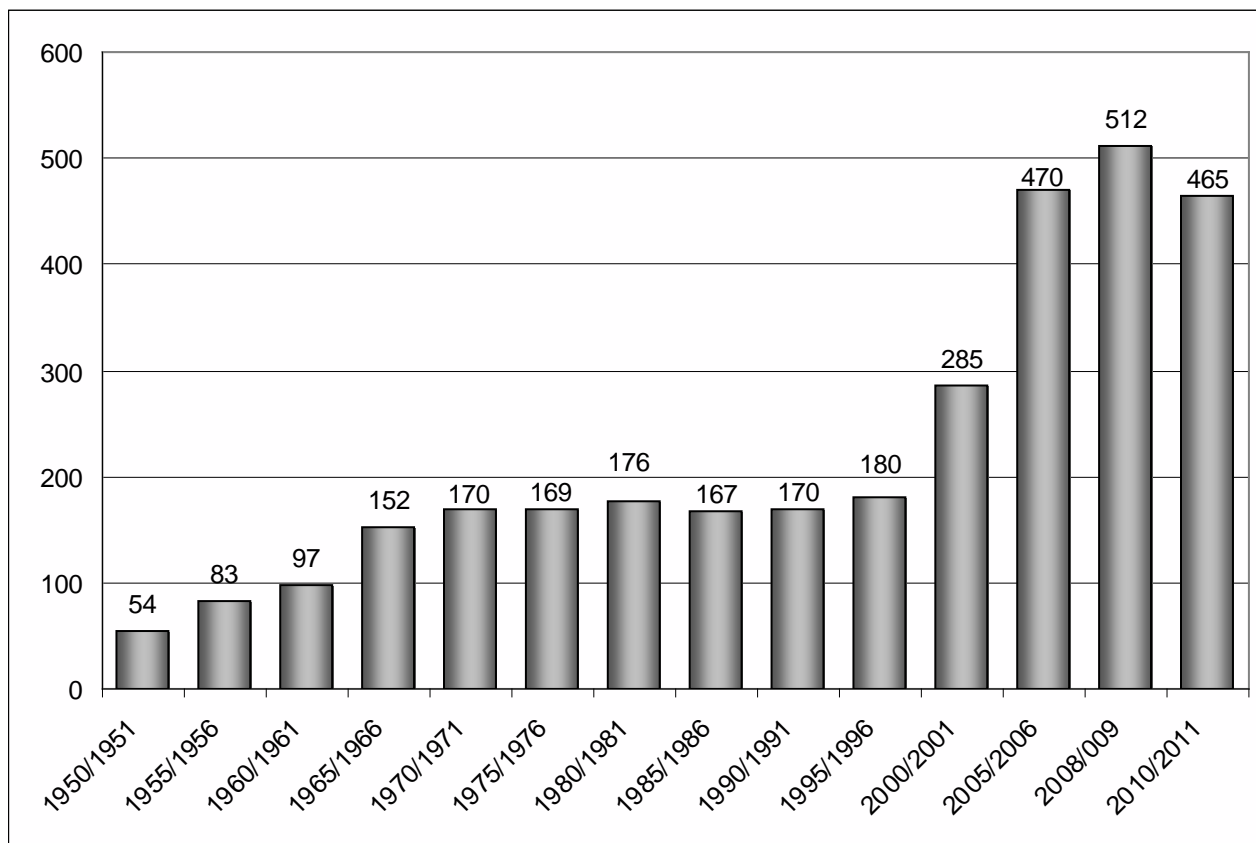

Рисунок 3.1 – Кількість осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації на 10 тисяч населення на початок 1950 / 1951 – 2010 / 2011 років*

*Джерело: [50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 110].

Інституційні та структурні умови здобуття різних рівнів освіти чоловіками й жінками кожної з п'яти виокремлених когорт суттєво різнилися. Наведена динаміка кількісних показників освітньої галузі відображає зміну структурних характеристик як основи структурної мобільності. Рівні відносної мобільності могли зумовлюватися також інституційно встановленими правилами доступу до тих чи тих рівнів освіти, які могли бути сприятливими для вихідців із певних соціальних класів і слугувати перешкодами для інших. Міжгенераційна освітня нерівність і мобільність є наслідком складної взаємодії між різними інституційними акторами (держава, сім'я, ринок праці, власне інституція освіти як реально функціонуюча мережа навчальних закладів). Основним агентом політики освіти, безумовно, є держава, яка встановлює

основні правила функціонування інституції освіти та контролює їхнє дотримання, хоча реальні моделі взаємовідносин щодо здобуття різних рівнів освіти ґрунтуються не лише на формальних, а й неформальних правилах.

Як і у будь-якому іншому суспільстві, в українському соціумі освіта й освітня політика завжди були складовими процесу класового відтворення суспільства. Більше того, на думку сучасних дослідників освітньої галузі, «радянська освітня політика становила яскравий приклад того, як політичні інтереси фаворитизували одні соціальні групи і депривували інші» [122]¹⁾. Упродовж радянського періоду, як власне й періоду незалежності, використовувалися різноманітні інституційні механізми регулювання доступу до різних рівнів освіти, насамперед вищої, які, безумовно, позначалися на тенденціях класового самовідтворення і класової мобільності. До числа таких інструментів регулювання належать власне структурні у розумінні регуляції кількості навчальних закладів та кількості місць для навчання, економічні, зокрема плата за навчання, надання стипендій, грантів і позик на навчання, визначення і законодавчо-нормативне закріплення правил відбору до навчальних закладів різних типів, створення різних інституційних шляхів переходу до вищої освіти, зокрема через підготовчі відділення й курси, а не лише загальноосвітні середні школи, а також засоби прямої позитивної дискримінації. Очевидно, усі інституційні практики мали наслідком як зумисні, так і ненавмисні впливи на освітні можливості вихідців із різних соціальних класів, одним полегшуючи доступ до освіти й відповідних класових позицій, а інших стримуючи у реалізації планів досягнення бажаної освіти, професії і класової належності.

Чоловіки і жінки найстаршої вікової когорти 1930 – 1939 років народження, окрім того, що їхнє дитинство припало на роки Великої Вітчизняної війни, здобували освіту, коли обов'язковою вважалася лише семирічна неповна середня загальна освіта (з 1949 року). Більше того, певні

¹⁾ [122] Шпаковская Л. Л. Советская образовательная политика: социальная инженерия и классовая борьба / Л. Л. Шпаковская // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 39.

рівні освіти перестали бути безкоштовними, оскільки ще восени 1940 року Рада народних комісарів прийняла постанову про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах СРСР. Встановлена плата за навчання диференціювалася залежно від місця розташування шкіл і ВНЗ (столиці країни і республік чи провінційні міста) і не вважалася занадто великою. Проте для окремих соціальних категорій, зокрема низькооплачуваних робітників і службовців, багатодітних батьків, одиноких матерів, що не було рідкістю у повоєнні роки, а найбільшою мірою для колгоспного селянства, такі правила доступу до освіти стали суттєвою перешкодою для подальшого навчання їхніх дітей після досягнення неповної середньої освіти. Безкоштовним залишалося навчання лише у військових училищах. Щоправда, на той час вже були відмінені притаманні довоєнному періоду різноманітні форми залучення до навчання у вищих навчальних закладах молоді певного соціального походження, насамперед вихідців із робітничого класу, навіть за умови відсутності у них повної загальної середньої освіти. Натомість було запроваджено для всіх охочих навчатись у вищій школі вступні іспити як механізм відбору кращих не за ознаками класового походження, а за здібностями, навчальними успіхами і мотивованості до здобуття вищого рівня освіти. Позитивна дискримінація за соціальним походженням змінилася формально рівним доступом до вищої освіти і однаковими правилами для всіх, а також першими проявами позитивної дискримінації за навчальними досягненнями, оскільки введена у середині 1940-х років золота медаль для відмінників–випускників шкіл надавала право вступу до вищих навчальних закладів без іспитів [121]. Отже, інституційні умови здобуття освіти чоловіками і жінками найстаршої вікової когорти формально сприяли рівності можливостей, не надаючи переваг за класовим походженням. Здатність сім'ї спрямувати, мотивувати і фінансово підтримати перехід дітей до вищих рівнів освіти, очевидно, мала вирішальне значення, а класова диференційованість можливостей різних сімей на той час не потребує пояснення, і не лише щодо фінансових ресурсів.

Запроваджену 1940 року плату за навчання було відмінено в СРСР влітку 1956 року, і це стосувалося як середньої, так і вищої освіти. Тож чоловіки і жінки наступної вікової когорти (1940 – 1949 років народження) могли безоплатно навчатися у старших класах середньої та вищій школі. Проте на зміну фінансовій регуляції доступу до певних рівнів освіти приходять суто соціальна. Держава як основний інституційний актор повертається до засобів регулювання соціального складу вступників до вищих навчальних закладів. Наприкінці 1958 року було запроваджено цілу низку інституційних змін до середньої та вищої освіти внаслідок прийняття нового закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР» [95]. Відповідно до суті закону першу частину його назви можна було би перейменувати на кшталт «Про зміцнення зв'язку школи з соціальною структурою суспільства». Найважливішу інституційну новацію для середньої освіти становило запровадження як обов'язкової для всіх дітей відповідного віку восьмирічної загальної середньої освіти. На рівні ж вищої освіти формально зберігається меритократичний принцип конкурсного відбору за результатами вступних іспитів, але до «заслуг» додається ще одна – наявність стажу практичної роботи. Новий закон встановлює, що під час зарахування на навчання до вищих навчальних закладів слід надавати перевагу абітурієнтам зі стажем роботи. Фактично для більшості випускників шкіл це означало можливість переходу до вищої освіти лише після двохрічної і більше роботи на промислових підприємствах, у колгоспах/радгоспах чи якихось установах невиробничих галузей народного господарства.

На той час, як власне завжди і всюди, соціальний склад студентства не відповідав соціальному складу населення країни, а відтворення прошарку інтелігенції відбувалося більшою мірою за рахунок дітей–вихідців із цього ж прошарку, тобто через механізм їхньої міжгенераційної іммобільності. Як згодом зазначали радянські соціологи, «усе радянське студентство (за винятком окремих випадків – діти священнослужителів тощо) становлять трудящі та їхні діти. Проте соціальний склад студентів наразі все ще суттєво відрізняється від

структури населення, тим самим у поповненні інтелігенції через цей канал роль різних соціальних груп виявляється невідповідною до частки цих груп у складі населення» [94]¹⁾. Запровадження першочергового зарахування до вищих навчальних закладів абітурієнтів зі стажем роботи привело до різкого зменшення серед студентів-першокурсників випускників безпосередньо після закінчення школи. Якщо в 1957 році випускники шкіл становили близько 67 % абітурієнтів денних відділень вищих навчальних закладів УРСР, то в 1960 році їхня частка зменшилася до 25 % [43]²⁾. Для вищих навчальних закладів російського м. Свердловська дослідники виявили падіння частки випускників шкіл серед першокурсників з 91,3 % у 1955 році до 16,8 % у 1961 році. Натомість більше половини усіх зарахованих змогли в особистих анкетних даних вказати належність до робітничого класу як за походженням, так і за власною належністю, набутою внаслідок тимчасової праці заради стажу практичної роботи [94]³⁾.

На освітній мобільності чоловіків і жінок вікової когорти 1940 – 1949 років народження частково могла позначитися і наступна хвиля інституційних освітніх перетворень, пов'язана з переходом до обов'язкової повної загальної середньої освіти на початку 1960-х років, яка тривала упродовж десятиліття і по суті означала експансію повної середньої освіти в країні. У середині 1960-х років були також частково відмінені переваги для вступу до ВНЗ, які надавав трудовий стаж, що збільшило можливості переходу до вищої освіти відразу після завершення шкільного навчання. У зв'язку з цими освітніми новаціями, які повною мірою позначилися на освітніх траєкторіях чоловіків і жінок наступної когорти 1950 – 1959 років народження, наприкінці 1960-х років відбулися помітні зміни у розподілі випускників загальноосвітніх шкіл між різними типами навчальних закладів та ринком праці (дивись таблицю 3.1).

¹⁾ [94] Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – С. 128.

²⁾ [43] Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 101.

³⁾ [94] Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – С. 133.

Таблиця 3.1 – Динаміка первинного розподілу випускників 10-х класів шкіл СРСР за типами навчальних закладів, у %*

Типи навчальних закладів	1965	1970	1975	1980
Вищі	41	15	16	16
Середні спеціальні	42	13	16	16
Професійно-технічні училища	—	8	13	27
Безпосередньо на робочі місця	16	64	55	41

* Джерело: [43].

У 1965 році більше 80 % випускників 10-х класів шкіл СРСР стали студентами вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, інші перемістилися безпосередньо на робочі місця. Ситуація кардинально змінилася наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, коли внаслідок реформи у півтора разу зростає кількість молодих людей, які мали повну загальну середню освіту. Тепер безпосередньо після закінчення школи до вищих навчальних закладів вступав лише кожен шостий випускник, а до середніх спеціальних – кожен сьомий. Натомість більше чверті випускників шкіл до кінця 1970-х років ставали учнями професійно-технічних училищ. До того ж, як уже зазначено, із кінця 1960-х років на чверть століття практично припинив діяти структурний чинник освітньої мобільності – збільшення кількості місць у вищих навчальних закладах і відповідно кількості студентів на 10 тисяч населення країни (дивись рисунок 3.1). У цей же час на зміну відміненому першочерговому зарахуванню до вишів абітурієнтів за стажем роботи приходять інші, але подібний за метою засіб регулювання соціального складу студентів. З 1969 року відкриваються підготовчі відділення вищих навчальних закладів – певний аналог довоєнних «рабфаків», покликані підготувати переважно молодь робітничо-селянського походження до навчання у вищій школі та надати їм можливості пільгового зарахування.

Чоловіки і жінки наступної вікової когорти (1960 – 1969 років народження) здобували різні типи освіти з кінця 1970-х – протягом 1980-х років, фактично у період так званого «застою». 1972 року в СРСР офіційно було завершено перехід до обов'язкової повної загальної середньої освіти, розпочатий 1961 року. Відтепер яку б професійну освіту не здобувала молода

людина на базі неповної середньої, зокрема професійно-технічну чи середню спеціальну (нині – неповну вищу), ця освіта мала містити обов'язкову складову як завершення повної загальної середньої освіти. Це означало, що шлях до вищої освіти формально став відкритим і для випускників професійно-технічних училищ, а не переважно випускників загальноосвітніх середніх шкіл. Проте значне зростання кількості потенційних абітурієнтів у цей період, як уже згадано, не супроводжувалося суттєвим розширенням набору до вищих навчальних закладів. Важливо, що на цьому етапі історії радянської вищої освіти діяли запроваджені державою інституційні норми соціальної селективності, розширення доступу до вищої освіти для одних соціальних категорій за рахунок інших, тобто так звана позитивна дискримінація. Йдеться насамперед про певні квоти прийому до вищих навчальних закладів вихідців із сільської місцевості, випускників підготовчих відділень вишів, абітурієнтів, які мали не менше двох років трудового стажу, а також чоловіків, які відслужили 2 – 3 роки у лавах Радянської армії. Щоправда і випускники шкіл – медалісти теж мали певні меритократичні преференції для вступу (не без іспитів, але з можливістю відмінного складання першого основного іспиту). Очевидно, відтворювалися й неформальні норми й нелегальні преференції для дітей економічно забезпеченіших батьків, здатних матеріально вплинути на рішення приймальних комісій, а також неформальні норми залученості батьків до певних соціальних мереж прямих чи опосередкованих відносин як засіб допомоги у процесі переходу дітей до вищої освіти.

Таким чином, на час здобуття освіти представниками останньої радянської (за часом здобуття освіти) вікової когорти діяли як інституційні норми рівності можливостей (обов'язкова загальна середня освіта, меритократичний відбір за результатами вступних іспитів тощо), так і норми позитивної дискримінації, які регулювали доступ до вищої освіти серед іншого і за ознаками соціального походження. У першій половині 1980-х років у підготовленій на прохання Європейського центру ЮНЕСКО монографії про вищу освіту в УРСР [17] усе ще зазначається важлива роль підготовчих

відділень вишів, пільг для абітурієнтів зі стажем практичної роботи не менше двох років у реалізації демократичних принципів забезпечення доступу до вищої освіти представників робітничої та колгоспної молоді. Результатом реалізації таких принципів стало те, що у 1982 році на перший курс вищих навчальних закладів УРСР було зараховано студентів такого соціального складу: робітники та їхні діти – 51,8 %, колгоспники та їхні діти – 12,9 %, службовці та їхні діти – 35,3 % [17]¹⁾, що вважалося хорошим показником, наближеним до соціального складу населення республіки.

Насправді ж картина соціального походження студентів могла бути дещо іншою, з більшою перевагою вихідців із сімей службовців, особливо, якби до уваги брали соціальну належність студентів не лише за батьками-чоловіками, а й за матерями. Класова неоднорідність сімей була й залишається звичним явищем у суспільстві, є багато сімей, де соціальний та освітній статуси матерів вищі, ніж у батьків. За даними одного з порівняльних досліджень впливу вищої освіти на відтворення соціальної структури низки соціалістичних країн, у СРСР наприкінці 1970-х років частка студентів-першокурсників, батьки яких займалися розумовою працею, становила 45 %, а матерів – 55 % [46]. До слова, за часткою зайнятих розумовою працею батьків СРСР суттєво різнився від інших соціалістичних країн (Болгарії, Угорщини, Чехословаччини), де відповідна частка батьків була на чверть більшою, а за часткою матерів відмінності виявилися несуттєвими.

Очевидно, запроваджені на загальнонаціональному рівні вказані заходи позитивної дискримінації до певної міри давали змогу регулювати склад студентів вищих навчальних закладів за соціальним походженням. Цілком імовірно, що вони мали значення радше для стримування поглиблення нерівності, аніж для поступового вирівнювання можливостей здобуття освіти чоловіками і жінками незалежно від соціального походження. Класова належність родини, напевно, залишалася визначальним чинником нерівності

¹⁾ [17] Ефименко Г. Г. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике / Г. Г. Ефименко, Г. А. Лилицкий, В. А. Баженов. – К. : Вища школа, 1983. – С. 31–32.

освітніх можливостей упродовж радянського періоду. Підтвердженням цього можуть слугувати наведені у таблиці 3.2 дані щодо індексів асоціації між професійним статусом батька і рівнем освіти дітей у віці до 30 років, які на момент опитування вже працювали. За браком репрезентативних для СРСР загальом даних, в якості таких були використані результати репрезентативного опитування молоді у м. Кострома, визнаному найтипівішим для європейської частини країни. Індекс асоціації – це ймовірнісний показник, що вимірює вплив соціальної позиції батьків на шанси дітей здобути ту чи ту освіту. Він демонструє, у скільки разів частіше або рідше, ніж у середньому для всієї сукупності, здобувають якийсь рівень освіти вихідці з певної соціальної групи. Якщо індекс має значення більше (менше) одиниці, це означає, що вихідці з певної групи частіше (рідше) здобувають якийсь рівень освіти, аніж за загального (сумарного) розподілу [113].

Таблиця 3.2 – Індеси асоціації для молоді СРСР, 1978 рік*

Професійний статус батька	Рівень освіти молоді		
	ПТУ з середньою освітою	Середня спеціальна	Вища
Працівник фізичної праці у сільському господарстві	1,16	0,66	0,23
Некваліфікований робітник	1,01	1,10	0,41
Робітник середньої кваліфікації	1,16	0,87	0,30
Висококваліфікований робітник	0,91	1,14	1,06
Службовець без спеціальної підготовки	0,68	1,18	2,09
Службовець, який одержав підготовку в технікумі, ПТУ, на курсах	0,72	1,62	3,29
Службовець з вищою освітою	0,36	0,99	3,87
Усього	1,00	1,00	1,00

* Джерело [113].

Наведені у таблиці 3.2 значення індексів асоціації свідчать, що на кінець 1970-х років імовірність здобуття вищої освіти дітьми батьків-службовців була у 2 – 3 рази більшою, ніж у дітей кваліфікованих робітників, не кажучи вже про дітей робітників некваліфікованої праці у промисловості та сільському господарстві. Найбільш «демократичною» щодо рівності шансів виглядала середня спеціальна освіта, хоча для дітей радянського сільського робітничого класу найдоступнішою залишалася освіта професійно-технічна.

Протягом останнього десятиліття існування СРСР достатньо чітко усвідомлюється, що соціальні переміщення молоді різного класового походження за посередництва системи освіти мало піддаються регулюванню, а «...розв'язання цього завдання адміністративними засобами, як виявила, зокрема, практика регулювання соціального складу студентів, навряд чи здійсненне. Ні встановлення спеціальних квот для вступників до вишів з виробництва, ні організація для них спеціальних конкурсів (пропорційно числу поданих заяв), ні створення інших додаткових пільг, як виявилось, не можуть компенсувати прогалин у знаннях, і зараховані до вишів за пільговими умовами з просуванням до старших курсів, як правило, вибувають з числа студентів. Недостатньо ефективними щодо цього виявилися й підготовчі відділення вишів: термін навчання на цих відділеннях недостатній для заповнення прогалин у знаннях, особливо щодо найбільш трудомістких спеціальностей (математика, фізика, іноземні мови тощо)» [2]¹⁾. З іншого боку, «зв'язок освіти з життям» виявлявся не завжди на користь високоосвічених людей. Економічні вигоди від вищої освіти окремих категорій працівників поступово ставали примарними. Якщо у 1949 році співвідношення середніх заробітних плат інженерно-технічних працівників і робітників у промисловості становило 215 рублів до 100 рублів, то в 1982 році вже 112 рублів до 100. У будівництві відповідні співвідношення складали 242 рубля до 100 рублів у 1949 році та 99 до 100 – у 1982 році. Проте це середні показники загалом за професійною категорією. Якщо ж розглядати середню заробітну плату молодого інженера, то вона насправді була на третину чи половину меншою, ніж у однолітка молодого робітника середньої чи вищої кваліфікації. Це ж стосувалося й інших фахівців, зокрема лікарів, вчителів, науковців [95]. Інституційне регулювання нерівності, зокрема рівнів оплати праці, опосередковано впливало на престиж і привабливість занять висококваліфікованою розумовою працею та значення освіти як каналу соціальної мобільності.

¹⁾ [2] Аитов Н. А. Управление развитием социальной структуры советского общества / Н. А. Аитов, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1988. – С. 93–94.

Основний період здобуття різних рівнів освіти наступної вікової когорти (1970 – 1979 роки народження) припадає на кінець 1980-х – 1990-ті роки минулого століття. Це період «перебудови», її завершення розпадом СРСР та першого десятиліття незалежності України. У цей період спочатку відбувається розширення кооперативної власності, пізніше – легалізація приватної власності як альтернативного шляху соціальної мобільності. Підприємницька діяльність стає новим соціальним ліфтом, який рухається як на базі освітнього, так і паралельно останньому, оскільки така діяльність теоретично стає доступною кожному незалежно від рівня здобутої освіти. Оскільки останні десятиліття радянського періоду характеризувалися відносно невисоким матеріальним статусом випускників вишів, привабливість вищої освіти тимчасово зменшується. Молоді люди, навіть вихідці з високоосвічених сімей, вважали достатнім отримати середню, неповну вищу чи навіть професійно-технічну освіту, що вже не сприймалося як перешкода для соціального, насамперед економічного, зростання. Змінюється державна політика регулювання доступу до вищої освіти. Актуальні для попередньої вікової когорти заходи позитивної дискримінації кануть в історію, а ефективні заходи вирівнювання освітніх можливостей не запроваджуються, якщо такими не вважати розгортання експансії вищої освіти, що може бути чинником радше структурної, а не обмінної соціальної мобільності, хоча може впливати й на рівні останньої.

Основна відмінна риса цього періоду – швидка експансія вищої освіти, завдяки чому здійснено перехід від умовно елітної до масової вищої освіти. Небачені в історії країни темпи збільшення кількості студентів на 10 тисяч населення країни (дивись рисунок 3.1) викликають змішані почуття, оскільки позитивне значення освіти для розвитку людини накладається на непевність щодо можливостей реалізації освітнього потенціалу за умов глибокої соціально-економічної кризи початкового періоду незалежності, який збігся з початком періоду переходу від соціалістичної планової економіки до капіталістичної ринкової. Надання освітніх послуг перетворюється також на один із видів приватної бізнесової діяльності з дозволу державного агента

регулювання освітньої політики – Міністерства освіти і науки України. Хоч як це не дивно, але санкціонована державою експансія вищої освіти, яка дійшла до рівня, коли кількість прийнятих до ВНЗ III – IV рівнів акредитації студентів в окремі роки перевищувала кількість випускників денних шкіл, супроводжується поверненням до позитивної дискримінації.

Хоча розрив із радянським минулим означав і розрив із радянським досвідом інституційного регулювання доступу до вищої освіти вихідців з різних класів, окремі інституційні практики позитивної дискримінації поновилися. Стосується це насамперед соціальної категорії дітей–вихідців із сільської місцевості. Проте, на відміну від радянського періоду, мотивацією було аж ніяк не вирівнювання шансів та зменшення освітньої нерівності між вихідцями з різних соціальних класів, а необхідність розв’язання нагальної соціальної проблеми залучення висококваліфікованих фахівців до роботи у сільській місцевості, населення якої, за даними Першого Всеукраїнського перепису населення, суттєво не зменшилося і становить близько третини від загальної кількості мешканців країни.

З 1999 року чинною залишається постанова Кабінету Міністрів України «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості», яка вже двічі доповнювалася у 2003 і 2008 роках і якою запроваджено порядок встановлення підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах [90]. Установлена квота не повинна перевищувати 75 % обсягів державного замовлення на підготовку фахівців з кожної спеціальності у вищих сільськогосподарських, 50 % – у вищих педагогічних та у вищих навчальних закладах залізничного транспорту, митної служби і 25 % – в інших вищих навчальних закладах. Щоправда, такий інституційний механізм вирівнювання освітніх можливостей дітей–вихідців із сільської місцевості здатний сприяти здобуттю ними вищої освіти лише за тими спеціальностями, які знаходять застосування у сільській місцевості. Якщо ж випускник сільської школи хотів би здобути фах астронома, фізика, соціолога, льотчика, банкіра,

політолога, менеджера чи ще якоїсь з численних висококваліфікованих урбанізованих професій, то йому доведеться конкурувати з міськими однолітками без будь-яких пільг у ситуації очевидної нерівності стартових умов, якості здобутої загальної середньої освіти, цифрової нерівності тощо з наперед відомим результатом такої конкуренції. Вплив цього засобу позитивної дискримінації на нерівність освітніх можливостей за нашими емпіричними даними відстежити неможливо, але сам факт його існування є підтвердженням відсутності рівності можливостей та нездатності основних інституційних акторів іншими шляхами забезпечити сільську місцевість висококваліфікованими фахівцями.

Протягом періоду незалежності в Україні з кожним роком збільшується питома вага абітурієнтів, зарахованих до вищих навчальних закладів для навчання на платній основі. Наприклад, якщо у 1995 / 1996 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 18 % студентів, то у 2010 / 2011 – 53 % [110]. Упродовж усього пострадянського періоду в Україні також спостерігається найнижча віддача від освіти порівняно з іншими пострадянськими та постсоціалістичними країнами [162]. Хоча віддача від освіти зростала, але значно повільнішими темпами, ніж в інших країнах. У 2007 – 2008 роках збільшення заробітної плати за кожен додатковий рік освіти становило в Україні 5,2 %, тоді як у Латвії – 6,3 %, Чехії – 6,9 %, Словаччині – 7,3 %, Росії – 8,2 %, Словенії – 8,3 %, Польщі – 9,8 % [162]. Результати відповідних досліджень виявили, що економічне зростання в Україні упродовж 2000-х років не вплинуло на віддачу від освіти. З усіх можливих рівнів освіти лише вища залишається чинником, здатним диференціювати рівень заробітної плати.

Загальний рівень освіченості населення України значно зріс, порівняно з радянськими десятиліттями. Проте безпосереднє зіставлення показників рівня освіченості населення не загалом, а за професійними групами упродовж охопленого дослідження міжгенераційної мобільності періоду неможливе через вказані у минулому розділі причини зміни методологічних засад

статистичних класифікацій та збору даних. У таблиці 3.3 наведено дані щодо рівня освіти населення України, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять, розраховані за даними Першого Всеукраїнського перепису населення у 2001 році [18]. На жаль, протягом 2000-х років подібні дані Державною службою статистики України не публікувались взагалі. Систематично оприлюднювався лише розподіл найманих працівників за рівнем освіти та видами економічної діяльності, а не професійними групами, в основі виокремлення яких, нагадаю, лежить Міжнародна стандартна класифікація занять ISCO-88 (дивись Додаток А), адаптована для України в останній версії як «Класифікатор професій ДК 003:2010» [23]. Кваліфікаційний рівень робіт, віднесених до певної професійної категорії, визначається залежно від вимог до освіти та професійного навчання працівника. Для перших трьох професійних категорій кваліфікаційним рівнем, що домінує, є наявність повної, базової чи неповної вищої освіти. Щодо категорії технічних службовців, то кваліфікаційні вимоги можуть передбачати наявність трьох рівнів освіти: неповної вищої (молодший спеціаліст), повної загальної та професійно-технічної. Більшість професій категорії «Працівники сфери обслуговування та торгівлі» вимагає освіти не вище повної загальної середньої та професійно-технічної, і лише окремі професії можуть мати освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста.

За наведеними у таблиці 3.3 даними добре видно, що на 2001 рік, коли експансія вищої освіти в Україні лише набирала обертів, серед зайнятих чоловіків і жінок вже спостерігалися достатньо високі рівні незбігу між досягнутими ними рівнями освіти та вимогами робочих місць. Серед технічних службовців і працівників сфери обслуговування та торгівлі майже 14 % і 10 % відповідно мали повну і базову вищу освіту, чого взагалі не передбачено кваліфікаційними вимогами до подібних занять.

Таблиця 3.3 – Рівень освіти населення України, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять, 2001 рік, у %*

Групи занять	Повна та базова вища	Неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня
Міське і сільське населення, обидві статі				
Всього зайнятих економічною діяльністю	22,3	25,1	43,0	8,6
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	54,6	30,2	13,9	1,3
Професіонали	82,6	14,4	2,9	0,1
Фахівці	25,4	50,9	22,2	1,3
Технічні службовці	13,6	30,0	49,3	6,8
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	9,9	27,7	53,2	8,3
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	4,2	13,2	57,0	22,6
Кваліфіковані працівники з інструментом	5,3	22,0	61,4	10,2
Оператори та складальники устаткування та машин	4,5	19,3	64,8	10,5
Найпростіші професії	4,0	16,1	58,9	18,4
Міське населення, обидві статі				
Всього зайнятих економічною діяльністю	28,0	27,9	38,0	5,5
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	58,6	28,6	11,8	1,0
Професіонали	83,4	13,6	2,9	0,1
Фахівці	28,3	49,4	21,1	1,2
Технічні службовці	15,6	30,8	47,6	5,7
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,5	29,6	51,1	7,1
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	10,7	20,2	52,4	14,5
Кваліфіковані працівники з інструментом	5,9	24,0	60,1	9,1
Оператори та складальники устаткування та машин	5,7	23,2	61,8	8,6
Найпростіші професії	5,8	22,1	57,2	12,7
Сільське населення, обидві статі				
Всього зайнятих економічною діяльністю	10,1	19,1	53,8	15,3
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	36,2	37,5	23,5	2,7
Професіонали	78,1	18,7	2,9	0,2
Фахівці	13,7	57,4	27,1	1,8
Технічні службовці	6,8	27,4	54,9	10,3
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	4,0	20,8	61,0	12,9
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	2,9	11,9	57,9	24,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	2,7	14,1	66,7	15,2
Оператори та складальники устаткування та машин	1,7	11,0	71,4	14,8
Найпростіші професії	3,1	12,8	59,8	21,5

* Джерело: [18].

Наступні чотири професійні категорії стосуються суто фізичної праці, і, зрозуміло, що належні до них заняття не вимагають від працівників жодного рівня вищої освіти. Натомість близько 5 % віднесених до цих професійних категорій працівників мали базову і повну вищу освіту, а від 13 % до 22 % –

неповну вищу. Очевидно, у містах ситуація «надлишкової кваліфікованості» працівників у розумінні їхньої «надлишкової освіченості» у 2001 році виглядала ще наочніше. Серед працівників сфери обслуговування та торгівлі 40 % мали вищу освіту (повну, базову і неповну разом), а серед міського робітничого класу від кваліфікованих працівників з інструментом до найпростіших професій – третина. Звичайно, це дуже позитивне явище, коли працівники є добре освіченими, але чи лише вигоди це приносить суспільству, яке здатне забезпечити досяжність вищих рівнів освіти (питання якості освіти наразі не обговорюється), але не здатне забезпечити працівників відповідними робочими місцями?

Упродовж другого десятиліття незалежності (2000 – 2010 роки) кількість економічно активного населення України у віці 15 – 70 років, яке мало повну вищу освіту, зросло на 135,8 % і у 2010 році становило близько чверті (25,8 %) (дивись таблицю 3.4). Загалом частка працівників з вищою освітою усіх рівнів за десять років зросла лише на 3 %, але суттєво змінився пропорційний розподіл зайнятих із повною і неповною вищою освітою на користь перших.

Таблиця 3.4 – Рівень освіти економічно активного населення України у віці 15 – 70 років, у %*

Роки	Повна вища	Базова вища	Неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня	Початкова загальна або не мають освіти
2000	19,0	2,1	24,3	42,4	9,4	1,7
2005	21,0	2,0	22,1	43,1	10,7	1,1
2006	21,9	1,9	22,6	43,1	9,6	0,8
2007	22,8	1,5	22,1	43,8	9,0	0,7
2008	23,2	1,2	21,2	45,3	8,4	0,7
2009	24,9	1,0	21,2	44,6	7,8	0,5
2010	25,8	1,0	20,5	44,9	7,3	0,5
2010 у % до 2000	135,8	47,6	84,4	105,9	77,7	29,4

* Обраховано за: [15; 16].

Вказана тенденція скорочення кількості зайнятих із неповною вищою освітою і збільшення з повною вищою характерна для найманих працівників усіх видів економічної діяльності, окрім сільського господарства, транспорту та зв'язку, де частка працівників із неповною вищою освітою не зменшувалася

(дивись таблицю 3.5). За шість років, з кінця 2004 до кінця 2010 років, частка найманих працівників із повною вищою освітою зросла на майже на третину, проте таке збільшення відбувалося вкрай нерівномірно серед зайнятих у різних видах економічної діяльності. Найшвидшими темпами пропорції високоосвічених працівників зростали у сфері торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку (178 %), сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (168 %), а також транспорту та зв'язку (148 %). Навряд чи ці галузі так прискорено поповнювалися робочими місцями, які потребують наявності вищого рівня освіти. З більшою ймовірністю відбувається поширення явища невідповідності між рівнем здобутої людиною освіти та її заняттям, до того ж явища диференційованого залежно від класового походження володарів дипломів про повну вищу освіту.

Таблиця 3.5 – Розподіл найманих працівників за типом вищої освіти і видами діяльності у відсотках до облікової кількості штатних працівників*

Види економічної діяльності	На кінець 2004 р о к у		На кінець 2010 р о к у		Повна вища 2010 у % до 2004
	Неповна та базова вища освіта	Повна вища	Неповна та базова вища освіта	Повна вища	
Усього	25,5	24,7	24	32,6	132
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	14,6	7,2	16	12,1	168
Рибальство, рибництво	21,7	12,2	18,3	15,1	124
Промисловість	24,4	16,1	23,1	21,7	135
Будівництво	22,2	13,9	18	24,7	178
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	31,2	25,7	24,1	32,1	125
Діяльність готелів та ресторанів	32,4	15,8	29,4	22,6	143
Діяльність транспорту та зв'язку	22,3	14,6	22,3	21,6	148
Фінансова діяльність	28,7	54	20,1	66,8	124
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	22,4	35,9	18,6	42,6	119
Державне управління	26,8	56,7	20,5	62,5	110
Освіта	20,1	49,1	19,1	53,2	108
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	43,9	19,7	42,5	21,7	110
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	31,9	28	28,3	33,5	120

* Джерело: [109; 110].

Таким чином, упродовж тривалого періоду з середини ХХ століття до перших десятиліть незалежності суттєво змінювалися як структурні характеристики інституції освіти, так і регуляція доступу до всіх рівнів освіти чоловіків і жінок різних вікових когорт залежно від соціального походження. Для радянського періоду більшою мірою характерна періодична зміна інституційних «правил гри», насамперед щодо переходу до вищого рівня освіти, для пострадянського – кількісні структурні зміни як наслідок експансії вищої освіти. І те, й інше має позначитися на рівнях абсолютної та, цілком ймовірно, відносної освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт.

3.2 Абсолютна міжгенераційна освітня мобільність

Освіту батьків традиційно вважають одним із показників соціального походження індивідів, поряд з класом, статусом чи престижем заняття. З 1980-х років дослідження освітніх досягнень чоловіків і жінок, які походять із різного соціального середовища, зазвичай відбувалися із застосуванням логістично-регресійного моделювання освітніх переходів індивідів, батьки яких належали до різних соціальних класів [155; 262; 263; 279; 292]. Подібний підхід застосовувала й авторка в одній із попередніх праць [275]. Дещо пізніше в соціології до аналізу даних таблиць міжгенераційної освітньої мобільності починають застосовувати логлінійні та лог-мультиплікативні моделі, беручи за показник соціального походження чоловіків і жінок рівень освіти їхніх батьків [280; 295]. Такий підхід, схожий із аналізом даних таблиць міжгенераційної класової мобільності, має низку переваг, зокрема, можливість відокремлення відносної мобільності від структурної, вимірювання загального зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей, співвідношення шансів останніх на

досягнення тих чи тих рівнів освіти. Подібно до нерівності класової, соціальна нерівність в освіті концептуалізується як процес міжгенераційної мобільності та нерівності шансів індивідів різного соціального походження на досягнення того чи того освітнього статусу. Авторка, так само, як у низці попередніх публікацій [75; 76; 77; 79; 81; 85], аналізує міжгенераційну освітню мобільність в українському суспільстві на основі порівняння рівнів досягнутої чоловіками і жінками освіти з освітою їхніх батьків і матерів.

Упродовж другої половини минулого і початку нинішнього століть рівні освіти чоловіків і жінок та їхніх батьків кардинально змінювалися від когорти до когорти. Відповідні дані наведено у таблиці 3.6. З погляду п'яти послідовних вікових когорт для чоловіків характерні кілька основних тенденцій освітньої динаміки. Чоловікам, на відміну від жінок, не притаманне лінійне зростання часток тих, хто здобув повну вищу освіту. У когорті 1950 – 1959 відносна кількість таких чоловіків збільшується (19 %), порівняно з попередньою найстаршою когортою (14 %), але далі знижується і стабілізується на рівні 17 % для двох наступних когорт. Серед чоловіків наймолодшої умовно пострадянської когорти знову зростає частка осіб з повною вищою освітою, що цілком очікувано з огляду на пострадянські трансформаційні процеси. Навряд чи можна вважати так само очікуваним те, що майже кожен восьмий молодий чоловік (12 %) з наймолодшої когорти 1970 – 1979 не матиме атестата про повну загальну середню освіту, що у півтора-два рази перевищує відповідні показники для двох попередніх радянських вікових когорт. Зростання відносних часток відбулося не тільки на верхньому, а й на нижньому полюсах освітньої ієрархії в українському суспільстві. Загалом же серед чоловіків перших чотирьох вікових когорт відбулося майже дев'ятикратне скорочення відносної кількості найменш освічених осіб, а серед жінок – відповідно у сімнадцять разів, що є разючим досягненням радянської освітньої політики повоєнних десятиліть. На рівні неповної вищої освіти (за радянською класифікацією – середньої спеціальної) помітна тенденція до спочатку збільшення, а пізніше зменшення прагнення чоловіків здобувати таку освіту

або, ймовірно, зупинятися на цьому рівні. Наявність у чоловіків професійно-технічної освіти, здобутої після завершення повного циклу шкільного навчання чи разом із загальною середньою у професійно-технічному училищі, систематично зростала від когорти до когорти, досягши 38 % у когорті 1960 – 1969, але скоротившись до 33 % у наймолодшій. В трьох останніх вікових когортах відносно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків, які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої. Освітня традиція пізньорадянського часу поки що відтворюється й молодими українськими чоловіками.

Таблиця 3.6 – Рівні освіти чоловіків і жінок п'яти вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків

Вікові когорти респондентів	Здобутий рівень освіти					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Чоловіки						3283
1930 – 1939	14	15	7	12	52	554
1940 – 1949	19	21	16	20	24	565
1950 – 1959	17	23	27	25	8	763
1960 – 1969	17	18	38	21	6	718
1970 – 1979	21	19	33	15	12	683
Жінки						4330
1930 – 1939	9	22	4	14	51	811
1940 – 1949	17	23	7	26	27	845
1950 – 1959	19	31	20	23	7	984
1960 – 1969	21	32	28	16	3	914
1970 – 1979	26	31	23	12	8	776
Батьки респондентів						7503
1930 – 1939	4	3	1	2	90	1360
1940 – 1949	6	6	1	5	82	1403
1950 – 1959	6	8	4	12	70	1730
1960 – 1969	10	11	7	25	47	1596
1970 – 1979	13	14	20	32	21	1414
Матері респондентів						7587
1930 – 1939	1	2	1	3	93	1360
1940 – 1949	4	5	1	6	84	1406
1950 – 1959	5	8	2	12	73	1742
1960 – 1969	7	15	6	24	48	1626
1970 – 1979	13	21	14	32	20	1453

Примітка. Напівжирним шрифтом у таблиці виокремлено частки серед чоловіків і жінок та їхніх батьків, які мають найбільше значення.

Жінкам усіх вікових когорт найбільша прихильність до професійно-технічної освіти не була притаманна взагалі. На відміну від чоловіків, порівняно частіше жінки трьох молодших вікових когорт зупинялися на здобутті неповної вищої освіти (дивись таблицю 3.6). Частка жінок із повною вищою освітою від когорти до когорти зростала лінійно і серед наймолодшої пострадянської перевищила показник учверть (26 %). Жінки, народжені у 1950 – 1959 роках, вперше наздогнали і перевершили чоловіків за часткою осіб із повною вищою освітою і надалі цією першістю вже не поступалися. Проте, як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна тенденція, що зростає, залишатися без обов'язкової за законом повної загальної середньої освіти (8 %). Формально такі молоді люди знехтували законом України «Про освіту», який стверджує, що обов'язковим для всіх молодих громадян України є здобуття повної загальної середньої освіти. Проте головне, щоб ці чоловіки і жінки могли знаходити заняття на ринку праці й мати відповідні засоби до існування. Позитивним моментом є те, що частина найменш освічених молодих людей (серед чоловіків – трохи менше половини, серед жінок – чверть) навчалися в професійно-технічних училищах без здобуття повної загальної середньої освіти, тобто мають певні знання і навички з якихось робітничих професій. Можливо, це саме той шлях, від якого колись категорично відмовилася радянська система освіти і який вважається цілком прийнятним у розвинених демократичних країнах – серед інших освітніх траєкторій передбачати для тих, хто не хоче, не може чи не здатний освоювати повну програму загальноосвітньої середньої школи, цілком легітимну можливість лише певного професійного навчання на базі неповної середньої освіти. Зрештою ця траєкторія не виключає можливостей для продовження навчання у майбутньому. В багатьох економічно потужніших за Україну європейських країнах зі значно розвиненішою системою освіти тривалість обов'язкового навчання не перевищує 9 – 10 років і зупиняється на рівні неповної загальної середньої освіти. Щоправда, значні зусилля докладаються для вирівнювання можливостей здобуття освіти усіма дітьми, незалежно від

соціального походження і місця проживання, чого поки що практично не спостерігається в Україні. Від обов'язковості повної загальної середньої освіти відмовилися й колишні радянські прибалтійські республіки, нині належні до Європейського Союзу держави.

У нижній частині таблиці 3.6 наведено дані, що відбивають розподіли рівнів здобутої освіти серед батьків і матерів респондентів трьох вікових когорт. Найпомітніша тенденція – це різке зменшення кількості батьків, яким не вдалося закінчити повний курс шкільного навчання, хоча ця категорія й залишається найбільшою серед батьків і матерів респондентів аж до наймолодшої когорти. Батьки найстарших чоловіків і жінок (1930 – 1939), народжені наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть, були дуже низько освіченими. Переважно респонденти вказували на наявність у них початкової освіти, а часом, що не мають взагалі ніякої. Навіть чоловіки і жінки 1950 – 1959 років народження мали батьків, які переважно (70 – 73 %) належали до категорії осіб із неповною середньою освітою. Наймолодші респонденти вирости в сім'ях, де лише п'ята частина батьків і матерів не мали повної загальної середньої освіти. Усім іншим рівням здобутої і батьками, і матерями освіти притаманна тенденція різного за інтенсивністю поступового зростання.

У таблиці 3.7 наведено традиційні для аналізу абсолютної мобільності індекси дисиміляції між освітою батьків та освітою жінок і чоловіків усіх вікових когорт.

Таблиця 3.7 – Індекси дисиміляції (Δ) між походженням (освіта батьків) та рівнем здобутої чоловіками і жінками освіти за віковими когортами, у %

	Вікові когорти, Δ				
	1930 – 1939	1940 – 1949	1950 – 1959	1960 – 1969	1970 – 1979
Чоловіки – батьки	37	57	62	45	25
Жінки – батьки	40	55	62	52	32
Жінки – матері	42	57	70	52	32

Примітка. $\Delta = \sum |p_i - q_i| / 2$, де p_i та q_i становлять частки i -ї категорії у кожному з двох відсоткових розподілів. У цьому разі p_i відповідає часткам розподілу рівнів освіти серед батьків, а q_i – серед респондентів.

В усіх випадках порівняння респондентів із батьками динаміка індексів дисиміляції має форму вигнутої дугоподібної кривої (дивись рисунок 3.2). Загальна відмінність між освітніми рівнями чоловіків і жінок трьох старших вікових когорт та їхніх батьків поступово зростала, досягши найвищих значень для когорти 1950 – 1959 років народження. Найбільший «освітній розрив» притаманний жінкам цієї когорти, порівняно з матерями. Випадки, коли матір і дочка мали різну освіту (загалом 70 %), більш ніж удвічі перевищують випадки однаковості освітніх рівнів. Відмінності з батьками дещо менші – 62 % як для жінок, так і для чоловіків. Вектор відмінностей, що домінує, – на один, а частіше на кілька рівнів вища освіта дітей, аніж батьків. Серед чоловіків і жінок двох молодших вікових когорт спостерігається зменшення «освітніх розривів» із батьками аж до мінімальних серед усіх значень індексу дисиміляції 25 – 32 %.

Рисунок 3.2 – Індеси дисиміляції (Δ) між походженням (освіта батьків) та рівнем здобутої чоловіками і жінками освіти за віковими когортами, у %

Повернемося до освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт. У наступних таблицях (3.8, 3.9 та 3.10) наведено дані, за якими

розраховують освітню іммобільність, загальну освітню мобільність та її різні типи (висхідну і низхідну).

Таблиця 3.8 – Рівень здобутої освіти чоловіками різного соціального походження (за освітою батька) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти чоловіками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	3,4	0,4	0,0	0,2	0,0
	1940 – 1949	3,5	1,1	0,7	0,9	0,4
	1950 – 1959	4,8	1,2	0,8	0,4	0,0
	1960 – 1969	6,3	2,2	1,7	1,0	0,1
	1970 – 1979	8,4	2,8	1,9	0,7	0,1
Неповна вища	1930 – 1939	0,9	0,9	0,0	0,2	0,2
	1940 – 1949	3,5	2,1	0,7	0,4	0,0
	1950 – 1959	2,0	3,1	0,8	0,8	0,3
	1960 – 1969	3,6	3,6	1,8	1,5	0,1
	1970 – 1979	5,2	3,2	2,8	1,8	0,6
Професійно-технічна	1930 – 1939	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2
	1940 – 1949	0,2	0,2	0,4	0,2	0,2
	1950 – 1959	0,9	1,6	1,0	0,7	0,3
	1960 – 1969	1,3	1,0	3,3	1,7	0,1
	1970 – 1979	2,8	4,3	8,1	1,6	2,1
Загальна середня	1930 – 1939	0,7	0,4	0,2	0,2	0,5
	1940 – 1949	1,2	1,2	0,4	2,5	0,5
	1950 – 1959	1,4	3,3	3,1	3,3	0,3
	1960 – 1969	3,3	4,9	9,9	6,0	1,1
	1970 – 1979	3,4	5,7	12,5	7,4	4,3
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	8,3	13,7	6,7	11,0	51,4
	1940 – 1949	10,6	17,0	13,5	15,8	23,0
	1950 – 1959	7,5	14,2	21,2	19,5	7,6
	1960 – 1969	2,1	6,0	21,5	11,0	4,7
	1970 – 1979	1,2	2,5	7,8	3,4	5,4

Примітка. Розподіли іммобільних чоловіків різного соціального походження (освіта батька – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Значення в комірках таблиць 3.8 – 3.10 відповідають часткам чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, які здобули різні рівні освіти, маючи однакове соціальне походження (освіта батька чи матері). За сто відсотків береться

загальна кількість респондентів тієї чи тієї вікової когорти окремо. Тобто, у таблицях 3.8 – 3.10 наведено дані п'яти окремих таблиць для п'яти вікових когорт, але перегруповані відповідно до соціального походження респондентів (освіта батьків), що уможлиблює бачення внеску представників різних освітніх категорій і вікових когорт до динаміки іммобільності та різних типів освітньої мобільності. У таблиці 3.8 наведено дані для чоловіків, коли за соціальне походження береться найвищий рівень освіти їхніх батьків, а у таблицях 3.9 і 3.10 – відсоткові розподіли для жінок залежно від рівня освіти батька і матері відповідно.

Таблиця 3.9 – Рівень здобутої освіти жінками різного соціального походження (за освітою батька) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти жінками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	2,5	1,0	0,0	0,4	0,4
	1940 – 1949	3,3	1,5	0,1	0,4	0,0
	1950 – 1959	3,6	1,0	0,3	0,8	0,0
	1960 – 1969	5,4	2,0	0,5	0,7	0,0
	1970 – 1979	7,5	4,1	0,6	0,3	0,0
Неповна вища	1930 – 1939	0,9	1,2	0,1	0,1	0,6
	1940 – 1949	3,8	0,9	0,0	0,7	0,1
	1950 – 1959	3,9	3,0	1,3	0,8	0,1
	1960 – 1969	4,4	4,5	1,3	0,3	0,0
	1970 – 1979	5,7	5,6	2,1	1,2	0,1
Професійно-технічна	1930 – 1939	0,1	0,4	0,2	0,1	0,0
	1940 – 1949	0,4	0,6	0,1	0,1	0,1
	1950 – 1959	0,9	1,2	0,4	0,2	0,1
	1960 – 1969	2,2	2,6	2,0	0,7	0,1
	1970 – 1979	5,0	7,0	5,4	2,6	1,0
Загальна середня	1930 – 1939	0,7	0,7	0,0	0,2	0,5
	1940 – 1949	1,9	1,4	0,1	1,3	0,4
	1950 – 1959	2,8	3,5	1,7	3,4	0,3
	1960 – 1969	4,8	8,5	6,6	3,6	0,7
	1970 – 1979	5,3	8,8	8,4	5,6	3,4
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	5,1	19,2	3,2	13,0	49,3
	1940 – 1949	7,5	18,9	6,9	23,0	26,5
	1950 – 1959	7,6	22,8	15,8	17,9	6,6
	1960 – 1969	4,6	14,4	17,2	10,3	2,6
	1970 – 1979	2,5	5,4	6,1	2,8	3,6

Примітка. Розподіли іммобільних жінок різного соціального походження (освіта батька – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Таблиця 3.10 – Рівень здобутої освіти жінками різного соціального походження (за освітою матері) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти жінками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	1,4	0,4	0,0	0,1	0,0
	1940 – 1949	2,1	0,6	0,0	0,0	0,0
	1950 – 1959	3,4	0,7	0,0	0,5	0,0
	1960 – 1969	4,3	1,9	0,4	0,1	0,0
	1970 – 1979	7,8	2,8	0,4	0,3	0,0
Неповна вища	1930 – 1939	0,4	1,5	0,1	0,1	0,1
	1940 – 1949	3,3	1,5	0,0	0,1	0,1
	1950 – 1959	4,3	3,1	0,7	0,6	0,1
	1960 – 1969	6,4	6,0	1,9	0,7	0,0
	1970 – 1979	7,1	10,1	2,7	1,9	0,8
Професійно-технічна	1930 – 1939	0,4	0,0	0,1	0,0	0,0
	1940 – 1949	0,5	0,4	0,2	0,4	0,0
	1950 – 1959	0,4	0,8	0,7	0,3	0,0
	1960 – 1969	1,1	2,0	1,5	0,4	0,1
	1970 – 1979	3,0	5,0	4,7	1,7	0,6
Загальна середня	1930 – 1939	1,2	0,4	0,0	0,2	0,2
	1940 – 1949	2,5	1,8	0,1	1,1	0,1
	1950 – 1959	3,0	3,7	1,6	2,7	0,4
	1960 – 1969	4,6	7,9	7,0	3,6	0,5
	1970 – 1979	6,3	8,8	8,5	6,1	3,2
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	5,9	20,3	3,3	13,4	50,4
	1940 – 1949	8,4	19,1	6,9	23,9	26,8
	1950 – 1959	7,8	23,2	16,5	18,9	6,6
	1960 – 1969	5,1	14,2	16,7	10,8	2,7
	1970 – 1979	1,8	4,1	6,3	2,5	3,5

Примітка. Розподіли іммобільних жінок різного соціального походження (освіта матері – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Підрахований за даними таблиць 3.8 – 3.10 сумарний розподіл іммобільності та різних типів мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт подано у зведеній таблиці 3.11. Сумарні показники різних типів мобільності (дивись таблицю 3.11 та рисунки 3.3, 3.4 і 3.5) свідчать про певні загальні тенденції міжгенераційної абсолютної мобільності й іммобільності, притаманні чоловікам і жінкам п'яти вікових когорт. Насамперед, зауважимо, що загальні тенденції динаміки рівнів іммобільності та обох типів вертикальної мобільності чоловіків і жінок подібні до мобільності класової. Проте конкретні відсоткові показники усіх рівнів мобільності класової і освітньої не ідентичні. Також у випадку освітньої мобільності між чоловіками і жінками усіх вікових когорт спостерігаємо значно більше подібностей, ніж у випадку абсолютної міжгенераційної класової мобільності, аналізованої у попередньому розділі.

Таблиця 3.11 – Типи міжгенераційної освітньої мобільності чоловіків і жінок за віковими когортами, у %

Типи освітньої мобільності	Вікові когорти				
	1930 – 1939	1940 – 1949	1950 – 1959	1960 – 1969	1970 – 1979
Чоловіки за освітою батька					
Іммобільність	56,1	31,5	19,8	23,9	32,5
Вертикальна мобільність у тому числі:	43,9	68,5	80,2	76,1	67,5
висхідна мобільність	42,2	63,4	74,6	64,6	48,8
низхідна мобільність	1,7	5,1	5,6	11,5	18,7
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	24,8	12,4	13,3	5,6	2,6
Жінки за освітою батька					
Іммобільність	53,4	32,1	17,0	18,1	27,7
Вертикальна мобільність у тому числі:	46,6	67,9	83,0	81,9	72,3
висхідна мобільність	43,3	64,5	78,1	75,6	56,9
низхідна мобільність	3,3	3,4	4,9	6,3	15,4
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	13,1	19,0	15,9	12,0	3,7
Жінки за освітою матері					
Іммобільність	53,6	31,7	16,5	18,1	32,2
Вертикальна мобільність у тому числі:	46,4	68,3	83,5	81,9	67,8
висхідна мобільність	45,3	66,9	80,2	75,8	53,4
низхідна мобільність	1,1	1,4	3,3	6,1	14,4
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	41,2	47,8	24,3	12,4	3,7

Примітка. Вертикальна мобільність – висхідна та низхідна мобільності разом.

В усіх трьох випадках порівняння чоловіків з батьками, а жінок з батьками і матерями іммобільність має досить чітку U-подібну форму, тобто найвищі її рівні характерні для представників двох найстарших вікових когорт (1930 – 1939 та 1940 – 1999) та наймолодшої (1970 – 1979). У випадку чоловіків та жінок у порівнянні з рівнем освіти матерів показник освітньої іммобільності умовно пострадянської когорти досяг рівня когорти 1940 – 1949, тобто така сама частка чоловіків і жінок відтворила освітню належність батьків і матерів.

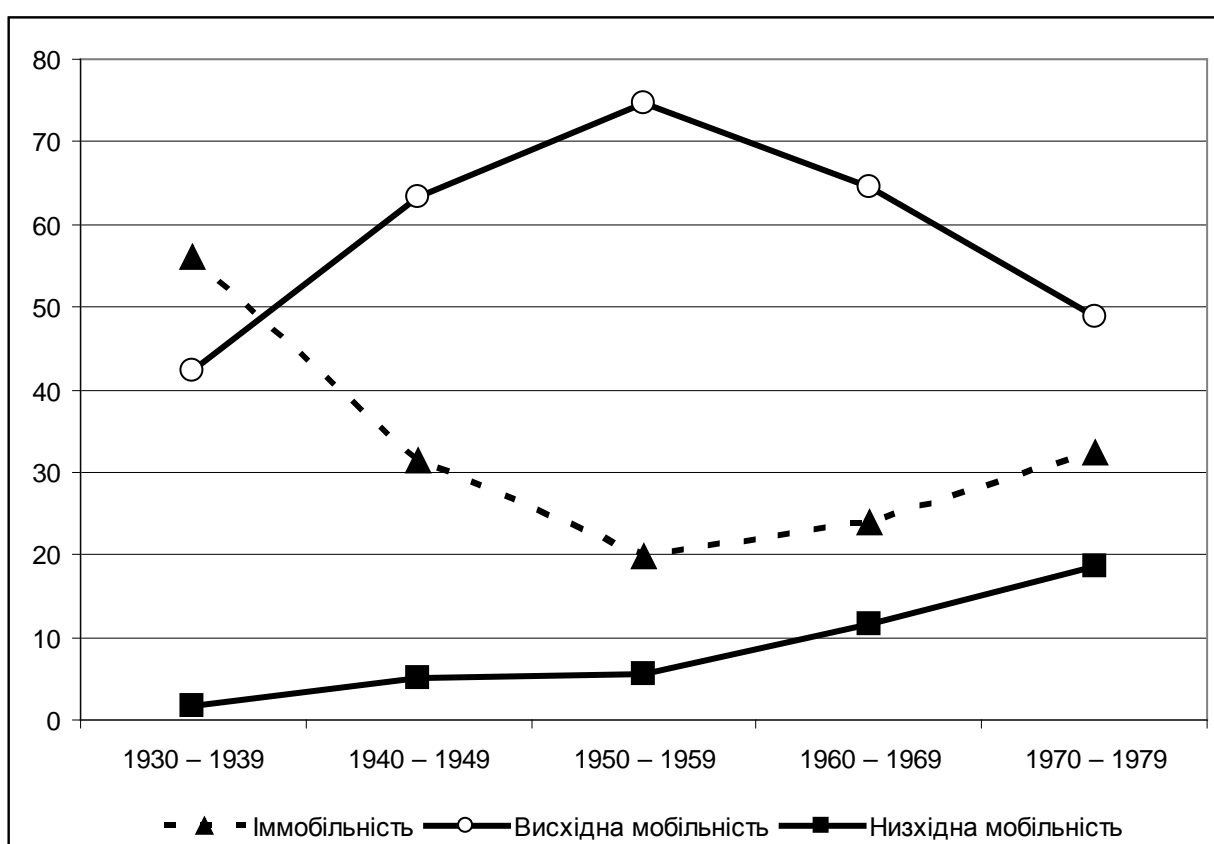

Рисунок 3.3 – Типи міжгенераційної освітньої мобільності чоловіків (за освітою батька) за віковими когортами, у %

Рівні висхідної вертикальної мобільності мають протилежну U-обернену форму, що означає наявність порівняно нижчих рівнів мобільності для крайніх вікових когорт. Проте висхідна освітня мобільність серед чоловіків і жінок наймолодшої вікової когорти залишалася все ще вищою, аніж серед представників когорти найстаршої. Упродовж усього охопленого дослідженням періоду найчастіше в іншій, вищій ніж у батьків освітній категорії опинялися

чоловіки і жінки 1950 – 1959 років народження. Саме представники цієї вікової категорії першими серед інших мали здобувати законодавчо визначену на той час як обов’язкову повну загальну середню освіту, а також скористатися з відміни переваги для вступу до вищих навчальних закладів, які надавав трудовий стаж. Близькі до найвищих також показники вертикальної освітньої мобільності чоловіків і жінок наступної когорти 1960 – 1969. Цілком імовірно, що цим віковим когортам будуть притаманні й порівняно вищі рівні мобільності відносної.

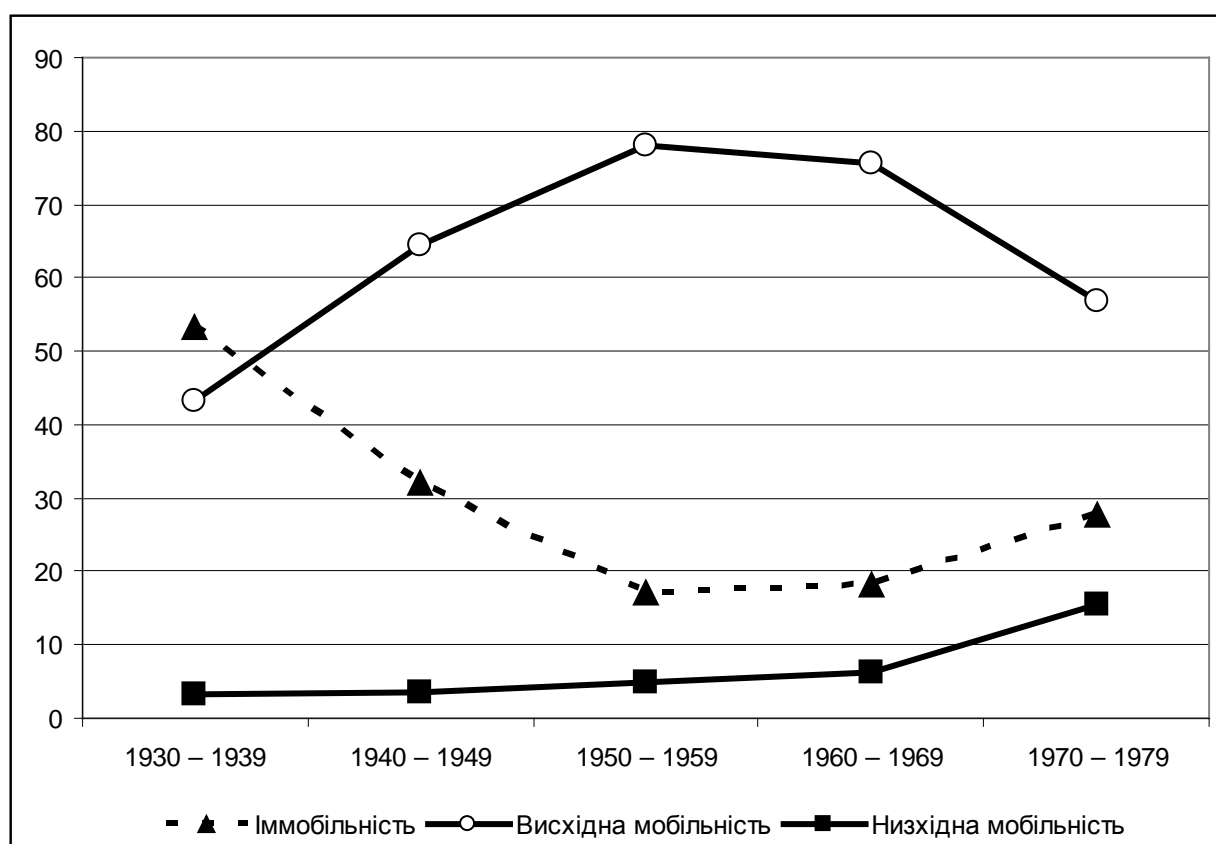

Рисунок 3.4 – Типи міжгенераційної освітньої мобільності жінок (за освітою батька) за віковими когортами, у %

Вертикальна мобільність складається не лише з висхідної, а й низхідної, коли діти мають нижчі рівні освіти, ніж їхні батьки. На усіх трьох рисунках (3.3 – 3.5) бачимо криву низхідної вертикальної мобільності, що лінійно зростає. Серед чоловіків частка тих, хто не здобув такого самого, як у батька, рівня освіти помітно зросла серед представників двох молодших вікових когорт, досягши найвищого рівня (18,7 %) серед наймолодших чоловіків (на тлі обов’язковості середньої загальної освіти та експансії вищої). Серед жінок

спостерігається така сама тенденція, а рівень низхідної освітньої мобільності поки що досяг позначки близько 15 % у когорті 1970 – 1979.

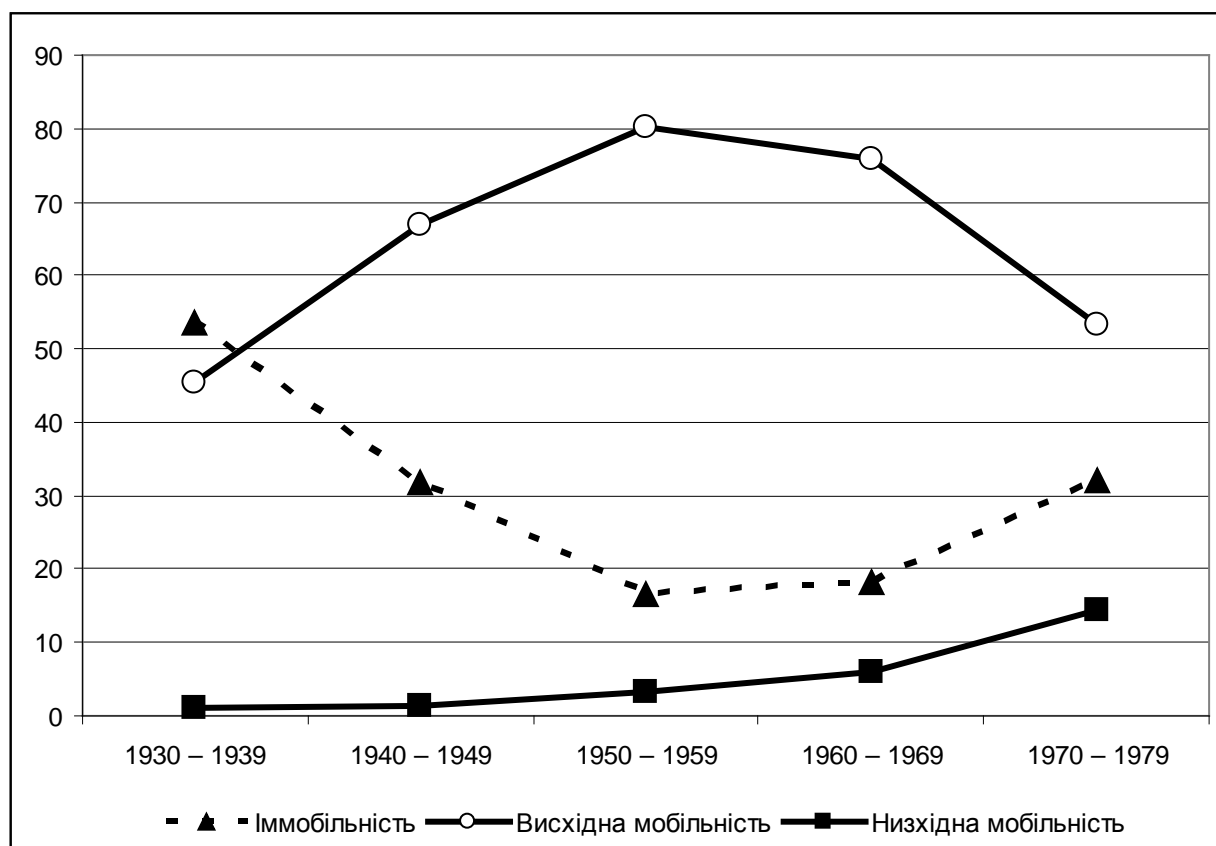

Рисунок 3.5 – Типи міжгенераційної освітньої мобільності жінок (за освітою матері) за віковими когортами, у %

Таким чином, упродовж тривалого періоду спостерігалися суттєві коливання рівнів імобільності та абсолютної висхідної й низхідної мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт. Для індивідів трьох молодших вікових когорт доступ до повної загальної середньої освіти став формально рівним і законодавчо нормативним. Водночас зі збільшенням частки молодих людей із повною загальною середньою освітою, тобто потенційних вступників до вищих навчальних закладів, кількість місць для навчання у вишах пропорційно не збільшувалася і тривалий час залишалася більш-менш стабільною. Тільки з середини 1990-х років відбулося стрибкоподібне збільшення кількості «місць наверху», тобто на найвищому рівні освітньої ієрархії. Подивимося, як усі ці зміни відбивалися на міжгенераційній відносній освітній мобільності та співвідношенні шансів.

3.3 Динаміка шансів здобуття освіти

Одним із традиційних емпірично обґрунтованих пояснень тенденцій міжгенераційної класової мобільності, зокрема соціальної рухливості, є звернення до освітньої нерівності. Адже вважається, що здобута освіта слугує посередником досягнення класової належності, а зміни у співвідношенні шансів здобуття освіти між індивідами різного соціального походження зумовлюють відповідні коливання рівнів відносної класової мобільності [154; 290; 302]. Можемо припустити, що притаманні й українському суспільству виявлені й описані у попередньому розділі моделі та коливання відносної класової мобільності будуть близькими до відповідних моделей і рівнів мобільності освітньої. Особливий інтерес становлять дві когорти. По-перше, жінки 1940 – 1949 років народження, серед яких класова нерівність різко збільшилася, чого не спостерігалось серед чоловіків відповідного віку, а по-друге, представники наймолодшої вікової когорти – перші безпосередні учасники експансії вищої освіти, серед яких класова нерівність дещо зросла, і було б дивним припускати, що на тлі освітньої експансії зростатиме й освітня нерівність, хоча, як зазначено у першому розділі, таке явище спостерігалось в інших країнах.

Таблиці 3.12 – 3.14 містять ті самі дані, що й таблиці 3.8 – 3.10, але в комірках наведено відсотки за рядком, тобто розподіл респондентів однакового соціального походження (освіта батьків) між різними освітніми категоріями за здобутою ними самими освітою. Це таблиці так званої вихідної міжгенераційної освітньої мобільності. Вийшовши з одного освітнього середовища (освіта батьків), але в різні часові періоди, внаслідок складної взаємодії інституційних чинників та особистісних передумов жінки і чоловіки зрештою виявлялися належними до освітніх категорій за дещо відмінним пропорційним розподілом.

Таблиця 3.12 – Міжгенераційна освітня мобільність чоловіків п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) батька, % за рядком

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти, чоловіки, %					N
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930 – 1939	86	9	0	5	0	22
	1940 – 1949	54	16	11	14	5	37
	1950 – 1959	67	16	11	6	0	55
	1960 – 1969	56	20	15	8	1	81
	1970 – 1979	60	20	14	5	1	95
Неповна вища	1930 – 1939	42	42	0	8	8	12
	1940 – 1949	53	32	10	5	0	38
	1950 – 1959	28	46	11	11	4	53
	1960 – 1969	34	34	17	14	1	77
	1970 – 1979	38	24	21	13	4	92
Професійно-технічна	1930 – 1939	25	25	25	0	25	4
	1940 – 1949	17	17	33	17	16	6
	1950 – 1959	21	35	23	15	6	34
	1960 – 1969	17	13	45	23	2	53
	1970 – 1979	15	23	43	8	11	128
Загальна середня	1930 – 1939	37	18	9	9	27	11
	1940 – 1949	21	21	6	43	9	33
	1950 – 1959	13	29	27	29	2	87
	1960 – 1969	13	19	39	24	5	181
	1970 – 1979	10	17	38	22	13	226
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	9	15	7	12	57	504
	1940 – 1949	13	21	17	20	29	451
	1950 – 1959	11	20	30	28	11	534
	1960 – 1969	5	13	47	24	11	325
	1970 – 1979	6	12	38	17	27	138

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Відмітимо основні тенденції вихідної освітньої мобільності чоловіків п'яти вікових когорт порівняно з освітою батьків (дивись таблицю 3.12). Найвищі рівні освітнього самовідтворення спостерігаємо серед синів, батьки яких здобули повну вищу освіту. Цей рівень становить близько 60 % серед представників усіх вікових категорій, окрім найстаршої, для якої рівень відтворення синами вищої освіти батьків сягає 86 %. Незважаючи на загальну невелику кількість батьків з повною вищою освітою у респондентів 1930 – 1939

років народження (22 батька), відмінності між цією та усіма іншими когортами є статистично значущими на рівні 1 % чи 5 %.

Рівень відтворення неповної вищої освіти від когорти до когорти коливається від близько 30 % до 46 % і виявляє тенденцію до поступового зменшення серед синів трьох молодших вікових когорт, особливо наймолодшої (24 %). Основний освітній маршрут серед синів батьків з неповною вищою освітою – здобуття повної вищої. Проте серед чоловіків двох наймолодших когорт частки тих, хто здійснив висхідну (повна вища освіта) і низхідну (професійно-технічна, повна загальна середня, неповна загальна середня) освітню мобільність фактично зрівнялися.

Домінуюча тенденція для синів, батьки яких мають повну і неповну середню загальну освіту, – поступове зменшення рівнів освітнього самовідтворення і рух по освітній висхідній аж до повної вищої освіти, хоча останній рівень є порівняно менше досяжним, аніж попередні. Проте серед чоловіків наймолодшої вікової когорти 1970 – 1979 років народження у супереч усталеній серед представників попередніх вікових когорт тенденції, рівень самовідтворення найменш освічених (неповна загальна середня освіта) статистично значуще зростає (27 %), більш ніж удвічі перевищуючи відповідні частки двох попередніх вікових когорт і фактично повертаючись до подібного рівня серед чоловіків пововій когорти 1940 – 1949 років народження.

Основні тенденції міжгенераційної освітньої вихідної мобільності жінок, якщо за основу порівняння брати їхніх батьків, загалом подібні до виявлених серед чоловіків п'яти вікових когорт. Найвищі рівні освітнього самовідтворення притаманні жінкам, чиї батьки здобули повну вищу освіту. Ті жінки, які не досягли цього здобутого батьком рівня освіти, найчастіше зупинялися на неповній вищій. Соціальне відтворення дочками наявної у батька повної загальної середньої освіти мало максимальне значення (29 %) серед представниць 1950 – 1959 років народження, зменшуючись для жінок двох наймолодших когорт, що значно меншою мірою характерно для відповідних вікових когорт чоловіків. Проте, як і для останніх, жінкам наймолодшої вікової

когорти 1970 – 1979 років народження характерне суттєве зростання (до 18 %) відтворення найнижчого освітнього рівня (неповна загальна середня освіта), що більш ніж утричі перевищує відповідний показник для жінок попередньої умовно останньої радянської вікової когорти (5 %).

Таблиця 3.13 – Міжгенераційна освітня мобільність жінок п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) батька, % за рядком

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти, жінки, %					N
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930 – 1939	59	23	0	9	9	34
	1940 – 1949	62	29	2	7	0	45
	1950 – 1959	63	18	5	14	0	56
	1960 – 1969	63	23	6	8	0	78
	1970 – 1979	60	33	5	2	0	97
Неповна вища	1930 – 1939	29	42	4	4	21	24
	1940 – 1949	68	17	0	13	2	47
	1950 – 1959	43	33	14	9	1	89
	1960 – 1969	42	43	12	3	0	96
	1970 – 1979	39	38	14	8	1	113
Професійно-технічна	1930 – 1939	14	43	29	14	0	7
	1940 – 1949	27	46	9	9	9	11
	1950 – 1959	32	43	14	7	4	28
	1960 – 1969	29	35	26	9	1	69
	1970 – 1979	24	33	26	12	5	163
Загальна середня	1930 – 1939	33	34	0	11	22	18
	1940 – 1949	37	28	2	26	7	43
	1950 – 1959	24	30	15	29	2	115
	1960 – 1969	20	35	27	15	3	220
	1970 – 1979	17	28	27	18	10	243
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	6	21	4	14	55	726
	1940 – 1949	9	23	8	28	32	697
	1950 – 1959	11	32	22	25	10	695
	1960 – 1969	9	29	35	21	5	448
	1970 – 1979	12	26	30	14	18	158

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Достатньо близькі до вказаних основні тенденції міжгенераційної освітньої вихідної мобільності жінок, якщо порівнювати досягнутий ними рівень освіти з їхніми матерями (дивись таблицю 3.14).

Таблиця 3.14 – Міжгенераційна освітня мобільність жінок п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) матері, % за рядком

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти, жінки, %					N
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930 – 1939	73	20	0	7	0	15
	1940 – 1949	78	22	0	0	0	23
	1950 – 1959	73	16	0	11	0	45
	1960 – 1969	64	28	7	1	0	61
	1970 – 1979	69	25	4	2	0	87
Неповна вища	1930 – 1939	17	67	6	5	5	18
	1940 – 1949	65	30	0	3	2	43
	1950 – 1959	49	35	8	7	1	86
	1960 – 1969	43	40	13	4	0	136
	1970 – 1979	31	45	12	9	3	175
Професійно-технічна	1930 – 1939	75	0	25	0	0	4
	1940 – 1949	33	25	17	25	0	12
	1950 – 1959	18	36	32	14	0	22
	1960 – 1969	21	38	30	9	2	47
	1970 – 1979	20	34	31	11	4	116
Загальна середня	1930 – 1939	59	17	0	12	12	17
	1940 – 1949	45	32	2	19	2	47
	1950 – 1959	26	32	14	24	4	112
	1960 – 1969	20	33	30	15	2	216
	1970 – 1979	19	27	26	18	10	255
Неповна середня / ПТУ	1930 – 1939	6	22	4	14	54	754
	1940 – 1949	10	23	8	28	31	717
	1950 – 1959	11	32	22	26	9	718
	1960 – 1969	10	29	34	22	5	450
	1970 – 1979	10	23	35	13	19	141

Примітка. У комірках по діагоналі напівжирним шрифтом виокремлено відсоткові значення освітньої іммобільності.

До аналізу даних таблиць освітньої мобільності (таблиці 3.12 – 3.14) також застосовано описані у другому розділі три лог-лінійні та лог-мультиплікативні моделі, як і до мобільності класової: модель умовної незалежності (Conditional independence), логарифмічно-лінійна модель постійного (незмінного) зв'язку або постійної рухливості (Constant Flux (CnSF)) та лог-мультиплікативна модель Unidiff. У таблиці 3.15 наведено результати оцінки трьох вказаних моделей зв'язку між соціальним походженням (освіта батька і матері) та рівнями здобутої чоловіками і жінками освіти за даними таблиць мобільності для усіх вікових когорт.

Таблиця 3.15 – Результати оцінки трьох моделей за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

Модель	G^2	Df	P	Скорочення G^2 , %	Δ
Чоловіки порівняно з батьками					
Conditional independence	2293,6	112	0,000	—	32,5
Constant Flux	28,2	44	0,969	98,8	2,20
Unidiff	23,1	40	0,985	99,0	1,89
Жінки порівняно з батьками					
Conditional independence	3118,7	112	0,000	—	33,88
Constant Flux	46,3	44	0,378	98,5	2,10
Unidiff	39,4	40	0,495	98,7	1,84
Жінки порівняно з матерями					
Conditional independence	3297,9	112	0,000	—	34,26
Constant Flux	47,3	76	0,339	98,6	1,99
Unidiff	41,6	72	0,402	98,7	1,79

Примітка. $G^2 - \chi^2$ (хі-квадрат) відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – рівень статистичної значущості; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

Розглянемо послідовно результати оцінок трьох моделей міжгенераційної освітньої мобільності для чоловіків і жінок, наведені у таблиці 3.15. Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо освіти чоловіків і освіти батьків є близько третини (32,5 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про практично повну невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти їхніх батьків має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 2,20 %, величина G^2 (критерій χ^2 відношення правдоподібності щодо відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності) зменшується на 98,8 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,969$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не

можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності чоловіків усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина G^2 зменшується лише на п'ять одиниць за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому зростає несуттєво (з 0,969 до 0,985). І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі логлінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти синів і їхніх батьків від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,698$). Це дає змогу стверджувати, що між когортами не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між освітою батьків (соціальне походження) і здобутими рівнями освіти, і означає, що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення освітньої нерівності для чоловіків від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів освітньої мобільності для чоловіків певного соціального походження і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. З'ясувати це допоможе поданий нижче розгляд динаміки параметра β моделі Unidiff. Отже, можемо констатувати, що і класовий, і освітній міжгенераційний мобільності чоловіків притаманний такий режим, який відповідає моделі постійного зв'язку, загалом незмінного характеру соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності).

Далі в таблиці 3.15 наведено результати оцінки таких самих трьох моделей, побудованих за даними таблиць освітньої мобільності жінок порівняно з рівнем освіти батька. Як і у випадку чоловіків, результатом застосування моделі умовної незалежності є третина (33,88 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза

про незалежність освітнього статусу жінок від освіти їхніх батьків також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків поєднань соціального походження жінок (освіта батька) і здобутої ними освіти скорочується до 2,1 %, а величина критерію G^2 зменшується на 98,5 %. Рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,378$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми також не можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності жінок усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff у цьому разі статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина критерію G^2 зменшується лише на чотири одиниці за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому зростає з 0,378 до 0,495. І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі лог-лінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти жінок і їхніх батьків від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,121$). Тож можемо стверджувати, що між когортами жінок не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між освітою батьків (соціальне походження) і здобутими рівнями освіти, і що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення освітньої нерівності для жінок від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. Таким чином, даним щодо освітньої мобільності жінок порівняно з батьками відповідає модель постійної рухливості, а не модель Unidiff, як виявлено щодо міжгенераційної класової мобільності у попередньому розділі.

Нарешті, в нижній частині таблиці 3.15 наведено результати оцінки трьох моделей, побудованих за даними таблиць освітньої мобільності жінок порівняно з освітою матері. Результатом застосування моделі умовної незалежності так само є третина (34,26 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність освітнього статусу жінок від освіти їхніх матерів також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 1,99 %, величина G^2 зменшується на 98,6 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 3,339$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо відкинути гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності жінок п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux. Хоча величина G^2 зменшується майже на шість одиниць за втрати чотирьох ступенів свободи, але відсоток помилково класифікованих випадків зменшується лише на 0,2, і, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти жінок і їхніх матерів від зв'язку з когортами зменшення G^2 на 5% рівні значущості є статистично незначущим ($p = 0,058$). Тому можемо констатувати, що, як і у випадку порівняння чоловіків і жінок з батьками, не відбувалося достатньо суттєвого послаблення чи посилення освітньої нерівності для жінок від когорти до когорти залежно від рівня освіти матері, хоча, знову ж таки, не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одного освітнього середовища і зменшення для інших в межах

окремих вікових когорт. Притаманні освітній і класовій мобільності жінок порівняно з матерями моделі мобільності виявилися ідентичними.

Таким чином, можемо стверджувати, що в усіх трьох випадках освітньої мобільності зв'язок між освітою чоловіків і жінок та їхніх батьків суттєво не змінився впродовж другої половини XX – початку XXI століття. Наявний приблизно на середину минулого століття зразок відносних шансів освітньої мобільності у своїй основі залишився таким самим до перших десятиліть незалежності, незважаючи на дві освітні експансії спочатку середньої, а пізніше вищої освіти та цілу низку заходів, спрямованих на регулювання доступу до вищої освіти за показниками соціального походження протягом радянського періоду. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей від когорти до когорти не зафіксовано. Очевидно, відмінності в абсолютних показниках освітньої мобільності, як і класової, зумовлені переважно структурними чинниками. З великою ймовірністю можна припустити наявність суттєвих змін у симетричних співвідношеннях шансів здобуття різних рівнів освіти, передусім повної вищої, синами і дчками різного соціального походження.

Як і у випадку класової мобільності, освітній мобільності чоловіків і жінок притаманні певні коливання нерівності, збільшення чи зменшення шансів мобільності в межах окремих вікових когорт. Наведені у таблиці 3.16 та зображені у вигляді кривих на рисунку 3.6 параметри β для трьох моделей Unidiff відбивають коливання рівнів відносної освітньої мобільності (соціальної рухливості) від однієї вікової когорти до іншої серед чоловіків і жінок. Нагадаємо, що для першої вікової когорти параметр β прирівнюється до одиниці. Для усіх наступних когорт зміна величини цього параметра в напрямі до 0 трактується як послаблення зв'язку між соціальним походженням (освітою батьків) і здобутою освітою (збільшення рівності), а зміна в напрямі більших за одиницю значень – як посилення зв'язку (збільшення нерівності).

Таблиця 3.16 – Значення параметра β моделей освітньої мобільності Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Вікові когорти	Значення параметра β моделей Unidiff		
	Чоловіки / батьки	Жінки / батьки	Жінки / матері
1930 – 1939	1,00	1,00	1,00
1940 – 1949	0,99	1,77	1,47
1950 – 1959	0,92	1,24	1,01
1960 – 1969	1,36	1,62	1,03
1970 – 1979	1,35	1,41	0,92

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків наступної когорти (1940 – 1949) зв'язок між рівнями освіти батьків і синів залишався незмінним, а для когорти 1950 – 1959 дещо послабшав. Для представників наступної когорти 1960 – 1969 тенденція змінилася на протилежну і значення параметра β (1,36) перевищило умовний показник (1,0) для найстарших чоловіків, що означає тенденцію до посилення освітньої нерівності. На такому самому стабільному рівні зв'язок між освітою батьків і освітою синів залишається і в наймолодшій пострадянській когорті 1970 – 1979.

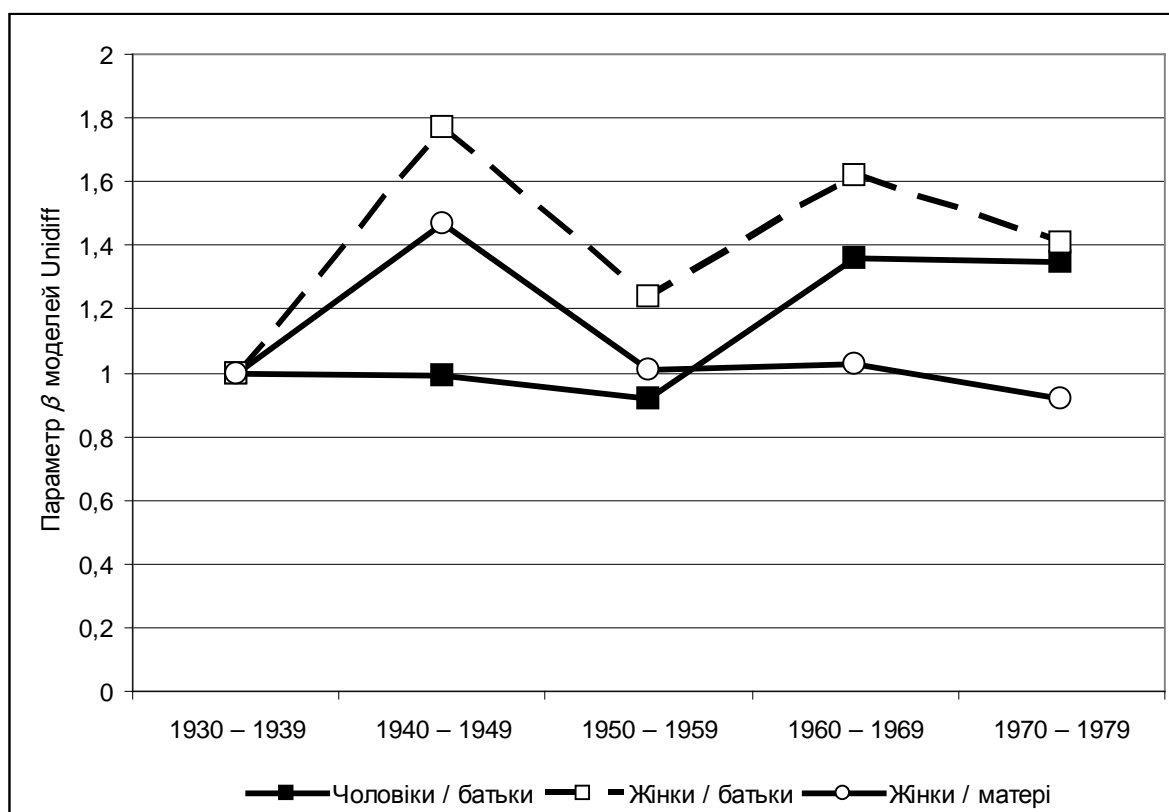

Рисунок 3.6 – Значення параметра β моделей освітньої мобільності Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделі Unidiff для жінок подібні між собою у частині, яка відповідає когортам 1940 – 1949 і 1950 – 1959, і ми знову бачимо вже зафіксовану для класової мобільності суттєву відмінність між чоловіками і жінками 1940 – 1949 років народження. Порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940 – 1949 років народження шанси освітньої мобільності досить різко зменшились, особливо порівняно з освітою батьків. Для наступної вікової когорти жінок 1950 – 1959 років народження навпаки зв'язок між освітою дочок з освітою і батьків, і матерів суттєво зменшується. У чому причина таких коливань, які, як виявилось, позначилися і на класовій нерівності жінок цих когорт, але ніяк не позначилися на шансах чоловіків? Невже це наслідок прямої чи прихованої дискримінації жінок однієї з вікових когорт і обмеження їхнього доступу до освіти, насамперед вищої у період повоєнного швидкого індустріального розвитку країни? Очевидно, посилення освітньої нерівності серед жінок 1940 – 1949 років народження – це ненавмисний наслідок освітньої політики, як складової соціальної інженерії, у цьому разі управління процесами відтворення соціальної структури суспільства шляхом регуляції соціального складу студентської молоді.

Як зазначено вище, наприкінці 1958 року було запроваджено цілу низку інституційних змін до середньої та вищої освіти після прийняття нового закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР», одним із нововведень якого було надання переваг абітурієнтам зі стажем роботи не менше двох років під час зарахування на навчання до вищих навчальних закладів, унаслідок чого кількість зарахованих на навчання студентів одразу після закінчення школи різко зменшилася. Таке нововведення, очевидно, ніяк не позначилося на намірах і можливостях чоловіків різного класового походження продовжити навчання у вищих навчальних закладах, а от для жінок ці два додаткові роки очікування можливості вступу до вишу могли означати не відтермінування подальшого навчання, а нереалізованість таких намірів взагалі.

За два роки набуття стажу жінки впритул наближалися до віку 19–20 років, який здавна в Україні для значної частки молодих жінок був віком взяття шлюбу. За даними демографів, в Україні, Росії і Білорусі наприкінці 1950-х – протягом 1960-х років медіанний вік вступу до шлюбу жінок (коли половина жінок бере перший шлюб) коливався в межах 21,1 – 21,8 року, а модальний вік (коли найбільша частка жінок бере перший шлюб) – в межах 19 – 20 років [20]. В Україні також історично склався високий рівень народжуваності серед матерів порівняно молодшого віку, через що українські жінки мали законодавчо закріплену можливість брати шлюб, починаючи з 17 років, що було певним винятком для СРСР. Український демограф В.С.Стешенко вказує на справжній бум ранніх народжень, починаючи з когорти жінок 1940 року народження. Якщо 1000 жінок, які народилися в 1921 – 1930 рр., у віці 15–19 років народжували в середньому 70 дітей, в 1931 – 1940 рр. – 97 дітей, то жінки когорти 1941 – 1950 років народження – 152 дитини [112].

Шлюбна поведінка жінок диференціюється не лише за віком, а й соціальним походженням, тому, ймовірно, жінки, чиї батьки мали вищі рівні освіти і класову належність, більшою мірою були зорієнтовані на продовження навчання у вишах після дворічного трудового стажу, а не створення сім'ї, аніж жінки робітничого та селянського походження. Якщо на початок 1957 / 1958 навчального року частка жінок у складі студентів вищих навчальних закладів України становила 47 %, то вже на початок 1963 / 1964 – 40 %, і лише на початку 1970-х років знову досягла рівня 47 % [51; 52; 53; 54]. Очевидно, маємо історичний приклад гендерної сліпоти радянської освітньої політики, того, як соціальна політика має наслідком своєрідну ненавмисну гендерну дискримінацію. Тільки-но в середині 1960-х років «реформаторські» положення закону 1958 року було скасовано й запроваджено інші заходи регуляції соціального складу студентів, освітня нерівність серед жінок одразу пішла на спад, що ми й бачимо на прикладі наступної вікової когорти 1950 – 1959 років народження.

Для жінок двох наступних вікових когорт (1960 – 1969, 1970 – 1979) характерна тенденція стабілізації освітньої нерівності приблизно на рівні одиниці, коли йдеться про освіту батьків. А от зв'язок між освітою жінок і матерів когорти 1960 – 1969 знову посилюється, оскільки значення параметра β зростають, а серед представників останньої вікової когорти зв'язок дещо слабшає, однаке перевищує умовну одиницю для когорти найстарших жінок.

Порівнявши коливання рівнів відносної класової і освітньої мобільності між послідовними віковими когортами, можна переконатися у їхній загальній подібності, що, очевидно, свідчить про зумовленість коливань класової мобільності змінами у відношеннях шансів здобуття освіти. Найчіткіше це виявляється для представників перших чотирьох вікових когорт, особливо жінок. На рисунках 3.7 – 3.9 зображені криві, які відповідають значенням параметра β двох моделей Unidiff класової і освітньої мобільності чоловіків п'яти вікових когорт (дивись рисунок 3.7), жінок порівняно з батьками (дивись рисунок 3.8) та жінок порівняно з матерями (дивись рисунок 3.9).

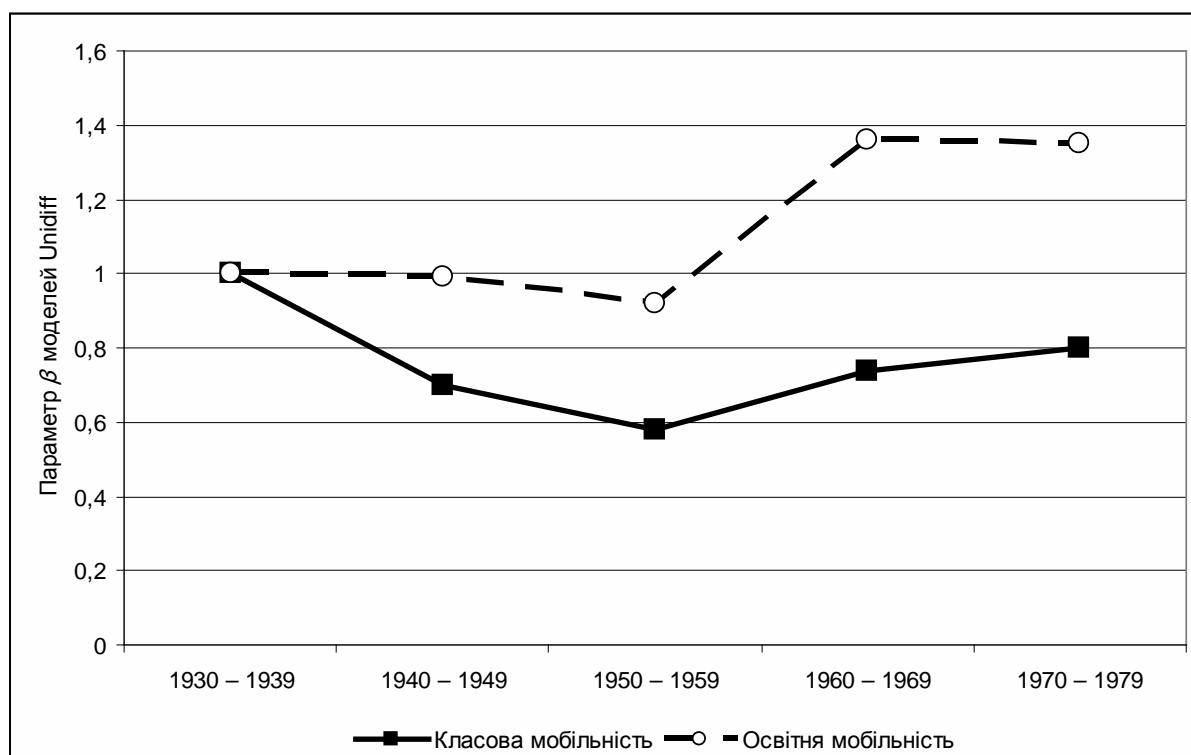

Рисунок 3.7 – Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт чоловіків (за класовою належністю та рівнем освіти батька)

На всіх трьох рисунках добре видно, що відповідні значенням β лінії класової і освітньої мобільності коливаються паралельно для когорт 1940 – 1949, 1950 – 1959 і 1960 – 1969. Чоловіки і жінки наймолодшої вікової когорти становлять виняток, особливо помітний на рисунках 3.8 і 3.9, які відповідають даним щодо жінок. Загальна тенденція така: для наймолодшого пострадянського покоління, на відміну від усіх попередніх, освітня нерівність послаблюється, а класова – посилюється. На рисунку 3.8 бачимо, як остання частина кривої зв'язку між освітою жінок і освітою їхніх батьків змінила напрямок на протилежний, а на рисунку 3.9 – як криві освітньої і класової відносної мобільності перетнулися. За даними для чоловіків подібна тенденція ледь помітна, оскільки зв'язок між освітою чоловіків і освітою їхніх батьків для когорти 1970 – 1979 залишився практично стабільним, а зв'язок між класовим походження і класом належності дещо посилювся.

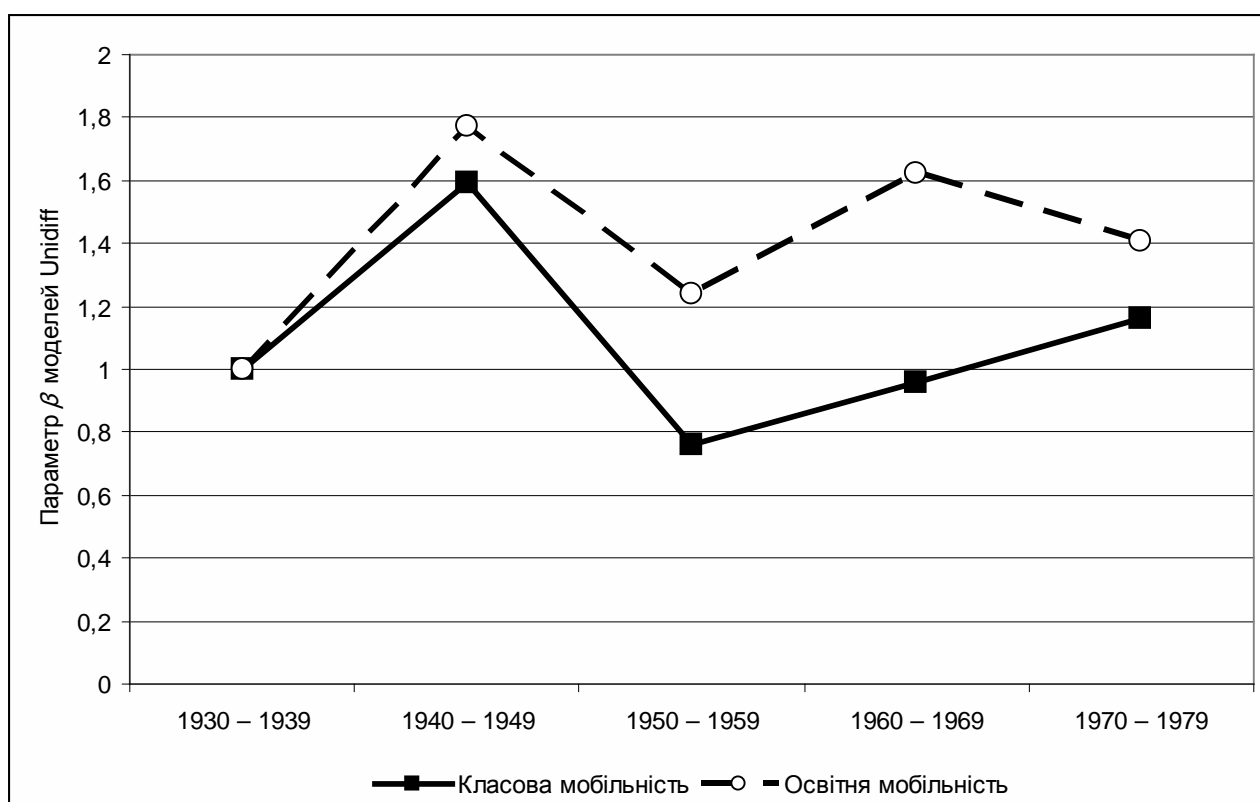

Рисунок 3.8 – Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт жінок (за класовою належністю та рівнем освіти батька)

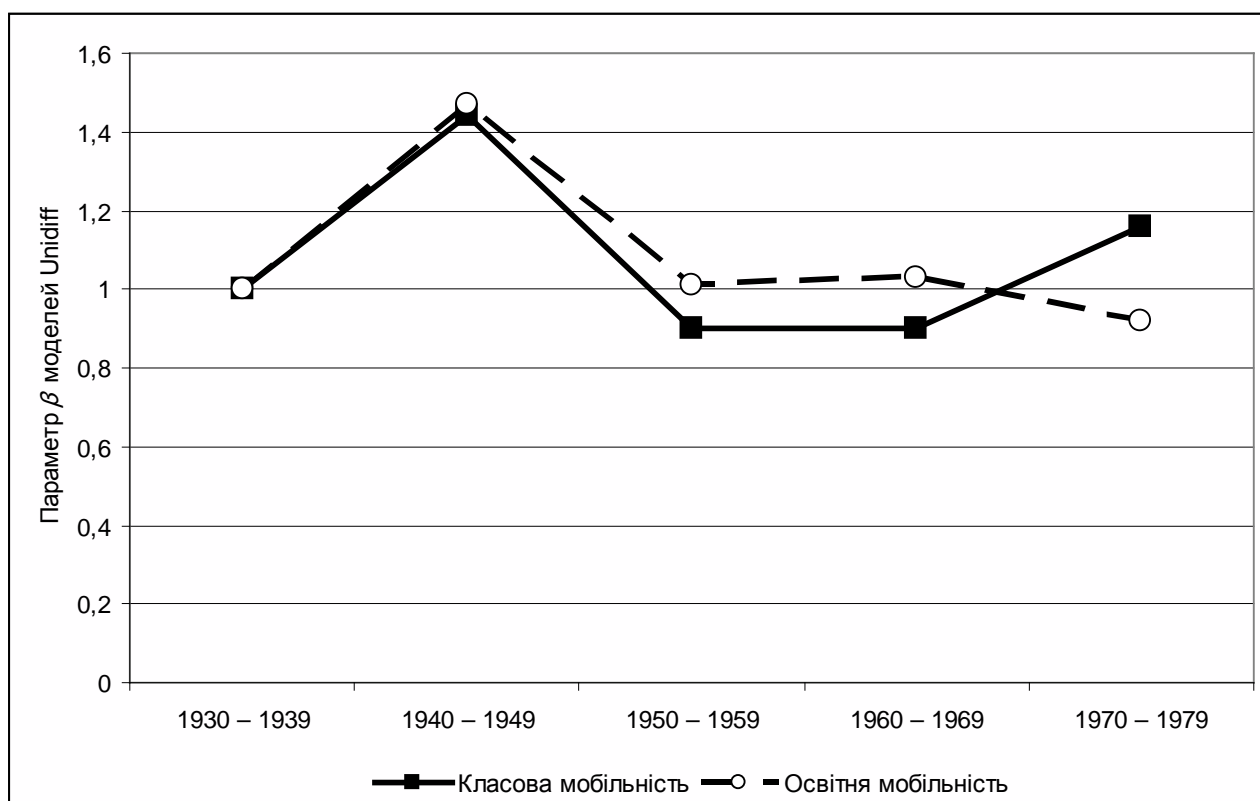

Рисунок 3.9 – Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт жінок (за класовою належністю та рівнем освіти матері)

Протягом перших десятиліть незалежності інституційне середовище соціальної мобільності змінювалося таким чином, що результат «роботи» інституції освіти – кількість чоловіків і жінок з вищим рівнем освіти – явно випереджав результати «роботи» ринку праці – кількість робочих місць, які потребують застосування досягнутої освіти. При цьому інституція сім'ї, як і раніше, виконувала свою роль класово диференціювати можливості як в процесі здобуття дітьми освіти, так і в процесі досягнення статусів зайнятості та відповідної класової належності. Наявні емпіричні дані уможливлюють припущення, що за формально однакового рівня освіти, зокрема повної вищої, відповідні освітні статуси зайнятості (I – II класи) будуть швидше і легше досяжними для вихідців з цих же класів, аніж для вихідців з класів фізичної праці в тому інституційному середовищі, яке наразі сформувалося в українському суспільстві.

Симетричні відношення шансів освітньої мобільності. На тлі домінування моделі постійної соціальної рухливості для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт порівняно з батьками і матерями, ймовірно, всередині кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різного освітнього середовища змінювалися. Таку динаміку значень симетричних відношень шансів здобуття різних рівнів освіти для чоловіків і жінок наведено у трьох наступних таблицях (3.17, 3.18 і 3.19), які містять коефіцієнти шансів, розраховані для кожного окремого поєднання освіти батьків і освіти чоловіків та жінок за даними таблиць мобільності для п'яти вікових когорт на основі поданої у другому розділі формули. За наведеним вище застереженням Дж. Голдторпа, спроба виявити подібні відмінності шансів пов'язана з ризиком прийняти випадкове відхилення в даних за змістовний результат [217]. У нашому випадку також можна повторити застереження стосовно кількісного наповнення освітніх рівнів батьків, насамперед щодо повної і неповної вищої освіти, для найстарших вікових когорт. Тому основну увагу звернемо на порівняно молодші вікові когорти, особливо останню.

Для чоловіків двох останніх вікових когорт простежується тенденція до суттєвого вирівнювання шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чий батьки самі мають повну і неповну вищу освіту (дивись таблицю 3.17). Проте водночас, і це значно важливіше з погляду динаміки освітньої нерівності, спостерігається значне посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-технічну освіту, загальну середню і особливо неповну загальну. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з синами високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів. Примітно, що для чоловіків двох наймолодших вікових когорт, чий батьки мають лише неповну середню освіту, шанси на здобуття повної середньої освіти більш ніж удвічі менші, аніж у синів батьків з рівнем повної середньої освіти. При тому, що законодавчо встановленою як обов'язкова для всіх молодих людей у країні залишається повна середня освіта.

Таблиця 3.17 – Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для чоловіків різного соціального походження (за освітою батька), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти чоловіками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	9,5	38,0	4,8	234,6
	1940 – 1949	2,0	6,7	8,0	21,7
	1950 – 1959	6,6	7,0	2,8	75,3
	1960 – 1969	2,8	10,0	11,5	102,0
	1970 – 1979	1,9	12,7	24,8	263,6
Неповна вища	1930 – 1939		10,0	2,5	2,0
	1940 – 1949		6,0	12,0	14,0
	1950 – 1959		2,7	4,0	1,4
	1960 – 1969		6,9	2,9	1,2
	1970 – 1979		2,2	2,4	2,9
Професійно-технічна	1930 – 1939			2,0	7,7
	1940 – 1949			14,0	3,4
	1950 – 1959			1,7	1,4
	1960 – 1969			1,2	5,3
	1970 – 1979			2,9	2,7
Загальна середня	1930 – 1939				1,6
	1940 – 1949				6,8
	1950 – 1959				4,9
	1960 – 1969				2,3
	1970 – 1979				2,8

Різниця у шансах на здобуття вищої освіти між жінками, чиї батьки мають вищу або неповну вищу освіту, також зменшилася для наймолодших жінок (дивись таблицю 3.18). Однак це не характерно для жінок порівняно з освітою матерів (дивись таблицю 3.19), коли вирівнювання не відбулося. Як і для чоловіків, посилення освітньої нерівності серед жінок виявляється у зменшенні шансів здобуття вищої освіти для жінок молодших вікових когорт, особливо пострадянської, чиї батьки і матері мають професійно-технічну освіту, загальну середню і неповну загальну. Для останньої категорії жінок (неповна середня освіта батьків) різниця шансів порівняно з дочками високоосвічених батьків також наблизилася до кількох сотень разів. Бачимо й таку саму, як серед наймолодших чоловіків, тенденцію різниці у шансах

здобуття повної середньої освіти між жінками з сімей, де батьки здобули чи не здобули повну середню освіту.

Таблиця 3.18 – Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для жінок різного соціального походження (за освітою батька), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	3,6	80,0	2,2	64,9
	1940 – 1949	0,5	9,3	6,4	198,2
	1950 – 1959	2,7	5,2	5,2	60,7
	1960 – 1969	2,8	8,8	6,1	56,0
	1970 – 1979	1,8	12,5	30,4	170,9
Неповна вища	1930 – 1939		6,7	3,3	5,1
	1940 – 1949		3,2	1,1	11,2
	1950 – 1959		0,7	3,5	8,4
	1960 – 1969		2,6	5,9	15,0
	1970 – 1979		2,1	3,0	28,7
Професійно-технічна	1930 – 1939			8,0	61,4
	1940 – 1949			11,0	3,8
	1950 – 1959			3,9	1,7
	1960 – 1969			1,7	2,8
	1970 – 1979			1,4	3,1
Загальна середня	1930 – 1939				1,9
	1940 – 1949				4,2
	1950 – 1959				4,1
	1960 – 1969				1,4
	1970 – 1979				2,1

Наші дані, ймовірно, підтверджують відому в соціології і неодноразово емпірично підтверджену гіпотезу максимально підтримуваної нерівності (ММІ) [229; 231; 283], коли від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграють соціально привілейовані (у нашому випадку вище освічені) прошарки населення. І лише коли відбувається певне насичення, задоволення освітніх потреб вихідців із високоосвічених соціальних категорій, лише тоді збільшуються можливості вихідців із нижчих соціальних прошарків. Задоволення освітніх домагань має характер черги, якщо держава не застосовує ефективних механізмів вирівнювання можливостей, а наша держава протягом останніх пострадянських десятиліть, очевидно, цього не робить.

Таблиця 3.19 – Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для жінок різного соціального походження (за освітою матері), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930 – 1939	14,7	7,3	2,2	186,5
	1940 – 1949	1,7	18,0	15,4	114,6
	1950 – 1959	3,4	40,5	6,1	55,7
	1960 – 1969	2,2	13,7	30,6	42,4
	1970 – 1979	3,9	31,3	28,8	231,4
Неповна вища	1930 – 1939		4,0	8,0	29,8
	1940 – 1949		17,3	7,8	18,2
	1950 – 1959		3,8	3,8	8,6
	1960 – 1969		2,5	4,2	21,3
	1970 – 1979		3,4	3,6	11,0
Професійно-технічна	1930 – 1939			8,0	30,1
	1940 – 1949			6,0	15,6
	1950 – 1959			3,9	5,6
	1960 – 1969			1,8	2,3
	1970 – 1979			2,0	4,0
Загальна середня	1930 – 1939				3,8
	1940 – 1949				10,1
	1950 – 1959				2,4
	1960 – 1969				1,7
	1970 – 1979				2,7

Клас і освіта батьків як чинники освітньої нерівності. Освітня нерівність серед чоловіків і жінок зумовлюється не тільки рівнем здобутої батьками освіти, а й, безумовно, їхнім класовим становищем. Для того, щоб виявити міру залежності рівня освіти чоловіків і жінок п'яти вікових когорт від класу і рівня освіти батьків, використано метод загальної лінійної моделі (General Linear Model (GLM)), який уможлиблює поєднання переваг регресійного та дисперсійного аналізів [9], дозволяючи включити до моделей як незалежні змінні класову належність і освіту батьків. Однак для того, щоб скористатися методом загальної лінійної моделі, залежну змінну рівня освіти респондентів було перетворено на метричну (як кількість років навчання), і таким самим чином перетворено дві незалежні змінні – рівнів освіти батьків і матерів респондентів.

Для визначення залежності рівня освіти респондентів від рівня освіти батьків побудовано регресійні моделі для кожної зі змінних: рівня освіти батька

та рівня освіти матері окремо для респондентів-чоловіків і респондентів-жінок.

Загалом маємо чотири моделі, в яких:

- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – рівень освіти їхніх батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – рівень освіти їхніх батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – рівень освіти їхніх матерів;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – рівень освіти їхніх матерів.

Для того, щоб виявити вплив класової позиції батьків та матерів на рівень освіти респондентів за допомогою процедури GLM, побудовано такі чотири моделі:

- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – класова належність батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – класова належність батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – класова належність матерів;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – класова належність матерів.

Результати побудови моделей лінійної регресії щодо зв'язку між рівнем освіти респондентів та освіти їхніх батьків наведено у таблиці 3.20 та на рисунку 3.10.

Таблиця 3.20 – Значення коефіцієнтів регресії (b) для моделі зв'язку між рівнем освіти батька та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930 – 1939	0,40	0,39
1940 – 1949	0,23	0,33
1950 – 1959	0,19	0,20
1960 – 1969	0,22	0,21
1970 – 1979	0,42	0,40

Примітка. Рівень статистичної значущості всіх коефіцієнтів регресії $p < 0,001$.

Коефіцієнт регресії для вікової когорти 1930 – 1939 становить 0,40 для чоловіків та 0,39 для жінок; для когорти 1940 – 1949 – 0,23 та 0,33 відповідно; для когорти 1950 – 1959 – 0,19 та 0,20; 1960 – 1969 – 0,22 та 0,21; для наймолодшої вікової когорти 1970 – 1979 – 0,42 та 0,40 відповідно. Усі коефіцієнти статистично значущі, тобто, вплив рівня освіти батька на рівень освіти як синів так і дочок статистично значущий для всіх вікових когорт.

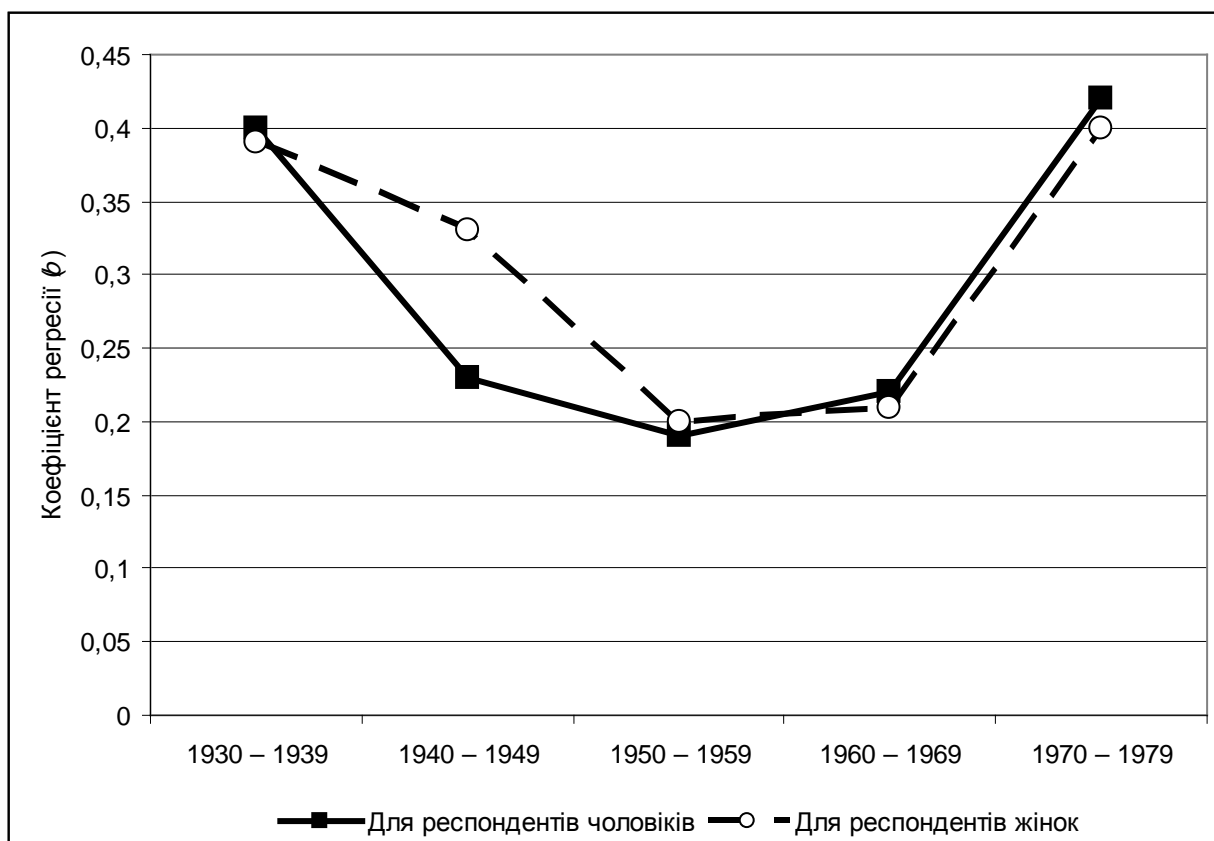

Рисунок 3.10 – Коефіцієнт регресії b для моделі зв'язку між рівнем освіти батька та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Серед представників усіх вікових когорт чоловіків і жінок (окрім наймолодшої) найсуттєвіший вплив освіти батька спостерігається у найстаршій віковій когорті. Відтак, для когорти 1940 – 1949 цей вплив суттєво зменшується для чоловіків ($b = 0,23$) і дещо менше для жінок ($b = 0,33$). Така сама тенденція характерна і для когорти 1950 – 1959, коли порівняно з попередньою когортою вплив освіти батька на рівень освіти як чоловіків, так і жінок є меншим, цього разу для останніх суттєво меншим. Однак уже для наступної когорти 1960 –

1969 коефіцієнти регресії починають зростати як для чоловіків, так і жінок. У випадку ж наймолодшої вікової когорти 1970 – 1979 спостерігаємо суттєве зростання впливу рівня освіти батька на рівень освіти чоловіків і жінок. Значення коефіцієнтів b наближається до відповідних показників для найстаршої вікової когорти чоловіків і жінок 1930 – 1939. Якщо брати останніх за точку відліку, то, образно кажучи, для покоління онуків вплив освіти батьків на рівень їхньої власної став таким самим, як для покоління їхніх бабусь і дідусів, народжених ще в першій половині XX століття, хоча для покоління батьків такий вплив значно послабився. Характер таких змін у часі для чоловіків і жінок доволі подібний, хоча й спостерігаються певні відмінності у величинах значень коефіцієнтів b , але не в їхній динаміці.

Аналогічна тенденція характерна для впливу освіти матері на рівні здобутої чоловіками та жінками освіти (дивись таблицю 3.21 і рисунок 3.11).

Таблиця 3.21 – Значення коефіцієнтів регресії (b) для моделі зв'язку між рівнем освіти матері та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930 – 1939	0,42	0,43
1940 – 1949	0,25	0,36
1950 – 1959	0,16	0,21
1960 – 1969	0,20	0,22
1970 – 1979	0,38	0,43

Примітка. Рівень статистичної значущості всіх коефіцієнтів регресії $p < 0,001$.

За наведеними у таблиці 3.21 значеннями, коефіцієнт b для вікової когорти 1930 – 1939 становить 0,42 для чоловіків та 0,43 для жінок; для когорти 1940 – 1949 – 0,25 та 0,36 відповідно; когорти 1950 – 1959 – 0,16 та 0,21; когорти 1960 – 1969 – 0,20 та 0,212, а для наймолодшої когорти – 0,38 та 0,43. Усі коефіцієнти є статистично значущими. Так само як у випадку з рівнем освіти батька, спостерігається суттєвий вплив рівня освіти матері на рівень освіти респондентів (як чоловіків, так і жінок), а також динаміка такого впливу від когорти до когорти.

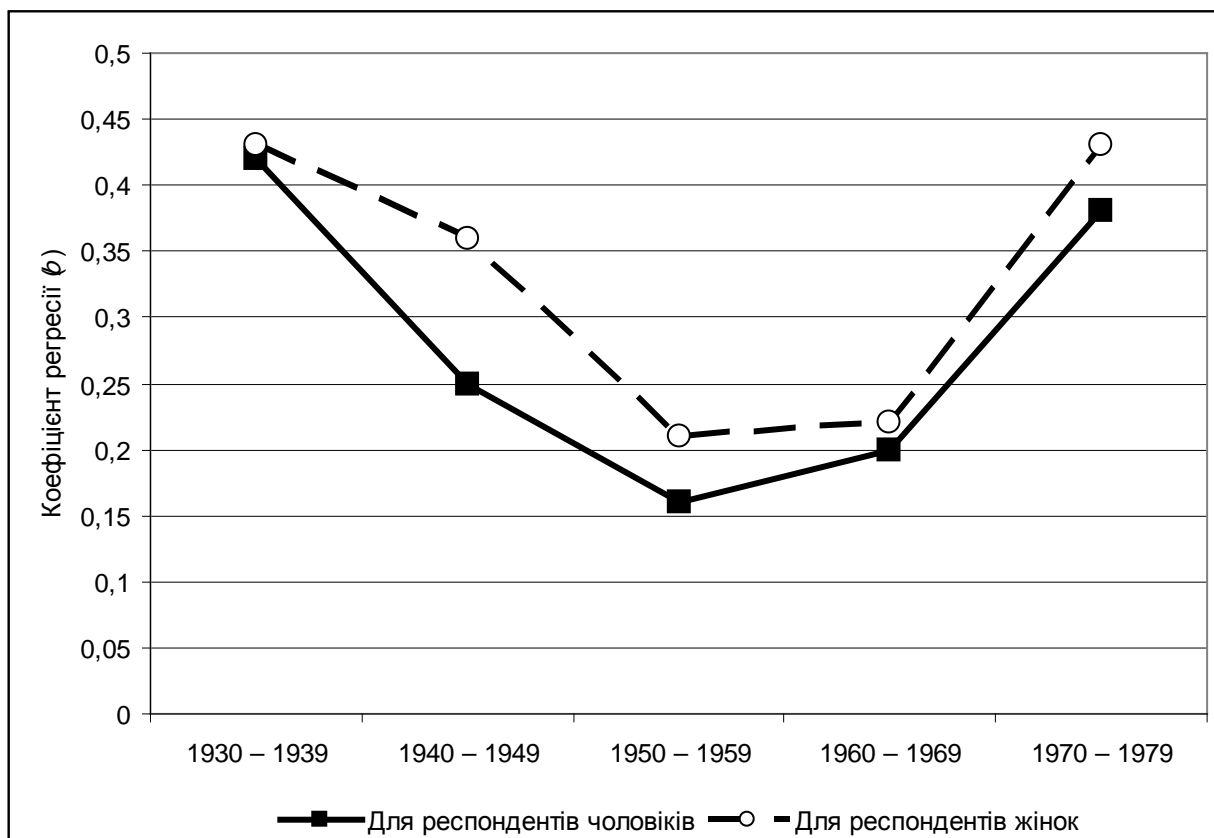

Рисунок 3.11 – Коефіцієнт регресії b для моделі зв'язку між рівнем освіти матері та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Таким чином, результати регресійного аналізу зв'язку між рівнем освіти, здобутої батьками респондентів, та рівнем освіти, здобутої ними самими, спонукають до висновку про існування між цими змінними статистично значущого зв'язку як для чоловіків, так і жінок. При цьому спостерігається поступове зменшення у часі сили такого зв'язку (значень коефіцієнтів b) для вікових когорт 1940 – 1949 та 1950 – 1959 з наступним збільшенням, особливо різким для наймолодшої вікової когорти 1970 – 1979, період здобуття освіти якою припадає на останні радянські роки та перше десятиліття незалежності.

Розглянемо тепер зв'язок рівня освіти респондентів з класовою належністю їхніх батьків. Дисперсійний аналіз цього зв'язку через побудову відповідних загальних лінійних моделей дає можливість вирахувати кореляційне відношення η (ета) як показник залежності рівня освіти респондента від класової позиції батьків (дивись таблицю 3.22).

Таблиця 3.22 – Значення кореляційного відношення η для моделей залежності рівня освіти респондента від класової позиції батька за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930 – 1939	0,40	0,40
1940 – 1949	0,42	0,48
1950 – 1959	0,41	0,37
1960 – 1969	0,47	0,41
1970 – 1979	0,45	0,41

Примітка. Усі часткові коефіцієнти η статистично значущі на рівні $p < 0,001$.

За наведеними у таблиці 3.22 даних видно, що суттєвий і статистично значущий вплив класової позиції батька на рівні освіти синів і дочок характерний для представників усіх вікових когорт. Для трьох найстарших когорт чоловіків значення коефіцієнта η майже однакові й лежать у межах 0,40 – 0,42. Для двох наймолодших когорт зв'язок між класом батька та рівнем освіти синів дещо посилюється, досягши, відповідно, значень 0,47 та 0,45. Для респондентів-жінок між різними віковими когортами спостерігаються значно більші відмінності у впливі класової позиції батька. Так, зафіксовано суттєве посилення залежності рівня освіти від класової позиції батька у віковій когорті 1940 – 1949 (0,48), порівняно з попередньою (0,40). Проте вже для жінок наступної вікової когорти 1950 – 1959 вплив класової позиції батька на рівень здобутої ними освіти значно зменшується (до 0,37). Надалі значення коефіцієнта η дещо зростає до 0,41 і залишається однаковим для двох наймолодших за віком когорт жінок.

Вплив класової позиції матері на рівень здобутої дітьми освіти виявився також не менш суттєвим, ніж вплив класової позиції батька і статистично значущим для представників усіх вікових когорт (дивись таблицю 3.23).

Для чоловіків-синів вплив класової позиції матері, порівняно з батьком, дещо більше відрізняється серед трьох найстарших вікових когорт, проте так само суттєво зростає для чоловіків двох наймолодших когорт. Найбільшою мірою класова належність матері впливала на освіту дочок 1940 – 1949 років

народження, порівняно і з попередньою, і з трьома наступними віковими когортами. Для останніх вплив класової позиції матері на освіту жінок залишався в межах значень коефіцієнта $\eta = 0,43 - 0,44$, що, як і у випадку з синами, перевищувало значення подібного впливу для найстаршої вікової когорти.

Таблиця 3.23 – Значення кореляційного відношення η для моделей залежності рівня освіти респондента від класової позиції матері за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930 – 1939	0,38	0,41
1940 – 1949	0,40	0,48
1950 – 1959	0,35	0,44
1960 – 1969	0,43	0,43
1970 – 1979	0,45	0,43

Примітка. Усі часткові коефіцієнти η статистично значущі на рівні $p < 0,001$.

Отже, результати застосування методу загальної лінійної моделі (GLM) для визначення зв'язку між соціальним походженням (рівнем освіти та класовою належністю батьків) чоловіків і жінок п'яти вікових когорт та рівнем здобутої ними освіти загалом підтверджують висновок про поступове послаблення залежності освітньої нерівності від соціального походження упродовж кількох десятиліть радянського періоду, яке у наступний період останнього десятиліття існування СРСР та роки незалежності змінилося суттєвим посиленням залежності освітньої нерівності від соціального походження на тлі здавалося б значно розширених можливостей здобуття усіх рівнів освіти.

Окрім цього, побудова загальних лінійних моделей залежності рівня освіти респондентів спільно і від рівня освіти, і від класової позиції батьків дає змогу вирахувати ту частку впливу рівня освіти кожного з батьків, яка не залежить від їхніх класових позицій, а в іншому разі – ту частку впливу класової позиції кожного з батьків, що не залежить від їхнього рівня освіти.

Аналіз наведених у таблиці 3.24 значень часткової η^2 дають можливість з'ясувати, що вплив рівня освіти батька на рівень освіти чоловіків був більшим, ніж вплив його класової позиції, лише у найстаршій когорті. Період з початку 1960-х років до кінця 1980-х, коли в основному набували освіти три середні когорти наших респондентів (1940 – 1969 років народження), був періодом значної переваги залежності освіти чоловіків від класової позиції батька порівняно з залежністю від батьківського рівня освіти. Лише у наймолодшій когорті, яка набувала освіти в основному в 1990 – 1999 роки, в перше пострадянське десятиліття, залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти батька від його класової позиції статистично значуще не відрізнялися, фактично зрівнялися.

Таблиця 3.24 – Значення часткової η^2 , що характеризує залежність освіти респондентів від класової позиції та освіти батьків і матерів

Вікові когорти	Залежність рівня освіти чоловіків		Залежність рівня освіти жінок	
	від рівня освіти батька	від класової позиції батька	від рівня освіти батька	від класової позиції батька
1930 – 1939	0,044	0,025	0,059	0,027
1940 – 1949	0,013	0,062	0,056	0,044
1950 – 1959	0,013	0,066	0,028	0,030
1960 – 1969	0,012	0,091	0,016	0,067
1970 – 1979	0,038	0,032	0,022	0,035
Вікові когорти	Залежність рівня освіти чоловіків		Залежність рівня освіти жінок	
	від рівня освіти матері	від класової позиції матері	від рівня освіти матері	від класової позиції матері
1930 – 1939	0,041	0,047	0,051	0,062
1940 – 1949	0,020	0,040	0,055	0,054
1950 – 1959	0,006*	0,051	0,012	0,075
1960 – 1969	0,006*	0,076	0,015	0,074
1970 – 1979	0,010	0,063	0,032	0,042

Примітка. * Рівень значущості цих коефіцієнтів $p < 0,05$; для усіх інших коефіцієнтів $p < 0,01$.

Іншим чином складалася залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти матерів та від їхньої класової позиції. Лише у найстаршій когорті впливи цих чинників на рівень освіти чоловіків статистично значуще не відрізнялися. Починаючи ж з 1960-х років, коли в основному набувала освіти когорта 1940 – 1949 років народження, залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти

матерів у цій та у всіх подальших когортах зафіксована значно більшою, ніж залежність від класової позиції матерів.

Впливи на рівень освіти жінок рівня освіти і класової позиції матерів статистично значуще не відрізняються як у двох найстарших, так і у наймолодшій когортах. Лише у когортах, що набували освіту в останні два десятиліття існування СРСР, залежність рівня освіти жінок від рівня освіти матерів була значно меншою, ніж залежність від класової позиції матерів.

Як і серед чоловіків, рівень освіти жінок від рівня освіти батьків залежав значуще більше лише серед найстаршої когорти, що набувала освіту в основному у 1950-х роках. У наступні два десятиліття, коли набували освіту в основному когорти 1940 – 1949 та 1950 – 1959 років народження, впливи рівня освіти і класової позиції батьків були практично однаково сильними у когорті 1940 – 1949 років та однаково слабкими у когорті 1950 – 1959 років. Лише в когорті, яка набувала освіту в основному в останнє десятиліття існування СРСР, залежність рівня освіти жінок від класової позиції батьків значно перевищувала залежність рівня освіти жінок від рівня освіти батьків.

Освіта і клас належності. Як зазначено у першому розділі, дослідження соціальної мобільності протягом останніх десятиліть виявили зменшення важливості освіти як опосередковуючого чинника мобільності, оскільки послаблюється зв'язок між освітою та зайнятістю і відповідною класовою належністю [148; 236]. Одне з можливих пояснень цього явища стосується важливої ролі роботодавців як інституційних акторів. Детальніший аналіз європейськими дослідниками взаємозв'язку між класовим походженням, освітою і класовою належністю виявив, що, як і в інших європейських країнах, у Франції, Швеції, Нідерландах, Ірландії та Великій Британії спостерігалось послаблення зв'язку між освітою та класовою належністю індивідів. Проте у Франції, Швеції та Нідерландах, на відміну від двох інших країн, було виявлено ще два явища: по-перше, послабився зв'язок між класом походження та освітніми здобутками, а по-друге, прямий частковий вплив класу походження на клас належності, якщо статистично виключити вплив освіти, також

зменшився. Дослідники припускають, що у Франції і Швеції вказані явища мають місце, принаймні частково, внаслідок збільшення частки людей з вищими рівнями освіти [148].

Чи змінювалися і як саме зв'язки між соціальним походженням, освітою і класовою належністю чоловіків і жінок в українському суспільстві, ще належить з'ясувати. Наразі можна припустити, що вплив класового походження на клас належності, ймовірно, посилювався для тих чоловіків і жінок, які досягли однакового, зокрема, вищого рівня освіти, що може пояснювати їхню відмінну зайнятість і відповідну належність до різних соціальних класів.

Якщо освіта здобувається з метою подальшої роботи за фахом, то найбільш імовірними місцями соціальної дислокації чоловіків-фахівців із неповною вищою освітою (за дипломом – молодших спеціалістів) мали би бути насамперед II клас (фахівці нижчого рівня, керівники середньої ланки, власники-роботодавці, які наймають до 10 найманих працівників), а також V клас (техніки, бригадири, майстри та керівники нижчої ланки). Як виявилось за нашими даними, зайнятість чоловіків із неповною вищою освітою в усіх вікових когортах значною мірою пов'язана також з кваліфікованою фізичною працею у статусі найманого робітника, який не має підлеглих. Проте кожна вікова когорта має свої особливості зайнятості чоловіків-молодших спеціалістів (дивись таблицю 3.25).

Таблиця 3.25 – Класи зайнятості чоловіків, які здобули неповну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, чоловіки з неповною вищою освітою							n
	I	II	III	V	VI	VIa	VIb	
1930 – 1939	1	60	0	4	35	0	0	85
1940 – 1949	1	51	0	7	34	2	4	122
1950 – 1959	3	21	1	6	50	12	7	179
1960 – 1969	4	33	1	5	31	21	5	127
1970 – 1979	0	23	6	4	37	27	4	128

За наведеними у таблиці 3.25 даними, трудова діяльність більшості найстарших чоловіків (когорти 1930 – 1939 і 1940 – 1949) із дипломами технікумів і училищ перебувала в межах двох класів: нижчого службового (II, 50 – 60 %) та кваліфікованої фізичної праці (VI, близько 35 %). Значно рідше

робота передбачала нижчий рівень керівництва у сфері фізичної праці та обслуговування (V клас, 4 – 7 %). Близько 1 % чоловіків цих вікових категорій належали до I класу зайнятості, обіймаючи посади головних спеціалістів та керівників підприємств чи структурних підрозділів.

Когорта чоловіків 1950-х років народження в обраний для дослідження період їхньої трудової кар'єри відзначається суттєвим зменшенням практикування занять, належних до II класу (21 %), порівняно з попередниками, а також зростанням зайнятості фізичною працею, кваліфікованою і низькокваліфікованою у промисловості, сфері обслуговування та сільському господарстві. До VI класу кваліфікованих робітників належить половина чоловіків із дипломами молодших спеціалістів. Нагадаємо, що йдеться про зайнятість цієї когорти чоловіків приблизно на кінець 1980-х років і останнє десятиліття минулого століття, тобто перше кризове десятиліття незалежності.

Для представників двох наймолодших вікових когорт чоловіків, які здобули неповну вищу освіту, зафіксовані на момент опитування статуси зайнятості належать до трьох основних класів: II (23 – 33 %), VI (кваліфікована фізична праця, 31 – 37 %) та VII (середньо- і низько кваліфікована фізична праця, 21 – 27 %). Динаміка зайнятості очевидна: значне скорочення зайнятості кваліфікованою працею й збільшення середньо- та некваліфікованою. Більше половини чоловіків цих вікових когорт (наймолодші – близько 70 %) посідають робочі місця, для яких вони є надмірно освіченими. З погляду дипломованого фахівця – це незастосування повною чи, можливо, будь-якою мірою набутих знань і навичок. Очевидно, є ще погляд роботодавця, який може надавати перевагу працівникам із вищими рівнями освіти лише тому, що це є певним показником загального культурного рівня людини, байдуже, чи знадобиться така професійна освіта для виконання безпосередніх трудових функцій, наприклад слюсаря, охоронця чи водія.

У таблиці 3.26 наведено дані щодо класів зайнятості чоловіків п'яти вікових когорт, які здобули повну вищу освіту.

Таблиця 3.26 – Класи зайнятості чоловіків, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, чоловіки з вищою освітою					n
	I	II	V + VI	VIIa	VIIb	
1930 – 1939	76	21	3	0	0	75
1940 – 1949	70	27	3	0	0	108
1950 – 1959	63	18	14	3	2	126
1960 – 1969	60	21	9	8	1	118
1970 – 1979	42	32	13	12	1	136

Вища освіта для чоловіків двох найстарших вікових когорт давала можливість мати заняття, які з погляду класової структури суспільства належали переважно до двох службових класів (дивись таблицю 3.26). Далі спостерігаємо тенденцію, приманну чоловікам двох наступних молодших вікових когорт, коли здобута вища освіта вела до зайнятості, яка рідше належить до службових класів і частіше – до класів фізичної праці, що особливо характерно для чоловіків когорти 1950 – 1959 і пов'язано, очевидно, значною мірою з втратою економічних переваг від здобутої вищої освіти, про що йшлося раніше. Дані щодо класової належності високоосвічених чоловіків наймолодшої вікової когорти навряд чи можна вважати остаточними, оскільки за віком далеко не всі з них вже досягли піку трудової кар'єри й відповідної класової належності. Проте виявлена тенденція підтверджує значний розрив між рівнем освіти і зайнятістю представників пострадянського покоління – чверть молодих фахівців із повною вищою освітою зайнята кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею. З причин, пояснених у другому розділі, серед респондентів-чоловіків не виокремлювався клас занять рутинною нефізичною працею (IIIa), які загалом не були притаманними чоловікам усіх вікових когорт, окрім наймолодшої, серед яких 1,2 % чоловіків-продавців були віднесені до занять кваліфікованої фізичної праці.

Подібні тенденції зайнятості і класової належності спостерігаємо й серед жінок із повною й неповною вищою освітою п'яти послідовних вікових когорт (дивись таблиці 3.27 і 3.28).

Таблиця 3.27 – Класи зайнятості жінок, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, жінки з повною вищою освітою						n
	I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
1930 – 1939	72	28	0	0	0	0	75
1940 – 1949	60	40	0	0	0	0	143
1950 – 1959	52	44	2	1	1	0	184
1960 – 1969	40	51	7	1	1	1	196
1970 – 1979	28	54	12	3	3	0	188

Єдину суттєву різницю щодо тенденцій динаміки класової локалізації жінок із повною і неповною вищою освітою, порівняно з чоловіками, становить їхня поступова концентрація переважно в межах II і IIIa класів (таблиці 3.25 і 3.26). Однак чверть жінок із неповною вищою освітою двох наймолодших вікових когорт зайняті кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею, яка не потребує такого рівня освіти.

Таблиця 3.28 – Класи зайнятості жінок, які здобули неповну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, жінки з неповною вищою освітою						n
	I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
1930 – 1939	2	89	6	3	0	0	182
1940 – 1949	6	73	9	9	3	0	198
1950 – 1959	3	54	20	10	9	4	309
1960 – 1969	1	47	25	12	8	7	292
1970 – 1979	0	46	29	11	9	5	234

Роль ринку праці як складової інституційного середовища міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві, у тому числі важлива роль роботодавців, як ключових інституційних акторів, потребує подальшого ґрунтового дослідження.

3.4 Освітні можливості пострадянського покоління молоді

Оскільки одне з основних дослідницьких завдань авторки полягало у виявленні тенденцій насамперед міжгенераційної класової мобільності, то

залучення до вибіркової сукупності дорослих, освічених, зайнятих, але ще занадто молодих чоловіків і жінок вважалось недоречним. Навіть респонденти наймолодшої категорії 1970 – 1979 років народження дещо замолоді з погляду загальноприйнятої методології дослідження міжгенераційної класової мобільності. Такі вікові обмеження значно слабшають, коли йдеться про міжгенераційну освітню мобільність, оскільки вважається, що переважна більшість молодих людей у будь-якій країні досягають найвищих рівнів освіти до 25-річного віку. Саме з останнього може починатися вікова межа наймолодшої категорії респондентів. Оскільки наш дослідницький інтерес у цій роботі також концентрується на когорті наймолодших дорослих громадян, для яких час здобуття освіти припадає виключно на роки незалежності, а основою для порівняння слугують вікові когорти пізньорадянського періоду, то задля цього із загальної кількості респондентів для виявлення стану і динаміки міжгенераційної освітньої мобільності й нерівності протягом пізньорадянського часу та доби незалежності виокремлено три умовні вікові когорти з дещо іншими, аніж раніше віковими інтервалами: 1955 – 1964, 1965 – 1974 та 1975 – 1982 років народження (докладніше див. [88]). Верхня межа наймолодшої вікової когорти визначається тим, що на момент останнього опитування респонденти мали досягти віку не менше 25 років, тобто віку, коли для більшості завершується процес здобуття освіти, включно з повною вищою. Загальна кількість випадків спостережень становила тепер 4526.

Як уже зазначалося вище, інституційні та структурні умови здобуття освіти представниками кожної з трьох виокремлених когорт суттєво різнилися. Коротко нагадаємо основні відмінності. Чоловіки і жінки найстаршої з трьох вікової когорти (1955 – 1964 роки народження) здобували різні типи освіти протягом 1970-х – на початку 1980-х років. У 1972 році в СРСР офіційно був завершений перехід до обов'язкової повної загальної середньої освіти, розпочатий 1961 року. Звичайно, ще якийсь час зберігалися неповні середні школи і професійно-технічні училища, які паралельно з професійно-технічною освітою не надавали повної загальної середньої. Проте переважна більшість

дітей таки здобували повну середню загальну освіту, що формально відкривало шлях до освіти вищої. Середня загальна освіта стала дійсно масовою, чого ніяк не скажеш про вищу. Як зазначалося вище), кількість осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах України на 10 тисяч населення з 1970 / 1971 навчального року до першої половини 1990-х років коливалася в межах близько 170–180 осіб (дивись рисунок 3.12). Чинними залишалися запроваджені державою інституційні освітні норми соціальної селективності, розширення доступу до вищої освіти для одних соціальних категорій за рахунок інших, тобто так звана позитивна дискримінація (квоти прийому до вищих навчальних закладів вихідців з сільської місцевості, преференції тим абітурієнтам, які мали не менше двох років трудового стажу та чоловікам, які відслужили 2-3 роки у лавах Радянської армії). Ймовірно, зберігалися також нелегальні преференції для дітей економічно забезпечених батьків та батьків, які мали неформальні, сприятливі для вступу до вищого навчального закладу зв'язки. Отже, на час здобуття освіти представниками першої вікової когорти діяли інституційні норми як рівності можливостей (насамперед здобуття загальної середньої і професійно-технічної освіти), так і норми позитивної дискримінації, які регулювали доступ до вищої освіти і слугували засобами якщо не зменшення нерівності освітніх можливостей, то принаймні засобами запобігання посиленню нерівності.

Основний період здобуття різних рівнів освіти наступної вікової когорти (1965 – 1974 роки народження) припадає на 1980-ті – початок 1990-х років минулого століття. Це період закінчення «застою», початку «перебудови» і її завершення розпадом СРСР, настання перших років незалежності. В економічній сфері суспільства спочатку відбувається розширення кооперативної власності як альтернативного соціального ліфта, а пізніше – легалізація приватної власності. Підприємницька діяльність постає як ще один соціальний ліфт, який рухається як на базі здобутого рівня освіти, так і паралельно останньому, оскільки різноманітна у найширшому розуміння підприємницька діяльність стає доступною кожному незалежно від рівня

здобутої освіти. Ймовірно (на, жаль відповідні фахові дослідження на той час не проводилися), привабливість вищої освіти зменшується, оскільки відсутність останньої вже не сприймалося як перешкода для соціального, насамперед економічного, зростання. Відбуваються суттєві зміни щодо інституційної, насамперед державної політика регулювання доступу до вищої освіти. Усі напрацьовані і запроваджені у соціалістичний період заходи позитивної дискримінації поступово зникають. Натомість розпочинається процес збільшення кількості державних і правних вищих навчальних закладів, перетворення низки закладів, які раніше забезпечували рівень середньої спеціальної освіти, у заклади вищої освіти, що загалом є чинником власне структурної, а не обмінної соціальної мобільності.

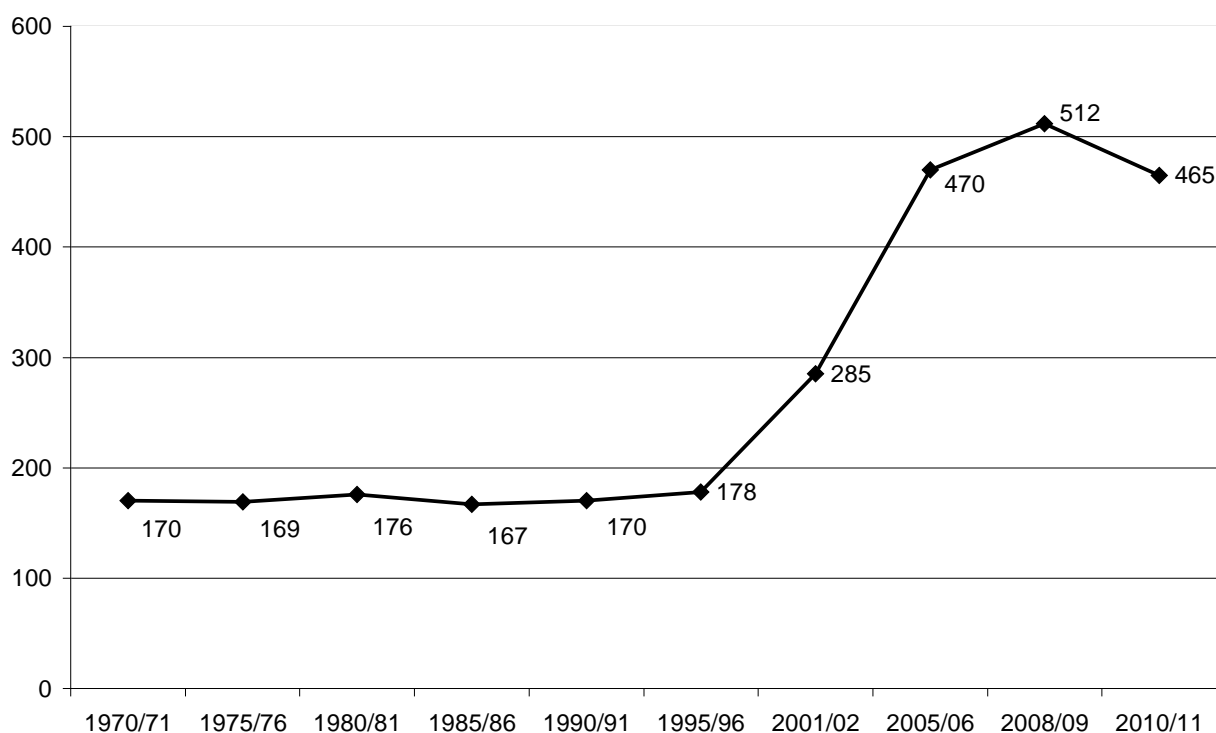

Рисунок 3.12 – Кількість осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації на 10 000 населення на початок 1970/1971–2010/2011 навчальних років*

*Джерело: [55; 54; 55; 56; 57; 110].

Завершення повної загальної середньої освіти та перехід до вищих освітніх рівнів для наймолодшого покоління чоловіків і жінок 1975 – 1982 років народження повністю припадає на період незалежності. Достатньо швидка

експансія вищої освіти фактично привела до того, що остання перетворилася на масову. Більш ніж у два з половиною рази зростає кількість студентів вищих навчальних закладів на 10 тисяч населення країни. Як це не дивно, але санкціонована державою експансія вищої освіти, яка дійшла до рівня, коли кількість зарахованих до вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації студентів перевищує кількість випускників денних шкіл, супроводжується поверненням до позитивної дискримінації у вигляді запровадження квот для дітей-вихідців з сільської місцевості, що опосередковано підтверджує відсутність рівності можливостей для дітей різного соціального походження та визнання цього з боку держави.

Рівні здобутої освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт. З погляду трьох послідовних вікових когорт для чоловіків характерні кілька основних тенденцій освітньої динаміки (таблиця 3.29, верхня частина). Насамперед це статистично значуще збільшення часток чоловіків з найвищим і найнижчим рівнями освіти. Наявність у чверті наймолодших чоловіків 1975 – 1982 років народження (27 %) дипломів про вищу освіту становить цілком очікуваний результат освітньої експансії протягом років незалежності. Навряд чи можна вважати так само очікуваним те, що кожен сьомий-восьмий молодий чоловік (13 %) не матиме атестату про обов'язкову загальну середню освіту, що майже вдвічі перевищує відповідні показники для попередніх вікових когорт (6–8 %). Очевидно, це перша вікова когорта протягом повоєнної історії України, коли частка молодих чоловіків з неповною середньою освітою (13 %) така ж, а не менша, ніж частка їхніх батьків. Помітною є тенденція (статистично значуща) до зменшення прагнення чоловіків здобувати неповну вищу освіту або, ймовірно, зупинятися на цьому рівні. Без будь-якої професійної освіти після здобуття загальної середньої наймолодші чоловіки залишаються вдвічі рідше (12 %), ніж їхні попередники з когорти 1955 – 1964 років народження. Наявність у чоловіків професійно-технічної освіти, здобутої після завершення повного циклу шкільного навчання чи безпосередньо в ПТУ, коливається від 33 % до 39 %. І хоча ці коливання статистично значущі, можемо говорити про

те, що в усіх трьох порівнюваних вікових когортах відносно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків, які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої. Освітня традиція пізньорадянського часу продовжувала відтворюватися й першою пострадянською когортою молодих українських чоловіків.

Таблиця 3.29 – Рівні освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків, у %*

Вікові когорти респондентів	Здобута освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	Чоловіки					
						2072
1955 – 1964	16	20	34	24	6	778
1965 – 1974	18	19	39	16	8	671
1975 – 1982	27	15	33	12	13	622
	Жінки					2454
1955 – 1964	23	31	23	19	4	988
1965 – 1974	22	33	28	11	6	785
1975 – 1982	34	25	20	13	8	681
	Батьки респондентів					4403
1955 – 1964	7	9	5	18	61	1732
1965 – 1974	13	13	13	29	32	1421
1975 – 1982	15	16	24	33	13	1250
	Матері респондентів					4506
1955 – 1964	6	12	3	17	62	1757
1965 – 1974	10	19	9	29	33	1454
1975 – 1982	15	25	17	32	11	1295

Примітка. Напівжирним шрифтом у таблиці виокремлено частки серед чоловіків і жінок та їхніх батьків, які мають найбільше значення.

Серед жінок виокремлених вікових когорт (таблиця 3.29, верхня частина) також чималу частку складають ті, хто здобували фахові навички у професійно-технічних училищах (20 – 28 %). Проте порівняно частіше жінки двох перших вікових когорт зупинялися на здобутті неповної вищої освіти (31 – 33 %). А от наймолодші жінки зуміли скористатися структурно розширеними можливостями здобуття повної вищої освіти і заснували, ймовірно, нову освітню традицію доби незалежності – найбільшою серед інших стала частка жінок 1975 – 1982 років народження зі здобутою повною вищою освітою, яка вже досягла 34 %. Неповна вища освіта, як і професійно-технічна втратили колишню привабливість, що й позначилося на статистично значущому

зменшенні відповідних часток жінок двох останніх вікових когорт. Як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна зростаюча статистично значуща тенденція залишатися без нормативної повної загальної середньої освіти (8 %), хоча частка таких жінок, на відміну від ровесників-чоловіків, все ще менша, аніж серед їхніх батьків.

Дивлячись на гендерні відмінності освітніх здобутків чоловіків і жінок з позиції історичної ретроспективи, видається, що українські жінки повною мірою скористалися з можливостей однакового з чоловіками доступу до всіх рівнів освіти, які формально стали доступними жінкам України соціалістичної ще у першій половині ХХ століття. Достатньо швидко жінки, насамперед працездатного віку, наздогнали і випередили чоловіків щодо здобуття повної і неповної вищої освіти. Представники наймолодшої вікової категорії нашого дослідження вже демонструють досить великий розрив між частками чоловіків (42 %) і жінок (59 %), які здобули вищу (повну і неповну) освіту. Проте досі опитування громадської думки фіксують неоднозначне ставлення дорослого населення країни до необхідності здобуття освіти чоловіками й жінками. За даними проведеного Gallup International у шістдесяти країнах світу на зламі тисячоліть дослідження, в Україні кожен п'ятий дорослий (20 %) висловив згоду з твердженням, що освіта важливіша для хлопчиків, ніж дівчаток (детальніше див. [73; 74]). До того ж українські чоловіки статистично значуще частіше (25 %), ніж жінки (15 %) переконані у важливості освіти насамперед для хлопчиків. За загальним розподілом відповідей з вказаним твердженням Україна не відрізняється від інших країн Східної Європи, Азії та навіть Африки, де кожен п'ятий респондент також вважає, що освіта є важливішою для хлопчиків, ніж дівчаток. А от мешканці Північної і Південної Америки та Західної Європи вдвічі рідше (менше ніж кожен десятий) погоджуються з таким твердженням, хоча у переважній більшості країн цих регіонів жінки значно пізніше досягли можливостей однакового з чоловіками доступу до всіх рівнів освіти, ніж це сталося в нашій країні.

У нижній частині таблиці 3.29 наведені дані, що відбивають розподіли рівнів здобутої освіти серед батьків і матерів респондентів трьох вікових когорт. Найпомітнішою залишається тенденція стрімкого зменшення кількості батьків, яким не вдалося закінчити повний курс шкільного загальноосвітнього навчання, що характерно для двох третин батьків і матерів респондентів когорти 1955 – 1964 років народження. Серед батьків дітей, народжених у наступне десятиліття, частка найменш освічених скоротилася до однієї третини. Наймолодші ж респонденти виросли в сім'ях, де лише 13 % батьків і 11 % матерів не мали повної загальної середньої освіти. Усім іншим рівням здобутої і батьками, і матерями освіти притаманна тенденція різного за інтенсивністю зростання. Серед батьків респондентів наймолодшої пострадянської когорти порівняно найбільшою є частка і матерів, і батьків, які здобули атестати про повну загальну середню освіту (32 – 33 %), що також є результатом спільної «роботи» соціальних інституцій радянського періоду.

Міжгенераційна освітня мобільність і нерівність. Основою для розрахунків і висновків щодо динаміки міжгенераційної освітньої мобільності й нерівності слугують наведені у таблицях 3.30 і 3.31 дані, які показують, до якої освітньої категорії потрапили респонденти трьох вікових когорт, чиї батьки здобули різні рівні освіти від повної вищої до неповної середньої. Це загальна картина так званої абсолютної освітньої мобільності. Освітні здобутки респондентів-чоловіків порівнюються з їхніми батьками, а жінок – як з батьками, так і з матерями, що, як уже зазначалося, зумовлюється чинниками гендерної сегрегованості вищих рівнів освіти та ринку праці. У діагональних комірках таблиць 3.30 і 3.31 наведені частки відтворення чоловіками і жінками освітніх рівнів батьків.

Серед респондентів-чоловіків трьох вікових когорт рівень відтворення повної вищої освіти (як у батька) коливається з помітним, статистично значущим зменшенням для когорти 1965 – 1974 років народження (49 %), порівняно з попередньою (67 %) (дивись таблицю 3.30). Натомість суттєво

збільшується частка синів високоосвічених батьків, які обмежилися здобуттям лише професійно-технічної освіти.

Таблиця 3.30 – Міжгенераційна освітня мобільність чоловіків трьох вікових когорт, % за рядком

Соціальне походження: освіта батька	Здобута респондентами освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно -технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	Чоловіки					
Вища	67	19	9	6	0	54
	49	21	23	6	1	96
	56	23	12	4	5	81
Неповна вища	30	43	12	14	1	70
	33	26	25	11	5	73
	47	21	19	8	5	91
Професійно-технічна	18	30	34	12	6	33
	14	21	47	14	4	78
	18	13	46	11	12	132
Загальна середня	13	21	40	23	3	142
	11	20	42	20	7	193
	10	13	42	18	17	196
Неповна середня/ПТУ	8	16	39	29	8	452
	4	14	47	18	17	203
	5	14	37	11	33	73

Примітка. У кожній комірці таблиці перше значення стосується когорти 1955 – 1964, друге – когорти 1965 – 1974, третє – когорти 1975 – 1982.

Серед чоловіків наймолодшої пострадянської когорти рівень самовідтворення повної вищої освіти знову зростає і, ймовірно, все ще має перспективу деякого збільшення, зважаючи на вік цих респондентів на момент останнього опитування (25 – 32 роки). Від найстаршої когорти до двох наступних майже вдвічі зменшується рівень самовідтворення неповної вищої освіти. Натомість значно більше синів батьків з неповною вищою освітою когорти 1974 – 1982 років народження (47 %) здійснюють висхідну освітню мобільність. Водночас перехід до повної вищої освіти (за відповідними частками) залишається приблизно на однаковому рівні для чоловіків усіх трьох вікових когорт, батьки яких мають професійно-технічну, повну і неповну середню загальну освіту. Разом з тим від когорти до когорти фактично

подвоювалася частка чоловіків, які, маючи батьків з повною загальною середньою освітою, рухалися у низхідному напрямі й досягали лише неповної середньої загальної освіти (відповідно до когорти 3 %, 7 % та 17 %). Так само подвоювався рівень відтворення синами неповної загальної середньої освіти батьків. Якщо для когорти 1955 – 1964 років народження така частка становить 8 %, то для когорти 1965 – 1974 – вдвічі більше (17 %), а для наймолодшої пострадянської когорти вже досягає третини (33 %). Стає зрозумілим, за рахунок вихідців з яких сімей відбувається збільшення частки чоловіків на нижньому полюсі освітньої ієрархії. Це, насамперед, діти батьків, які самі мають порівняно нижчі рівні освіти: неповну середню загальну, повну середню загальну та частково також професійно-технічну.

Для жінок трьох вікових когорт загалом характерні подібні до чоловіків тенденції відтворення освітньої належності, порівняно з батьками і матерями (дивись таблицю 3.31). Рівень самовідтворення неповної згальної середньої освіти також зростає, як і низхідної серед дочок батьків і матерів, які самі здобули повну середню освіту, проте частки жінок з найнижчим рівнем освіти серед наймолодшої пострадянської когорти залишаються майже вдвічі меншими, аніж серед однолітків-чоловіків. Переміщення жінок-вихідців з сімей малоосвічених батьків до найвищого рівня освітньої ієрархії скоротилися. Порівняно з найстаршою віковою когортою 1955 – 1964 років народження. Найвищі рівні самовідтворення повної вищої освіти притаманні жінкам у порівнянні з матерями – близько 70 % для всіх трьох вікових когорт.

Як зазначалося вище, шляхом аналізу відмінностей абсолютних показників міжгенераційної освітньої мобільності між віковими когортами неможливо оцінити динаміку нерівності освітніх можливостей. Для цього визначаються шанси для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) та досягнутого індивідом рівня мобільності, а також застосовуються лог-лінійні статистичні моделі, насамперед три основні, детальний опис яких наведено у другому розділі дисертації. Нагадаємо, що це так звана модель незалежності (Conditional independence), за допомогою якої

Таблиця 3.31 – Міжгенераційна освітня мобільність жінок трьох вікових когорт, % за рядком

Соціальне походження: освіта батька	Жінки					n = 2377
Вища	61	21	6	12	0	72
	57	31	8	4	0	91
	65	25	7	2	1	94
Неповна вища	49	34	12	5	0	92
	36	40	18	5	1	104
	46	31	14	8	1	97
Професійно-технічна	43	29	19	7	2	42
	24	34	29	11	2	104
	31	28	22	14	5	151
Загальна середня	25	34	20	18	3	171
	16	35	30	14	5	206
	19	29	23	17	12	210
Неповна середня / ПТУ	12	31	28	23	6	593
	8	28	40	13	11	264
	12	24	32	18	15	86
Соціальне походження: освіта матері	Жінки					n = 2377
Вища	68	21	4	7	0	56
	69	24	6	1	0	72
	70	21	6	3	0	99
Неповна вища	51	35	10	4	0	117
	30	46	18	5	1	145
	39	38	12	8	3	151
Професійно-технічна	22	39	29	10	0	31
	17	36	36	10	1	70
	23	27	28	14	8	116
Загальна середня	27	36	18	17	2	154
	19	32	29	14	6	229
	21	26	24	19	10	205
Неповна середня / ПТУ	12	30	28	24	6	611
	7	27	41	15	10	252
	9	21	36	16	18	67

Примітка. У кожній комірці таблиці перше значення стосується когорти 1955–1964, друге – когорти 1965–1974, третє – когорти 1975–1982.

перевіряється гіпотеза про те, що соціальне походження (освіта батьків) і здобутий дітьми-респондентами рівень освіти є незалежними в усіх вікових когортах, тобто перевіряється гіпотеза рівності освітніх можливостей для всіх в усі часові періоди. Ця модель зазвичай слугує як референтна для оцінки відповідності даним двох наступних моделей. Друга модель – це логлінійна модель постійного (незмінного) зв'язку між усіма категоріями соціального

походження і усіма рівнями освіти респондентів в усіх порівнюваних вікових когортах (Constant Flux), тобто усереднене значення сукупності усіх шансів досяжності різних рівнів освіти, як загальний показник зв'язку між соціальним походженням і рівнем освіти, залишається постійним в усіх вікових когортах. Проте це не означає незмінності нерівності освітніх шансів. Узагальнений результат може залишатися приблизно однаковим як за умови незмінності усіх шансів, так і переструктуризації шансів шляхом збільшення для одних соціальних категорій індивідів і зменшення для інших. Третя модель – це лог-мультиплікативна модель Unidiff, за допомогою якої виявляються відмінності між віковими когортами щодо сили зв'язку між соціальним походженням і досягнутими рівнями освіти, тобто динаміка загального показника нерівності. Модель Unidiff вважається більш відповідною даним лише тоді, коли вона здатна суттєво покращити результати, виявлені попередньою моделлю постійного зв'язку.

У таблиці 3.32 наведені результати оцінки трьох лог-лінійних моделей зв'язку між соціальним походженням і освітою за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок усіх вікових когорт.

Таблиця 3.32 – Результати оцінки трьох моделей за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок трьох вікових когорт

Модель	G^2	Df	P	Скорочення G^2 , %	Δ
Чоловіки порівняно з батьками					
Conditional independence	973,0	64	0,000	—	28,1
Constant Flux	14,9	22	0,866	98,5	2,4
Unidiff	13,3	20	0,863	98,6	2,2
Жінки порівняно з батьками					
Conditional independence	1018,5	64	0,000	—	26,7
Constant Flux	17,9	22	0,709	98,2	2,0
Unidiff	17,2	20	0,629	98,3	1,9
Жінки порівняно з матерями					
Conditional independence	1169,0	64	0,000	—	28,2
Constant Flux	11,6	22	0,964	98,2	1,4
Unidiff	11,2	20	0,940	98,3	1,3

Примітка. $G^2 - \chi^2$ (хі-квадрат) відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – рівень статистичної значущості; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо чоловіків і жінок є трохи більше чверті помилково класифікованих випадків і статистична значущість відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності на рівні $p < 0,001$ (таблиця 3.32). Це свідчить про невідповідність цієї моделі вихідним даним таблиць і необхідність відхилити гіпотезу про незалежність рівнів освіти респондентів від рівня освіти їхніх батьків. Модель постійного зв'язку значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить лише 2,4 % для чоловіків та 1,4 – 2,0 % для жінок. Це означає, що ми не можемо спростувати гіпотезу про постійність сукупності усіх зв'язків між соціальним походженням і досягнутою освітою чоловіків і жінок усіх вікових когорт, тобто загалом про постійність освітньої нерівності. Модель Unidiff суттєво не покращує результати моделі постійного зв'язку, оскільки G^2 знижується менше ніж на 2 одиниці для чоловіків та кілька десятих для жінок при втраті двох ступенів свободи, а відсоток помилково класифікованих випадків суттєво не покращується. Це означає, що не відбулося суттєвого послаблення чи посилення нерівності освітніх можливостей одночасно для вихідців з усіх соціальних категорій (освіта батьків), але не виключає можливості збільшення освітніх шансів для одних і зменшення для інших.

Однозначно ми можемо стверджувати, що експансія вищої освіти не призвела до збільшення освітніх можливостей для всіх чоловіків і жінок наймолодшої пострадянської вікової когорти незалежно від соціального походження. Очевидно, підтверджується зафіксована раніше тенденція поляризація освітніх можливостей, послаблення нерівності для вихідців з сімей високоосвічених батьків і посилення для дітей, чиї батьки мають відносно нижчі рівні освіти. Тенденції динаміки симетричних відношень шансів наведені у таблиці 3.33. Це шанси, розраховані для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) та досягнутого чоловіком чи жінкою рівня мобільності за даними таблиць мобільності для трьох вікових когорт.

Таблиця 3.33 – Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для чоловіків різного соціального походження (за освітою батька), коефіцієнти

Соціальне походження: освіта батька	Здобута освіта			
	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	5,0	16,3	23,3	76,0
	1,8	6,5	16,3	208,3
	1,2	12,6	20,4	318,6
Неповна вища		2,9	3,3	14,0
		2,8	2,0	6,4
		2,8	9,9	13,5
Професійно-технічна			1,5	1,1
			1,5	4,5
			2,1	4,0
Загальна середня				2,2
				2,8
				3,5

Примітка. У кожній комірці таблиці перше значення стосується когорти 1955–1964, друге – когорти 1965–1974, третє – когорти 1975–1982.

Серед чоловіків трьох вікових когорт чітко простежується тенденція практичного зрівняння шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чиї батьки мають повну і неповну вищу освіту у наймолодшій віковій когорті (таблиця 3.33). Проте водночас насправді відбувається суттєве посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців з сімей, де батьки мають професійно-технічну, загальну середню і особливо неповну загальну середню освіту. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з синами високоосвічених батьків досягла вже трьох сотень разів. Неочікуваним є те, що для синів відносно нижче освічених батьків зменшилися шанси навіть на здобуття неповної вищої освіти.

Серед жінок ситуація дещо інша, зважаючи, очевидно, на значно більшу кількість молодих жінок, порівняно з чоловіками, які здобули вищу освіту за часів незалежності (таблиця 3.34). Різниця у шансах на здобуття вищої освіти між жінками, чиї батьки мають вищу або неповну вищу освіту залишається невеликою, але стабільною. Вирівнювання не відбулося. Покращилися шанси на здобуття вищої освіти для тих жінок, чиї батьки закінчили ПТУ. Проте, як і

для чоловіків, посилення освітньої нерівності виявляється у зменшенні шансів здобуття вищої освіти для жінок-вихідців з сімей малоосвічених батьків.

Таблиця 3.34 – Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для жінок різного соціального походження (за освітою батька і матері), коефіцієнти

Соціальне походження: освіта батька	Жінки			
Вища	1,9	6,7	3,8	45,6
	2,0	13,9	13,8	136,4
	2,2	5,0	25,7	205,3
Неповна вища		1,3	3,3	11,5
		2,4	2,6	20,1
		2,0	2,6	22,8
Професійно-технічна			2,1	1,8
			1,3	4,3
			1,4	2,3
Загальна середня				1,7
				2,2
				1,5
Соціальне походження: освіта матері	Жінки			
Вища	2,0	24,4	6,7	40,0
	3,3	27,6	36,9	126,7
	3,3	13,2	19,9	312,0
Неповна вища		2,5	4,1	17,4
		3,1	5,6	14,8
		3,2	3,0	11,2
Професійно-технічна			2,6	4,2
			2,0	7,5
			1,8	1,7
Загальна середня				2,5
				2,3
				2,5

Примітка. У кожній комірці таблиці перше значення стосується когорти 1955–1964, друге – когорти 1965–1974, третє – когорти 1975–1982.

Отже, серед вихідців з сімей малоосвічених батьків у наймолодшій пострадянській віковій когорти спостерігається кілька негативних соціальних тенденцій, пов'язаних зі здобуттям освіти. Насамперед, зросла частка тих, хто, як і батьки не здобули обов'язкової повної загальної середньої освіти. При цьому не збільшується, часом, навпаки, зменшується, частка тих, хто досягли найвищого освітнього рівня. Для дітей малоосвічених батьків відбулося значне посилення освітньої нерівності, нерівності шансів досягнення повної вищої освіти, порівняно з однолітками, чиї батьки самі мають повну вищу освіту.

Співвідношення шансів досягло значення 1 : 318 для чоловіків і 1 : 205 (за освітою батька), 1 : 312 (за освітою матері) для жінок. Чи матимуть такі тенденції продовження, а чи відбуватиметься зворотній процес, покаже час і наявність відповідних емпіричних даних. Освітня політика, як складова соціальної політики у сучасному українському суспільстві, дає підстави сумніватися у швидкій зворотності виявлених негативних тенденцій серед наймолодшого покоління дорослих громадян.

У цьому й попередніх розділах неодноразово йшлося про роль освіти як ключового механізму міжгенераційної соціальної мобільності і ключового чинника вирівнювання можливостей. Очевидно, сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить перед собою мету і завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навіть на тому рівні, як це вдало чи не вдало відбувалося за радянського періоду. Навпаки, ми є свідками того, як експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної.

Не маючи на меті глибокий аналіз стану усіх рівнів сучасної освітньої системи в Україні, наведемо лише кілька фактів, які свідчать про поступову втрату освітою здатності бути механізмом забезпечення рівності можливостей, меритократичності процесу відтворення соціальної нерівності у суспільстві, і перетворення освіти на чинник поглиблення наявної нерівності та соціального закриття високоосвічених і низькоосвічених категорій населення, тобто таких, що потенційно матимуть і не матимуть шансів на здійснення соціальної мобільності.

Якщо систему освіти прийнято вважати не лише соціальним «ситом», а й соціальним «ліфтом», то працює цей ліфт так, як він інституційно налаштований, за якими моделями і правилами він побудований і функціонує та яка роль, фінансове і матеріально-технічне забезпечення йому надається з боку інших соціальних інституцій та самих громадян.

В Україні сьогодні освітній ліфт починає рух з першого рівня дошкільної освіти, взявши «на борт» трохи більше половини дітей дошкільного віку, з яких дві третини – це діти-містяни. Варто визнати, що без результатів відповідних фахових досліджень в Україні неможливо напевне стверджувати про переваги для раннього розвитку дитини перебування у дошкільних закладах освіти, де з дітьми працюють педагоги-фахівці, на відміну від домашнього дошкільного виховання. Можна лише припустити, за результатами частково наведених у першому розділі численних досліджень у західних країнах, що якісний фаховий супровід мав би сприяти кращому всебічному розвитку дітей, а тим самим і вирівнюванню їхніх подальших освітніх можливостей і досягнень, що, звісно, не заперечує окремих, але вочевидь виняткових випадків чудової дошкільної освіченості та виховання дітей у домашніх умовах. Навіть не говорячи про диференціацію якості дошкільної освіти для залучених до неї дітей різного соціального походження, маємо вкотре констатувати, що велика частка дітей в українському суспільстві взагалі не має доступу до дошкільної освіти. За останніми статистичними даними, у 2010 році охоплення дітей відповідного віку закладами дошкільної освіти все ще не досягло показника 1990 року і становило загалом 56 % з явною, майже двократною перевагою міських дошкільнят (67 %), порівняно з дітьми, яким не пощастило народитися у сільській місцевості, де лише кожен третій малюк (34 %) відвідує дошкільний навчальний заклад [110]¹⁾. Як зауважують автори видання про бідність та нерівні можливості дітей в Україні, «проблема недоступності дитячих дошкільних закладів характерна в основному саме для сільських сімей – 78,3 % таких випадків припадає саме на села, тоді як частка дітей дошкільного віку там (38,4 %) лише незначно перевищує відповідну частку в інших населених пунктах. ...Незважаючи на всю дискусійність питання щодо переваг сімейного та колективного виховання, слід зазначити, що рівень охоплення дітей ДНЗ досить об'єктивно відображає їх підготовленість до здобуття шкільної освіти й одержання перших навичок суспільного життя. Діти, які відвідують ДНЗ, як

¹⁾ [110] Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К. : Консультант, 2005. – С. 432.

правило, мають можливість більш широкого розвитку творчих здібностей, краще охоплені медичним наглядом, дотримуються режиму відпочинку і харчування, що сприяє їх розвитку, виховує самостійність, дисциплінованість і відповідальність. Важливе значення має також наявність у батьків вибору щодо форми догляду та виховання своїх дітей: можливість влаштування дитини до дошкільного закладу є необхідною передумовою для забезпечення гармонійного поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю» [6]¹⁾. Тож про які рівні стартові умови, зокрема розвиток когнітивних і некогнітивних здібностей і навичок, до початку шкільного навчання може взагалі йтися?

Далі загальноосвітні навчальні заклади, формально спрямовані на надання усім дітям можливості здобуття обов'язкової повної загальної освіти, не просто сприяють відтворенню соціальної нерівності у суспільстві, вони успішно легітимують наявну нерівність, перетворюючи переваги народження на легітимацію освітніх досягнень. Якщо в інших розвинутих країнах, насамперед Скандинавських, але не тільки, школа реформується у напрямі «єдиної середньої школи» (*comprehensive school*), тобто єдиної для країни системи переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркового перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання та навчаються у соціально змішаних класах, то Україна незалежна успішно рухається у напрямку поглиблення стратифікації середньої освіти. На цьому тлі радянська середня школа видається майже наближеною до «єдиної середньої школи», а сучасна диференціація шкіл на звичайні й «елітні», приховані за такими типами навчальних закладів, як ліцеї, колегіуми й гімназії, навпаки, максимально віддаленою. Хоча середня освіта в Україні офіційно вважається не стратифікованою за ознакою наявності раннього відбору дітей і їхньої диференціації між різними навчальними

¹⁾ [6] Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – С. 138-139.

зкладами (так званий трекінг), вона такою є насправді. Усупереч законодавству, починаючи з Конституції України, здобуття повної середньої освіти фактично відбувається на нелегітимних конкурсних засадах. Спочатку держава як інституційний актор створює умови нерівного доступу до загальної середньої освіти дітей різного соціального походження, а потім намагається виправляти ситуацію шляхом внесення змін до Закону України «Про загальну середню освіту» щодо запобігання дискримінації при вступі до початкової школи, тобто заборони перевірки знань під час зарахування дітей до загальноосвітнього навчального закладу, яка водночас не поширюється на гімназії, ліцеї й колегіуми. Освітня нерівність тепер вже законодавчо легітимується державою на користь соціально привілейованих класів [19]. Інституція освіти не лише відтворює класову структуру, а й легітимує нерівність, перетворюючи переваги походження в легітимні досягнення.

Так само легітимною за роки незалежності стала й нерівність у фінансовому й матеріально-технічному забезпеченні шкільного навчання дітей різного соціального походження. Ще на початку 2000-х років в одному з досліджень було виявлено, що вартість навчання однієї дитини у звичайному загальноосвітньому навчальному закладі в 1,4 рази менша, ніж в «елітному». В окремих школах ця різниця сягає позначки у два рази. «Елітні» школи мають видатки на утримання й розвиток в два рази більші, ніж звичайні, оплата педагогічних працівників також суттєво різниться [48; 119]. Отже, в сучасній Україні відбувається не лише рання селекція дітей, а й селективне інвестування у функціонування й розвиток різних типів державних шкіл.

Хоча в Україні систематично не проводяться дослідження того, як нерівність дітей різного соціального походження позначається на їхніх освітніх досягненнях, у тому числі неодноразово згадуваний раніше міжнародний дослідницький проект PISA, за результатами поодиноких досліджень зрозуміло, що інституційне середовище (сім'я, освіта, держава) сприяє відтворенню і поглибленню нерівності. У 2007 році Україна вперше взяла участь у міжнародному дослідженні якості природничо-математичної освіти

TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) серед школярів 4-х та 8-х класів загальноосвітніх шкіл. Окрім виявлення загального посереднього рівня знань школярів, результати цього дослідження підтвердили суттєве значення для успішності навчання дітей освіти їхніх батьків. Різниця результатів математично-природничої обізнаності між учнями, батьки яких мають вищу освіту, та учнями, батьки яких мають лише середню освіту, становила 82 бали, що свідчить про суттєвий вплив одного з чинників соціального походження на освітні здобутки дітей [92].

Опосередкованим показником культурного капіталу сім'ї слугує кількість книжок у домашній бібліотеці. Як і варто було очікувати, результати дослідження TIMSS виявили прямо пропорційний зв'язок між успішністю учнів та величиною домашньої бібліотеки. Проте лише 9% українських учнів – учасників дослідження 4-х та 12% 8-х класів зазначили, що мають у домашніх бібліотеках 200 і більше книжок; 11% учнів 4-х класів та 7% учнів 8-х класів мають до 10 книжок. Водночас п'ята частина учнів з Австралії, Болгарії, Грузії, Угорщини, Ізраїля, Італії, Південної Кореї, Норвегії,

Швеції повідомили, що мають вдома понад 200 книжок [92].

Як відомо, одна з суттєвих складових нерівності освітніх можливостей – це так звана цифрова нерівність, яка виявляється серед іншого у доступності для учнів сучасних інформаційних технологій та засобів комунікації. За результатами дослідження TIMSS виявлено, що в Україні загальною лише 40% учнів 4-х та 46% учнів 8-х класів у 2008 році мали вдома комп'ютери, а 24% учнів 4-х класів та 22% учнів 8-х класів мали підключення до мережі Інтернет. Відповідно до світових тенденцій кращі освітні результати демонструють ті українські школярі, які мають вдома комп'ютер та Інтернет. Різниця середніх результатів учнів 8-х класів, які перебувають на протилежних шаблях цифрової нерівності, становила 52 бали з математики та 41 бал із природознавства. Зауважимо, що цифрова нерівність в Україні має чітку поселенську диференціацію, за якою діти-містяни, особливо з великих міст, мають значні переваги, порівняно з

дітьми з маленьких містечок і сіл. Загалом же Україна явно відстає від інших країн за рівнем цифрової грамотності, оскільки у середньому 70 % учнів–учасників дослідження з інших країн повідомили про наявність комп'ютерів вдома і близько половини з них мають Інтернет.

TIMSS – це було перше міжнародне дослідження якості освіти за участю України, яке уможливило об'єктивний порівняльний аналіз і привернуло увагу не лише громадськості до загалом посередніх освітніх здобутків наших школярів, а й влади, свідченням чого є схвалена розрядженням Кабінету Міністрів України концепція Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року [27]. У тексті концепції серед іншого зазначено про незадовільний стан матеріально-технічного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів. Так, на початок 2009 / 2010 навчального року забезпеченість шкіл засобами навчання загалом в Україні становила 29 % від загальної потреби, а забезпеченість лабораторним обладнанням кабінетів фізики, біології та хімії – лише 10 – 15 %, що негативно впливає на якість проведення лабораторно-практичних робіт з природничих предметів, якість освіти, дотримання вимог відповідного державного освітнього стандарту. Проте, вказуючи на здобуття якісної шкільної природничо-математичної освіти як на одну з найважливіших гарантій реалізації громадянами їхнього інтелектуального потенціалу й вирішальний фактор утвердження соціальної справедливості та політичної стабільності, урядова концепція не містить жодного натяку на наявну в країні нерівність освітніх можливостей дітей різного соціального походження за

місцем проживання та типом загальноосвітнього навчального закладу. Як висновок зі ще одного локального дослідження матеріально-технічного забезпечення середніх шкіл у межах проекту «Рівний доступ до якісної освіти» вказано на те, що навіть підручниками з усіх предметів забезпечені менше 70% учнів, не кажучи вже про обладнання для спеціалізованих навчальних кабінетів та доступ до інформаційних технологій, а «брак навчальних ресурсів має руйнівний вплив на якість навчання у школі та рівень навчальних досягнень учнів» [91]. Зважаючи на те, що цей «брак» суттєво диференційований за ознакою соціального походження учнів, то про яку рівність можливостей може йтися не лише на момент старту шкільного навчання, а й протягом самого навчання?

Одним із механізмів створення рівності можливостей здобуття вищої освіти упродовж останніх років можна було б вважати запровадження нових інституційних правил вступу до вищих навчальних закладів шляхом конкурсу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання. Проте умовність цього заходу очевидна, меритократичний принцип запроваджується до молодих

людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах дошкільної і шкільної освіти. У таблиці 3.35 наведено окремі результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010 році, диференційовані за типом навчального закладу та містом проживання (детальніші результати див. [10]).

Таблиця 3.35 – Результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010 році за типом навчального закладу та містом проживання

Тип навчального закладу	Частка абітурієнтів, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200, у %			
	100 – 135	136 – 150	150 – 172	173 – 200
Львів				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	5	11	39	45
Загальноосвітні середні школи	15	18	36	31
Київ				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	5	12	40	43
Загальноосвітні середні школи	20	25	38	17
Черкаси				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	9	12	38	41
Загальноосвітні середні школи	16	24	42	18
Одеса				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	4	13	47	36
Загальноосвітні середні школи	25	24	35	16
Севастополь				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	3	13	52	32
Загальноосвітні середні школи	29	29	35	7
Чернігів				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	8	15	48	29
Загальноосвітні середні школи	19	24	40	17
Донецьк				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	10	22	46	22
Загальноосвітні середні школи	28	27	34	11

Насамперед увагу варто звернути на останню колонку таблиці 3.35, де подано розподіли часток випускників, які отримали найвищі бали з української мови та літератури по закінченні звичайних середніх шкіл і умовно «елітних» (гімназії, ліцеї, колегіуми). Різниця часток у різних містах України коливається від півтора до чотирьох разів на користь, зрозуміло, випускників не загальноосвітніх середніх шкіл. Знову, вже по завершенні загальної середньої освіти спостерігаємо начебто рівні стартові умови переходу до вищої освіти,

але застосовані до молодих людей, які тривалий час перебували в нерівних умовах здобуття освіти, що не могло не позначитися на їхніх освітніх досягненнях. Переваги соціального походження перетворюються на меритократичні досягнення. Очевидно, значно більшою була би диференціація освітніх здобутків за результатами ЗНО з урахуванням не лише типу школи, а й місця проживання випускників шкіл, насамперед у сільській місцевості. Ще за першими результатами зовнішнього незалежного оцінювання у 2008 році відкрилася різка різниця між освітніми здобутками міських і сільських дітей: «Чого вартий тільки один статистичний показник: у скільки разів відсоток випускників загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості, що отримали більше 195 балів, менше відповідного відсотка випускників загальноосвітніх навчальних закладів, які розташовані у містах (з української мови – майже 2 (!), з історії України – 2,2 (!!), з біології – 2,4 (!!!), з математики – 6 (!!!!) і т. п., із зарубіжної літератури жоден випускник сільської школи не отримав оцінки вище 195 балів). Ми розуміли, що різниця між освітою у сільських і міських школах є, але що вона є такою великою, мабуть, ніхто не міг передбачити. Цей показник свідчить про те, що в країні немає рівного доступу до якісної освіти ні на рівні ЗНЗ, ні на рівні ВНЗ і впоратися з проблемою забезпечення рівного доступу до якісної освіти не можна тільки за допомогою ЗНО, і справа тут не тільки в корупції, а в нерівних умовах навчання. Статистичні показники ЗНО – 2008 сигналізують про те, що у нашій системі освіти, а значить, і в суспільстві, є дуже серйозні проблеми, їх треба аналізувати, вивчати, шукати шляхи подолання» [107]¹⁾.

Рівність освітніх можливостей, мінімізація залежності доступності освіти від соціального походження індивідів у розвинених демократичних країнах розглядається не лише як опосередковуючий механізм соціального відтворення й соціальної мобільності, а тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності, вважається не самоціллю, а невід'ємною складовою та

¹⁾ [107] Статистичні дані ЗНО-2008 та їх інтерпретація // Вісник «Тестування і моніторинг в освіті». – 2008. – № 9. – С. 2.

важливим чинником забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства.

В українському суспільстві ж за роки незалежності у сфері освіти сформувалося чимало явищ і процесів, які не сприяють вирівнюванню освітніх можливостей індивідів різного соціального походження. Проте Україна в недалекій історичній перспективі має шанс увійти до числа країн з найбільш високоосвіченим населенням (за кількістю власників дипломів про вищу, повну і неповну освіту, а також атестатів про повну загальну). Жінки стали явними лідерами цього процесу. Відкритим залишається питання доцільності таких соціальних освітніх трансформацій за наявної структури робочих місць та перспектив розвитку ринку праці. За роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації як складової загальної соціально-економічної поляризації суспільства. Освітня експансія, зокрема суттєве збільшення місць для навчання у вищих навчальних закладах не призвели до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вище освічених) прошарків населення. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей відносно нижче освічених батьків (середня загальна і неповна середня освіта). Якби не чинник освітньої експансії, тобто суто структурний чинник, очевидно, ми спостерігали б значне посилення освітньої нерівності, оскільки притаманні радянському періоду заходи позитивної дискримінації новою українською державою були відкинуті, а ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти.

Втрата інституцією освіти здатності бути ефективним механізмом селекції і відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі, прямий вплив класу походження на

зайнятість і клас належності тощо). При переході від освіти до ринку праці соціальне походження може мати ще більший вплив, аніж для здобуття освіти. Ринок праці країни навряд чи в найближчу історичну перспективу потребуватиме такої кількості фахівців з повною і неповною вищою освітою. Тому конкуренція і соціальний відбір з рівня освіти перемістяться безпосередньо на ринок праці, де діють свої формальні й неформальні правила відбору. Значна частина фахівців із вищою освітою змушені будуть працювати на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують, – ситуація вже наявна в Україні, і значно більшою мірою стосується жінок. Подальші можливі перспективи описав У. Бек: втрата освітою статусорозподільчої функції, рефеодалізація в розподілі шансів і ризиків на ринку праці, розподіл шансів за ознаками статі, віку, здоров'я, світогляду, манер, зв'язків, регіональної належності, соціального походження тощо [7]¹⁾, що раніше чи пізніше призведе до соціального закриття високоосвічених і малоосвічених соціальних категорій населення і перетворення освітньої нерівності на спадкову.

Аналізуючи досвід інституційних перетворень періоду незалежності, вітчизняні дослідники також достатньо критично, ба навіть жорстко негативно оцінюють наявний стан та перспективи розвитку сформованої в Україні інституційної структури [12; 40]. За оцінкою С. О. Макеєва, «двадцять років війни в Україні за владу і національне майно породили інституційний інкубус, що поєднує риси успадковані та новонабуті, а його найприкметнішою рисою залишається антигуманізм: держава «не знає» що і як робити в першу чергу, що в другу, а від яких дій та намірів зараз варто взагалі утриматися, страх, локалізований в окремих сферах і навіть спільнотах, ненависть, притаманна тоталітарному, поступилася місцем байдужості та зневажливості до «слабких соціальних категорій»...» [40]²⁾. Саме для таких зневажених соціальних

¹⁾ [7] Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 229.

²⁾ [40] Макеєв С. Інституціональна теорія соціальних змін: загальні тенденції і український досвід / С.Макеєв // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 34

категорій у сучасній Україні поступово звужується, якщо не закривається доступ до основних соціальних благ і ресурсів, включаючи освіту, яка відіграє роль посередника у надбанні інших важливих статусних характеристик індивіда на ринку праці та суспільстві загалом.

Продовження відтворення емпірично виявлених тенденцій освітньої нерівності суперечить неодноразово проголошуваній в Україні меті перетворення суспільства на демократичне, соціально-орієнтоване, економічно процвітаюче, засноване на знаннях (knowledge-based society). Однак й формування ефективної соціальної, у тому числі освітньої політики, справді дієвих заходів та механізмів їхньої реалізації можливе лише за умови перетворення тематики рівності можливостей, доступності різних рівнів освіти для різних соціальних категорій населення на одну з пріоритетних дослідницьких тем. Результати наукових досліджень щодо механізмів та інституційних умов соціального відтворення і соціальної мобільності можуть бути використані для ідентифікації тих механізмів і умов, які вважатимуться несправедливими і підвладними деконструкції. Чи вважатимуться якісь з виявлених умов і механізмів несправедливими і чи докладатимуться зусилля і ресурси для їхньої модифікації – відповіді на ці запитання, очевидно, лежать поза межами сфери безпосередньої наукової діяльності соціологів та інших дослідників.

Висновки до розділу 3

Протягом другої половини XX – початку XXI століть відбувалися суттєві кількісні та якісні зміни інституції освіти та освіченості населення. Повна загальна середня освіта стала не лише загальнодоступною, а й обов'язковою. Проте кількість студентів на 10 тис. населення з середини 1960-х до середини 1990-х рр. залишалася достатньо стабільною на рівні близько 170 осіб. Упродовж двадцяти пострадянських років на тлі скорочення чисельності населення країни кількість студентів ВНЗ на 10 тисяч населення зростає

стрибкоподібно, досягши в окремі роки півтисячної позначки. Відбувається швидка експансія вищої освіти, завдяки чому в країні здійснено перехід від умовно елітної до масової вищої освіти.

Інституційні та структурні умови здобуття різних рівнів освіти чоловіками й жінками кожної з п'яти виокремлених когорт суттєво різнилися, що зумовило динаміку рівнів абсолютної освітньої мобільності. Упродовж тривалого періоду з середини ХХ століття до перших десятиліть незалежності суттєво змінювалися як структурні характеристики інституції освіти, так і регуляція доступу до всіх рівнів освіти чоловіків і жінок різних вікових когорт залежно від соціального походження.

В усіх випадках вимірювання абсолютної освітньої мобільності динаміка індексів дисиміляції має форму вигнутої дугоподібної кривої. Загальна відмінність між освітніми рівнями чоловіків і жінок трьох старших вікових когорт та їхніх батьків поступово зростала, досягши найвищих значень для когорти 1950–1959 років народження. Найбільший «освітній розрив» притаманний жінкам цієї когорти, порівняно з матерями. Випадки, коли матір і дочка мали різну освіту (загалом 70 %), більш ніж удвічі перевищують випадки однаковості освітніх рівнів. Серед чоловіків і жінок двох молодших вікових когорт спостерігається зменшення «освітніх розривів» із батьками аж до мінімальних серед усіх значень індексу дисиміляції 25–32 %.

За результатами оцінок трьох моделей відносної міжгенераційної освітньої мобільності можемо стверджувати, що в усіх трьох випадках освітньої мобільності зв'язок між освітою чоловіків і жінок та їхніх батьків і матерів суттєво не змінився впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Наявний приблизно на середину минулого століття зразок відносних шансів освітньої мобільності у своїй основі залишився таким самим до перших десятиліть незалежності, незважаючи на дві освітні експансії спочатку середньої, а пізніше вищої освіти та цілу низку інституційних заходів, спрямованих на регулювання доступу до вищої освіти за показниками соціального походження протягом радянського періоду. Єдиного напрямку

посилення чи послаблення зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей від когорти до когорти не зафіксовано. Очевидно, відмінності в абсолютних показниках освітньої мобільності, як і класової, зумовлені переважно структурними чинниками.

Навіть якщо за нижню вікову межу чоловіків і жінок взяти 25 років і порівнювати когорти 1955–1964, 1965–1974, 1975–1982 років народження, представники останньої з яких ще більшою мірою могли скористатися можливостями значно розширеного доступу до вищої освіти, режим мобільності залишається незмінним, освітня нерівність залишається стабільною.

Порівнявши коливання рівнів відносної класової і освітньої мобільності між послідовними віковими когортами, можна переконатися у їхній загальній подібності, що, очевидно, свідчить про зумовленість коливань класової мобільності змінами у відношеннях шансів здобуття освіти. Найчіткіше це виявляється для представників перших чотирьох вікових когорт, особливо жінок.

Протягом перших десятиліть незалежності інституційне середовище соціальної мобільності змінювалося таким чином, що результат «роботи» інституції освіти – кількість чоловіків і жінок з вищим рівнем освіти – явно випереджав результати «роботи» ринку праці – кількість робочих місць, які потребують застосування досягнутої освіти. При цьому інституція сім'ї, як і раніше, виконувала свою роль класово диференціювати можливості як в процесі здобуття дітьми освіти, так і в процесі досягнення статусів зайнятості та відповідної класової належності. Наявні емпіричні дані уможлиблюють припущення, що за формально однакового рівня освіти, зокрема повної вищої, відповідні освітні статуси зайнятості (I–II класи) будуть швидше і легше досяжними для вихідців з цих же класів, аніж для вихідців з класів фізичної праці в тому інституційному середовищі, яке наразі сформувалося в українському суспільстві.

На тлі домінування моделі постійної соціальної рухливості для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт порівняно з батьками і матерями, в межах кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різного освітнього середовища суттєво змінювалися, про що свідчать коефіцієнти шансів, розраховані для кожного окремого поєднання освіти батьків і освіти чоловіків та жінок за даними таблиць мобільності для п'яти вікових когорт. Для чоловіків двох наймолодших вікових когорт простежується тенденція до суттєвого вирівнювання шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чий батьки самі мають повну і неповну вищу освіту. Водночас, і це значно важливіше з погляду динаміки освітньої нерівності, спостерігається значне посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-технічну освіту, загальну середню і особливо неповну загальну. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з синами високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів.

Різниця у шансах на здобуття вищої освіти між жінками, чий батьки мають вищу або неповну вищу освіту, також зменшилася для наймолодших жінок. Однак це не характерно для жінок порівняно з освітою матерів. Як і для чоловіків, посилення освітньої нерівності серед жінок виявляється у зменшенні шансів здобуття вищої освіти для жінок молодших вікових когорт, особливо пострадянської, чий батьки і матері мають професійно-технічну освіту, загальну середню і неповну загальну. Для останньої категорії жінок (неповна середня освіта батьків) різниця шансів порівняно з дочками високоосвічених батьків також наблизилася до кількох сотень разів.

Результати регресійного аналізу зв'язку між рівнем освіти, здобутої батьками респондентів, та рівнем освіти, здобутої ними самими, спонукають до висновку про існування між цими змінними статистично значущого зв'язку як для чоловіків, так і жінок. При цьому спостерігається поступове зменшення у часі сили такого зв'язку (значень коефіцієнтів b) для вікових когорт 1940–1949 та 1950–1959 з наступним збільшенням, особливо різким для наймолодшої

вікової когорти 1970–1979, період здобуття освіти якою припадає на останні радянські роки та перше десятиліття незалежності. Якщо брати останніх за точку відліку, то, образно кажучи, для покоління онуків вплив освіти батьків на рівень їхньої власної став таким самим, як для покоління їхніх бабусь і дідусів, народжених ще в першій половині XX століття, хоча для покоління батьків такий вплив значно послабився.

Результати регресійного аналізу зв'язку між рівнем освіти, здобутої батьками респондентів, та рівнем освіти, здобутої ними самими, свідчать про існування між цими змінними статистично значущого зв'язку як для чоловіків, так і жінок. При цьому спостерігається поступове зменшення у часі сили такого зв'язку (значень коефіцієнтів b) для вікових когорт 1940 – 1949 та 1950 – 1959 з наступним збільшенням, особливо різким для наймолодшої вікової когорти 1970 – 1979.

Результати застосування методу загальної лінійної моделі (GLM) для визначення зв'язку між соціальним походженням (рівнем освіти та класовою належністю батьків) чоловіків і жінок п'яти вікових когорт та рівнем здобутої ними освіти загалом підтверджують поступове послаблення залежності освітньої нерівності від соціального походження упродовж кількох десятиліть радянського періоду, яке у наступний період останнього десятиліття існування СРСР та роки незалежності змінилося суттєвим посиленням залежності освітньої нерівності від соціального походження на тлі здавалося б значно розширених можливостей здобуття усіх рівнів освіти.

Сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить перед собою мету і завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної. Втрата освітою здатності бути ефективним механізмом селекції і відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких

функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі, прямий вплив класу походження на зайнятість і клас належності тощо).

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТИВНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

4.1 Результати міжнаціонального порівняльного дослідження суб'єктивної соціальної мобільності

У сучасній соціології важливість дослідження соціальної мобільності як однієї з найсуттєвіших складових перебігу і наслідків соціально-стратифікаційних процесів є загальноновизнаною, про що красномовно свідчить досвід уже не одного покоління соціологів, які присвятили свою дослідницьку діяльність виявленню основних тенденцій різних типів соціальної мобільності, їхніх причин і наслідків як в межах окремих суспільств, так і в перспективі міжнаціональних порівнянь. Як зазначено раніше, зазвичай об'єктом детального емпіричного аналізу стає міжгенераційна соціально-класова і освітня мобільність, дані щодо якої уможливають оцінку глибини стратифікованості суспільства, часових змін стабільності, зростання чи зменшення рівності / нерівності можливостей, а також використовуються для опрацювання і втілення певних заходів соціальної політики у розвинених демократичних країнах. Ідеться про ті види соціальної мобільності, які умовно можна вважати об'єктивними, досліджуваними на підставі порівняння об'єктивних соціально-статусних, класових і освітніх характеристик індивідів та їхніх батьків.

Значно менше уваги в соціології приділялося дослідженню суб'єктивної соціальної мобільності, уявленню індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться, порівняно зі статусами їхніх батьків. На важливості доповнення соціально-стратифікаційних досліджень таким суб'єктивним аспектом соціальної мобільності наголошується не лише тому, що це розширює наші знання про процеси

соціальної мобільності загалом. Дослідники припускають, що добре відомі й емпірично підтверджені впливи соціальної мобільності на ставлення і поведінку індивідів опосередковуються їхнім суб'єктивним сприйняттям руху в межах соціальної структури, вірою в те, що вони насправді здійснили висхідний чи низхідний рухи, порівняно з батьками. У повсякденній свідомості в основі таких уявлень зазвичай лежить упевненість, що діти живуть краще чи гірше, ніж батьки, досягли більшого чи меншого, порівняно з ними. Раніше припускалося, що реальна соціальна мобільність цілковито визначає суб'єктивне сприйняття індивідами мобільності та відповідним чином впливає на їхні ставлення і поведінку. Як виявилось, про що йтиметься нижче, суб'єктивна соціальна мобільність дійсно ґрунтується насамперед на реально здійсненій міжгенераційній мобільності, проте зазнає суттєвого впливу з боку низки інших чинників, а також може виявляти себе як незалежний чинник впливу на інші дотичні до соціальної нерівності ставлення і оцінки.

У вітчизняній соціології явище суб'єктивної соціальної мобільності не досліджувалося і не аналізувалося взагалі. Вперше така нагода з'явилася у 2009 році після приєднання України до міжнародного дослідницького проекту щодо соціальної нерівності [5]. У 1984 році дослідники кількох університетів започаткували Програму міжнародного соціального дослідження (ISSP – International Social Survey Programme) як щорічну програму здійснення присвячених певній тематиці порівняльних емпіричних соціальних опитувань у країнах, які виявили бажання до неї приєднатися. Періодично, у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках основною темою дослідницької програми ISSP обиралася соціальна нерівність, а відповідний модуль становив основу опитувальника. Україна приєдналася до програми ISSP лише у 2008 році.

Серед низки запитань щодо різних аспектів соціальної нерівності опитувальник дослідження містив запитання, відповіді на яке уможливили порівняльний аналіз суб'єктивної соціальної мобільності. Вперше це було здійснено за результатами дослідження 1999 року. Американські соціологи С. Келлі (S. Kelly) та К. Келлі (C. Kelly) на підставі даних щодо 30 країн

виявили та описали основні чинники та деякі наслідки суб'єктивної соціальної мобільності [247], про що йтиметься нижче.

Суб'єктивна соціальна мобільність вимірювалася за відповідями на запитання, у якому респондентам пропонувалося порівняти їхню поточну роботу чи останнє місце роботи з тією, яку мав батько, коли опитаним було 14 – 15 – 16 років, та визначити, чи статус їхньої роботи є (був) значно вищим, вищим, таким самим, нижчим чи значно нижчим, аніж у батька (дослівно запитання з опитувальника 2009 року наведено у таблиці 4.2). Кожній з п'яти відповідей присвоювався певний бал із рівномірними інтервалами на шкалі від 0 до 100: значно вищий статус – 100 балів, вищий – 75, такий самий – 50, нижчий – 25, значно нижчий – 0 балів, що уможливило обрахування середнього значення суб'єктивної соціальної мобільності загалом для 30 країн та для кожної країни окремо в межах 100 балів.

Середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності для 30 країн разом у 1999 році становило 57 балів зі 100, коливаючись від 65 до 37 балів (дивись таблицю 4.1). У 29 країнах оцінка суб'єктивної мобільності перебувала в інтервалі від 50 (такий самий статус роботи, як у батьків) до 65 (помірна висхідна мобільність). Найбільшою мірою сприйняття власної статусної належності як дещо вищої, аніж у батьків притаманне мешканцям Португалії, Кіпру, Іспанії, Бразилії. Єдиним несподіваним для дослідників винятком стала Японія, для якої середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності становило лише 37 балів. Це означає, що японці переважно схильні оцінювати власні статуси зайнятості як нижчі за батьківські. Оскільки Японія була єдиною азійською країною серед 30-ти, дослідники лише припускають, що така разюча відмінність може пояснюватися притаманними лише цій країні особливими подіями та обставинами, або ж зумовлюватися більш загальними соціально-культурними відмінностями між азійськими і західними країнами.

Таблиця 4.1 – Суб’єктивна соціальна мобільність у 30-ти країнах, 1999 рік*

Країна	Середнє значення	n
Португалія	65	1012
Кіпр	64	828
Іспанія	63	1025
Бразилія	63	1633
Франція	62	1736
Австралія	61	1544
Північна Ірландія	60	671
Ізраїль	60	1065
Болгарія	60	955
Швейцарія	59	1140
Польща	58	977
США	58	1082
Австрія	58	895
Східна Німеччина	57	441
Угорщина	57	1082
Британія	57	714
Канада	56	931
Нідерланди	56	1515
Нова Зеландія	56	1028
Західна Німеччина	56	776
Словаччина	56	880
Норвегія	56	1184
Словенія	55	864
Латвія	55	912
Росія	54	1167
Чеська Республіка	54	1582
Філіппіни	54	990
Швеція	54	1050
Чилі	50	1134
Японія	37	878

*Джерело: [247]¹⁾.

Серед основних чинників впливу на суб’єктивну соціальну мобільність, виявлених за допомогою регресійного аналізу, чільне місце, як і варто було очікувати, посідає реальна міжгенераційна соціальна мобільність (стандартизований коефіцієнт становить 0,27) [247]. Це означає, що індивіди, які здійснили висхідну соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні певною мірою саме так і оцінювати власні досягнення. Відносно менший, але

¹⁾ [247] Kelly S. M. Subjective social mobility: data from thirty nations / S. M. Kelly, C. G. Kelly // The International Social Survey Programme, 1984–2009: charting the globe / ed. by M. Haller, R. Jowell, T. W. Smith. – London and New York : Routledge, 2009. – P. 113.

статистично значущий вплив на суб'єктивну соціальну мобільність у 30 країнах загалом виявили такі чинники, як освіта батьків, власна освіта респондентів, сімейний дохід, досвід керівництва роботою інших людей, зростання ВВП у країні на момент опитування, порівняно з часом, коли респондент був / була у підлітковому віці. Також значущою виявилася гендерна належність, оскільки чоловіки оцінювали здійснену мобільність дещо вище, ніж жінки. Проте детальніший порівняльний аналіз із виокремленням трьох типів країн (англомовних, західноєвропейських та посткомуністичних) виявив, що в посткомуністичних країнах гендерна належність жодним чином не впливала на суб'єктивну мобільність. Це вважається ймовірним наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей. Наявність власного бізнесу і сімейний статус опитаних загалом не впливали на сприйняття соціальної мобільності. Аналіз гендерних відмінностей виявив, що у 30 країнах вплив більшості вказаних чинників є подібним для чоловіків і жінок, за винятком зростання ВВП, яке ніяким чином не позначалося на суб'єктивній соціальній мобільності жінок.

Що ж до наслідків суб'єктивної соціальної мобільності, то дослідники висунули припущення про можливий вплив останньої як незалежної змінної на відповіді опитаних щодо окремих дотичних до соціальної нерівності питань. Припущення цілковито підтвердилося, оскільки суб'єктивна соціальна мобільність виявилася статистично значущим чинником впливу на суб'єктивну соціально-класову належність, а також на оцінку респондентами власної заробітної плати як справедливої / несправедливої та оцінку оплати, яку вони насправді заслуговують.

4.2 Суб'єктивна соціальна мобільність в українському суспільстві

Україна приєдналася до дослідницького проекту ISSP 2008 року, наступного року вперше взявши участь у порівняльному дослідженні соціальної нерівності, яке значною мірою ґрунтувалося на попередньому дослідженні 1999 року. Як і тоді, опитувальник містив запитання щодо сприйняття індивідами власної соціальної мобільності у порівнянні з батьками. В Україні розробку методології збору інформації, формування вибіркової сукупності, проведення польового етапу цього дослідження та первинну обробку даних здійснив Київський міжнародний інститут соціології. Загальна кількість опитаних за випадковою вибіркою становить 2 012 респондентів, які за всіма основними соціально-демографічними ознаками представляють доросле населення країни старше 18 років.

Для виявлення і опису основних тенденцій та чинників суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності в українському суспільстві авторка вважає доречним аналізувати відповіді лише тих респондентів, яким на момент опитування виповнилося не менше 30 років. Це зумовлюється тим, що у змісті відповідного запитання закладено необхідність порівняння свого статусу зі статусом батька, коли індивіду було 14 – 15 – 16 років, а батькові, відповідно, щонайменше 35 – 40. Отже, у підвибірку для аналізу тенденцій суб'єктивної соціальної мобільності потрапили 1 565 респондентів віком від 30 років, з яких 1 339 відповіли на наведене у таблиці 4.2 запитання. Середнє значення оцінки суб'єктивної мобільності для цієї підвибірки становить 54 бали (для всіх респондентів від 18 років – 53 бали). Отже, загалом українці вважають, що статус їхньої роботи ледь-ледь перевищує статус роботи батьків. Детальний розподіл оцінок подано у таблиці 4.2. Лише один відсоток становить різниця між кількістю індивідів, які максимально високо оцінили статус своєї роботи, порівняно з батьком (9 %), та максимально низько (8 %). Близько третини вважають свій статус не значно, але вищим (30 %). Ще приблизно третина

оцінює як однаковий (35 %) і майже кожен п'ятий (18 %) – як нижчий, аніж у батька. Отже, переважна більшість респондентів бачать свої заняття як статусно однакові з батьківськими або ж помірно вищі чи нижчі.

Таблиця 4.2 – Розподіл оцінок суб'єктивної мобільності в Україні, 2009 рік

Формулювання запитання: «Тепер запитання щодо Вашої роботи (чи останнього місця роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько, коли Вам було 14 – 15 – 16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (чи був)…»		
	Відсоток	Бали
Значно вищим, ніж у батька	9	100
Вищим	30	75
Таким самим	35	50
Нижчим	18	25
Значно нижчим	8	0
Разом	100	
Середнє (зі 100)	54	

Основні тенденції соціально-демографічних відмінностей щодо суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності виявилися такими (дивись таблицю 4.3). Середня оцінка чоловіками суб'єктивної мобільності лише на два бали перебільшує відповідну для жінок, і не виключено, що регресійний аналіз даних підтвердить один із вказаних висновків попереднього порівняльного дослідження про те, що в посткомуністичних країнах гендерна належність не впливає на суб'єктивну соціальну мобільність, що є наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей і нерівностей.

Загальна тенденція диференціації за віком така, що чим старша вікова когорта, тим більше значення середніх. Представники двох наймолодших вікових когорт (30 – 39 і 40 – 49 років) однаково найнижче оцінюють свої статуси порівняно з батьками (51 бал, дуже близький до загальної оцінки «такий самий статус, як у батька»), а респонденти віком за 70 років схильні власні статуси зайнятості оцінювати незначно, але вище, ніж у батьків (59 балів). Очевидно, така тенденція відбиває цілком реальні соціально-структурні зміни в українському суспільстві від кінця першої третини минулого століття до початку нинішнього, як-от перетворення суспільства з аграрного в

індустріальне й урбанізоване з відповідними змінами у структурі зайнятості, попиті на кваліфіковану й висококваліфіковану робочу силу як у сфері фізичної, так і розумової праці, поступове визнання здобуття певних освітніх рівнів як загальнообов'язкових, певні практики здобуття освіти та кар'єрного просування для вихідців з різних класів тощо.

Таблиця 4.3 – Диференціація значень суб'єктивної мобільності за соціально-демографічними показниками

Соціально-демографічні показники	Середнє значення	n
Гендер		
Чоловіки	55	598
Жінки	53	741
Вікова когорта		
30 – 39 років	51	325
40 – 49 років	51	350
50 – 59 років	53	250
60 – 69 років	56	228
70 і більше років	59	187
Рівень освіти		
Початкова	51	31
Неповна середня	55	130
Повна середня	47	243
Професійно-технічна на базі повної середньої	49	241
Неповна вища (середня спеціальна)	55	374
Базова і повна вища	61	317
Тип поселення		
Місто	52	887
Село	56	452
Макрорегіон проживання		
Західний	57	310
Центральний	57	373
Південний	51	346
Східний	51	310

Примітка. Застосовувався такий розподіл адміністративно-територіальних одиниць за макрорегіонами: *Західний* – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; *Центральний* – м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; *Південний* – Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; *Східний* – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Для представників двох наймолодших вікових когорт суттєве значення може мати те, що їхні батьки вже належали до значною мірою урбанізованого й освіченого радянського покоління індустріального суспільства, і діти значно частіше відтворювали, аніж перевищували батьківські позиції, а також те, що важливі життєві процеси для цих індивідів (здобуття освіти, перехід і статуси зайнятості на ринку праці тощо) збіглися з кризовими політичними, економічними і соціально-структурними перетвореннями соціалістичної України як частини СРСР на Україну певного типу капіталістичну.

Вказані у таблиці 4.3 значення середніх величин для перших трьох вікових когорт (від 30 до 59 років) є саме такими і для чоловіків, і для жінок. Тобто гендерних відмінностей в оцінках суб'єктивної мобільності серед належних до цих вікових когорт не спостерігається, хоча йдеться, нагадаємо, про порівняння і синами, і доньками статусу своєї роботи зі статусом батька. Як сфера професійної освіти, так і ринок праці були і залишаються гендерно сегрегованими. Усі галузі економічної діяльності характеризуються певним співвідношенням зайнятих там чоловіків і жінок із переважанням чоловіків чи переважанням жінок, або як змішані. Добре відомо, що на вищі рівні професійних і бюрократичних ієрархій в українському суспільстві значно частіше потрапляють чоловіки, аніж жінки. Порівняно з синами, освітні й трудові траєкторії дочок значною мірою різняться від батьківських. Проте, незважаючи на такі обставини, чоловіки і жінки молодших вікових когорт однаково сприймають власну соціальну мобільність. Гендерні відмінності оцінок мобільності спостерігаються лише серед найстарших вікових когорт. Оцінка жінок 60 – 69 років навіть дещо менша, аніж попередньої когорти (52 бали), і тільки жінки 70 років і старші порівняно вище оцінюють свої статуси (57 балів). Натомість серед чоловіків зберігається чітка тенденція зростання оцінок зі збільшенням віку: для когорти 60 – 69 років середнє значення становить 62 бали, а більше 70 років – 65 балів.

На відміну від віку, за рівнем освіти не спостерігається загальної тенденції – чим вищий рівень, тим більше значення оцінки суб'єктивної

мобільності. Однак саме вік є цьому причиною. Респонденти, які здобули лише початкову і неповну середню освіту, вище оцінюють свої статуси, порівняно з батьківськими, аніж ті, чиї освітні здобутки завершилися з одержанням атестату про повну середню освіту, а також професійно-технічну. Проте саме ці респонденти переважно й належать до двох найстарших вікових когорт. Серед їхніх батьків, а це перша третина ХХ століття, цілком імовірно були такі, що взагалі не навчалися у школі або ж не здобули початкової чи неповної середньої освіти, займаючись переважно некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві чи промисловості. Тому не дивно, що навіть здобуття неповної середньої освіти, не кажучи вже про вищі рівні, уможлиблювало набуття якісно інших, порівняно з батьківськими, статусів зайнятості. Про певну тенденцію збільшення значень оцінок суб'єктивної мобільності з підвищенням рівня освіти можемо говорити, починаючи від рівня повної загальної середньої, а також на її базі професійно-технічної освіти. Привертає увагу те, що оцінки респондентів із такими рівнями освіти дещо опускаються за межу 50 балів, коли статуси визнаються рівними статусам батьків. Як і варто було очікувати, володарі дипломів про повну вищу освіту загалом вважають, що їм найбільшою мірою вдалося перевищити статусні досягнення батьків.

Дещо несподіваною виявилася диференціація середніх значень суб'єктивної мобільності за типом поселення. Загалом сільські мешканці вище оцінюють свої статуси зайнятості, порівняно з батьками, аніж мешканці міст. Вікова структура сільського і міського населення досить подібні, за винятком більшої частки молодих (30 – 39 років) серед містян. Проте селяни усіх вікових категорій, окрім 40 – 49-літніх, схильні вище оцінювати здійснену ними мобільність, аніж їхні міські однолітки.

Мешканцями Західного і Центрального макрорегіонів країни соціальна дистанція між їхніми і батьківськими статусами зайнятості сприймається більшою, аніж мешканцями Південного і Східного макрорегіонів. Зумовленість цього низкою регіональних соціальних відмінностей імовірна, але потребує подальшого детального аналізу.

Чинники впливу на суб'єктивну мобільність. Для аналізу чинників впливу на суб'єктивну мобільність з наявного масиву даних ISSP 2009 року було обрано такі незалежні змінні: реальна міжгенераційна соціальна мобільність, освіта, дохід, досвід керівництва підлеглими, тип поселення, вік і гендер.

Професійний статус респондентів та їхніх батьків у масиві даних ISSP визначався за чотиризначним кодом загальновідомого у соціології міжнародного класифікатора занять ISCO-88. Ці коди було перекодовано за шкалою класифікації занять Д. Треймана (відповідний синтаксис для програми SPSS доступний на персональній сторінці в Інтернеті нідерландського дослідника Г. Ганзбума). Значення індексів шкали Д. Треймана коливаються від 0 для занять некваліфікованої фізичної праці у сільському господарстві до 100 для занять висококваліфікованої розумової праці. Реальна міжгенераційна соціальна мобільність вимірювалася як різниця між значенням індексу заняття респондента та його / її батька.

Освіта респондента визначалася не за дискретними освітніми рівнями, а за загальною кількістю років навчання. Дохід респондента вимірювався як логарифм від вказаної під час опитування суми. Досвід керівництва підлеглими визначався за відповіддю на запитання, чи доводилося респондентові на основній роботі керувати співробітниками та відповідати за їхню роботу. Одиницею позначалися респонденти з наявністю досвіду керівництва іншими, а 0 (референтна категорія) – ті, хто такого досвіду не мали. Тип поселення визначався як місто – 1 чи село – 0. Змінною віку респондента слугувала кількість прожитих років. Гендерна належність визначалася як 0 для референтної категорії жінок та 1 для чоловіків.

Як і за результатами міжнародного порівняльного дослідження 1999 року серед 30 країн, в Україні найбільший вплив на суб'єктивну мобільність чинить реальна міжгенераційна соціальна мобільність зі значенням стандартизованого коефіцієнта 0,324 (дивись таблицю 4.4).

Таблиця 4.4 – Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність.

Регресійний аналіз. Усі респонденти, $n = 1\,339$

Незалежні змінні	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,324	0,000
Вік	0,105	0,004
Досвід керівництва	0,079	0,027
Тип поселення: місто / село	–0,075	0,028
Освіта (кількість років навчання)	0,051	0,200
Гендер	0,045	0,196
Дохід	0,035	0,349

Примітка. Тут і надалі всі статистично значущі коефіцієнти виокремлено напівжирним шрифтом.

Окрім міжгенераційної соціальної мобільності слабший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну мобільність виявляють ще три незалежні змінні: вік (стандартизований коефіцієнт 0,105), досвід керівництва (0,079) та тип поселення (–0,075). Отже, індивіди старшого віку сприймають соціальну дистанцію між ними і батьками як дещо більшу, аніж їхні молодші співгромадяни. Так само наявність досвіду керівництва додає впевненості у тому, що статуси батьків досягнуті й перевершені. Власні статуси, порівняно з батьківськими, загалом оцінюють дещо вище селяни, аніж міські мешканці.

Інші чинники (освіта (кількість років навчання), дохід і гендерна належність) не виявили статистично значущого впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, коли аналізуються відповіді усіх респондентів разом.

Незначущість чинника гендерної належності загалом ще не означає відсутності будь-яких відмінностей у сприйнятті суб'єктивної соціальної мобільності чоловіками і жінками, зокрема щодо впливу різних незалежних змінних, їхнього переліку та величини. Гендерна нерівність на ринку праці, вертикальна і горизонтальна гендерна сегрегація останнього є типовими явищами для українського суспільства. Місця зайнятості з усіма статусними характеристиками мають певні відтінки гендерного забарвлення від нейтрально-однакового до законодавчої заборони певних видів занять для жінок чи більш м'якої форми традиційного сприйняття галузей діяльності і

посад як переважно чоловічих/жіночих з відповідною орієнтацією на це дітей у процесі виховання. До того ж, як уже зазначено, у дослідженні йдеться про порівняння статусів зайнятості усіх респондентів зі статусом батька, що у випадку доньок означає гендерно різнорідне порівняння.

Припущення про суттєві відмінності впливу конкретних незалежних змінних на суб'єктивну соціальну мобільність, якщо розглядати чоловіків і жінок окремо, загалом підтвердилося. Найвпливовішим чинником для представників обох гендерів залишається реальна міжгенераційна соціальна мобільність, хоча для чоловіків відповідне значення стандартизованого коефіцієнта більше (0,352), ніж для жінок (0,298) (дивись таблицю 4.5). Цей чинник виявився не лише найважливішим, а і єдиним спільним. На сприйняття соціальної мобільності чоловіками також статистично значуще впливає вік. Наближаються, але не досягають статистичної значущості ще дві незалежні змінні: досвід керівництва та дохід. На сприйняття соціальної мобільності жінками значуще впливає окрім реальної мобільності лише освіта (кількість років навчання). Отже, загальний ефект впливу на суб'єктивну соціальну мобільність досвіду керівництва і типу поселення (таблицю 4.4) виявляється, лише якщо аналізувати відповіді чоловіків і жінок разом, і навпаки, такий підхід нівелює вплив освіти, характерний для жінок.

Таблиця 4.5 – Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність. Регресійний аналіз. Чоловіки, $n = 598$. Жінки, $n = 741$

Незалежні змінні	Чоловіки		Жінки	
	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,352	0,000	0,298	0,000
Вік	0,161	0,003	0,072	0,143
Досвід керівництва	0,099	0,073	0,067	0,153
Тип поселення: місто / село	-0,080	0,123	-0,077	0,087
Освіта (кількість років навчання)	-0,036	0,531	0,117	0,032
Дохід	0,100	0,074	-0,024	0,599

На що впливає суб'єктивна мобільність. Як зазначено вище, за даними попереднього міжнародного дослідницького проекту ISSP 1999 року, підтвердилося припущення про те, що суб'єктивна соціальна мобільність як незалежна змінна впливає на сприйняття індивідами свого місця в межах суспільної ієрархії та оцінку справедливості / несправедливості заробітної плати. Для такого аналізу щодо можливого впливу суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві за даними масиву ISSP 2009 року було обрано три змінні, які прямо чи опосередковано стосуються нерівності та класової належності. Перша змінна – це розташування індивідом себе на щаблях суспільної ієрархії, тобто на умовній драбині, де 10 позначає найвище становище, а 1 – найнижче. Друга змінна – це класова самоідентифікація, віднесення індивідом себе до одного з зазначених у запитанні класів: нижчого, робітничого, нижнього середнього, середнього, вищого середнього та вищого. Третя змінна стосується оцінки заробітної плати як справедливої і ґрунтується на запитанні: «Чи вважаєте Ви свою заробітну плату справедливою? Питання не в тому, скільки б Ви хотіли заробляти, ми запитуємо, що Ви відчуваєте – чи відповідає оплата праці вашій кваліфікації та зусиллям, що Ви докладаете на роботі? Якщо зараз Ви тимчасово не працюєте, то, будь ласка, оцініть зарплатню на попередньому місці роботи». Відповідь обиралася серед таких альтернатив: оплата значно менша кваліфікації та зусиль, трохи менша, відповідає, оплата праці справедлива, трохи більша, ніж я заслуговую, та набагато більша, ніж я заслуговую. Для регресійного аналізу значення вказаних змінних вимірювалося від 0 до 100, де 0 відповідали найнижчі значення (перший щабель на драбині суспільної ієрархії, нижчий клас та оцінка заробітної плати як значно меншої кваліфікації та зусиль), а 100 балам – найвищі значення змінних (десятий щабель на драбині суспільної ієрархії, вищий середній та вищий класи, оцінка заробітної плати як набагато більшої, ніж заслуговую).

Таблиця 4.6 – Суб’єктивна соціальна мобільність серед чинників впливу на розташування на щаблях суспільної ієрархії, суб’єктивний соціальний клас та оцінку заробітної плати як справедливої. Регресійний аналіз. Усі респонденти, $n = 1339$

Незалежні змінні	Розташування на щаблях суспільної ієрархії		Суб’єктивний соціальний клас		Оцінка заробітної плати як справедливої	
	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт <i>Beta</i>	Статистична значущість
Суб’єктивна соціальна мобільність	0,091	0,013	0,051	0,143	0,014	0,718
Міжгенераційна соціальна мобільність	-0,047	0,225	0,042	0,251	0,036	0,380
Вік	-0,170	0,000	-0,048	0,175	0,067	0,095
Досвід керівництва	0,047	0,204	0,104	0,003	0,013	0,746
Тип поселення: місто / село	0,093	0,008	0,045	0,171	0,008	0,833
Освіта (кількість років навчання)	0,063	0,118	0,288	0,000	-0,435	0,664
Гендер	-0,001	0,979	-0,075	0,026	-0,016	0,678
Дохід	0,176	0,000	0,160	0,000	0,013	0,746

Респонденти, які вважають, що здійснили соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні вище розташовувати себе на щаблях соціальної ієрархії (стандартизований коефіцієнт 0,091) (дивись таблицю 4.6). Примітно, що реальна міжгенераційна соціальна мобільність такого впливу не має. На подібну тенденцію звернули увагу дослідники, аналізуючи попередні дані 1999 року для 30 країн, пояснюючи це тим, що відмінність статусної належності має значення лише тоді, коли індивіди це чітко усвідомлюють [247]. Порівняно з суб’єктивною мобільністю, більший вплив на розташування на щаблях суспільної ієрархії виявляють такі чинники, як дохід, вік (чим менший, тим вище розташування) та тип поселення (містяни бачать себе дещо вище, ніж селяни).

Хоча визначення індивідами місця на щаблях суспільної ієрархії та визначення класу належності здаються змістовно близькими, ці змінні суттєво

різняться за чинниками впливу. Суб'єктивна соціальна мобільність не має значення для соціально-класової самоідентифікації, так само як вік і тип поселення, важливі для вибору місця на соціальній драбині. Єдиним спільним для обох залежних змінних чинником впливу виявився дохід. Проте важливішим для класової самоідентифікації є рівень освіти індивіда (кількість років навчання). Також має значення наявність досвіду керівництва та гендерна належність (жінки дещо частіше вважають себе належними до порівняно вищих класів).

Суб'єктивна соціальна мобільність, як і жоден інший наведений у таблиці 4.6 чинник, не має ніякого значення для оцінки заробітної плати як справедливої чи не відповідної кваліфікації і зусиллям. Це зумовлюється тим, що переважна більшість опитаних (85 %) різного віку, рівня освіти, місця проживання, статусів зайнятості, гендерної належності тощо вважають, що оплата їхньої праці значно чи трохи менша, аніж наявна кваліфікація та докладені зусилля.

Таким чином, поряд із традиційними «об'єктивними» мобільностями, як то насамперед соціально-класова та освітня, дослідницька увага сучасних соціологів поширилася на суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності, яке, хоча й зумовлене насамперед реальною міжгенераційною соціальною мобільністю, виявилось залежним від низки інших чинників, а також здатним чинити незалежний вплив на інші дотичні до соціальної нерівності ставлення і оцінки. Тому цілком доречною видається пропозиція зважати на суб'єктивну соціальну мобільність, досліджуючи мобільність «об'єктивну», оскільки таке поєднання сприятиме глибшому розумінню того, як саме соціальна мобільність впливає на різноманітні орієнтації, ставлення та поведінку індивідів.

Перший для вітчизняної соціології досвід дослідження суб'єктивної соціальної мобільності виявив, що загальне сприйняття останньої є вельми поміркованою (54 бали зі 100), коливаючись між оцінками досягнутих статусів як однакових із батьківськими до трохи вищих. Серед розглянутих чинників впливовими для суб'єктивної соціальної мобільності загалом для всіх опитаних

виявилися насамперед реальна міжгенераційна соціальна мобільність, а також вік, досвід керівництва підлеглими та тип поселення. Проте сприйняття власних досягнень на тлі батьківських статусів суттєво різняться для чоловіків і жінок.

На відміну від результатів попереднього міжнародного дослідження 1999 року, в Україні, за даними дослідження 2009 року, суб'єктивна соціальна мобільність виявилася значущим чинником лише щодо визначення індивідами свого місця на драбині суспільної ієрархії, не впливаючи ні на класову самоідентифікацію, ні на оцінку заробітної плати як справедливої. Доступність емпіричних даних для всіх країн–учасниць проекту ISSP 2009 року уможливить достовірне, а не умовне порівняння України з іншими країнами не лише щодо суб'єктивної соціальної мобільності, а й усіх інших важливих аспектів соціальної нерівності у суспільстві.

Висновки до розділу 4

Суб'єктивна соціальна мобільності становить уявленню індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться, порівняно зі статусами їхніх батьків. Доповнення ґрунтованих на об'єктивних вимірах соціально-стратифікаційних досліджень суб'єктивним виміром соціальної мобільності розширює знання про процеси соціальної мобільності загалом та її вплив на ставлення і поведінку індивідів.

Середнє значення оцінки суб'єктивної мобільності для підвибірки респондентів старше 30 років становить 54 бали зі 100 максимальних. Переважна більшість респондентів визначають свої заняття як статусно однакові з батьківськими або ж помірно вищі чи нижчі. Середня оцінка чоловіками суб'єктивної мобільності лише на два бали перебільшує відповідну для жінок. Загальна тенденція диференціації за віком така, що чим старша вікова когорта, тим більше значення середніх. На відміну від віку, за рівнем освіти не спостерігається загальної тенденції – чим вищий рівень, тим більше

значення оцінки суб'єктивної мобільності. Однак саме вік є цьому причиною. Респонденти, які здобули лише початкову і неповну середню освіту, вище оцінюють свої статуси, порівняно з батьківськими, аніж ті, чиї освітні здобутки завершилися з одержанням атестату про повну середню освіту, а також професійно-технічну. Загалом сільські мешканці вище оцінюють свої статуси зайнятості, порівняно з батьками, аніж мешканці міст. Селяни усіх вікових категорій, окрім 40–49-літніх, схильні вище оцінювати здійснену ними мобільність, аніж їхні міські однолітки.

Як і в більшості інших країн, в Україні найбільший вплив на суб'єктивну мобільність чинить реальна міжгенераційна соціальна мобільність зі значенням стандартизованого коефіцієнта 0,324. Слабший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну мобільність виявляють ще три незалежні змінні: вік (стандартизований коефіцієнт 0,105), досвід керівництва (0,079) та тип поселення (–0,075). Отже, індивіди старшого віку сприймають соціальну дистанцію між ними і батьками як дещо більшу, аніж їхні молодші співгромадяни. Так само наявність досвіду керівництва додає впевненості у тому, що статуси батьків досягнуті й перевершені. Власні статуси, порівняно з батьківськими, загалом оцінюють дещо вище селяни, аніж міські мешканці.

Інші чинники (освіта (кількість років навчання), дохід і гендерна належність) не виявили статистично значущого впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, коли аналізуються відповіді усіх респондентів разом.

Підтвердилося припущення про суттєві відмінності впливу конкретних незалежних змінних на суб'єктивну соціальну мобільність, якщо розглядати чоловіків і жінок окремо. Виявлено також, що респонденти, які вважають, що здійснили соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні вище розташовувати себе на щаблях соціальної ієрархії (стандартизований коефіцієнт 0,091). Проте на відміну від результатів попереднього міжнародного дослідження 1999 року, в Україні, за даними дослідження 2009 року, суб'єктивна соціальна мобільність виявилася не значущим чинником ні для класової самоідентифікації, ні для оцінки заробітної плати як справедливої.

ВИСНОВКИ

Соціологія соціальної мобільності становить одну з найбільш розвинених галузей сучасної соціологічної науки. Дослідження соціальної мобільності утвердилися як спосіб бачення внутрішньої будови стратифікованих суспільств, а також як процес соціального розподілу індивідів, який генерується і контролюється соціальними інституціями. Соціальна мобільність як міжгенераційний процес ототожнюється зі змістом соціальної стратифікації, як синонім соціальної нерівності, насамперед нерівності можливостей.

Соціально-політичний фокус бачення соціальної мобільності містить як ліберально-демократичний, так і соціально-демократичний інтерес до мобільності як важливого практичного політичного питання. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності обґрунтовується не лише з позицій рівності, зокрема рівності можливостей, а й позицій ефективності, насамперед економічної. Вважається, що менш мобільні суспільства з більшою ймовірністю марнуватимуть людські таланти, здібності й уміння, а нестача рівності можливостей може позначатися на мотивації, зусиллях і, відповідно, на економічній продуктивності громадян. Результати численних досліджень щодо соціальної мобільності, нерівності шансів та ймовірних причин цього за певних умов стають основною для прийняття політичних рішень та вироблення конкретних заходів щодо усунення перешкод і вирівнювання можливостей індивідів.

У соціології соціальної мобільності виокремлюють чотири умовних покоління дослідників, кожне з яких різниться теоретико-методологічними засадами та застосуванням певних статистично-математичних методів налізу емпіричних даних. Основні емпіричні висновки і результати дослідження міжгенераційної соціальної мобільності представниками чотирьох поколінь міжнародної спільноти дослідників з середини XX століття стосуються зокрема того, що притаманна різним країнам певна варіативність моделей міжгенераційної соціальної мобільності не спростовує наявності основного

однакового для всіх зразка; гендерна сегрегація зайнятості має універсальний характер, що не виключає певної варіативності моделей в окремих країнах; рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого часу; відносні шанси класового відтворення чи міжгенераційної мобільності жінок різного соціального походження подібні до відповідних шансів чоловіків; освіта становить основний чинник як висхідної мобільності, так і відтворення соціальної належності від покоління до покоління; рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого час; ліберальна теорія модернізації щодо тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності загалом емпірично не підтверджується.

Систематичне з'ясування того, як соціальні інституції продукують, підтримують і корегують множинні соціальні нерівності, визначають і встановлюють правила та практики взаємодій індивідів і спільнот, правила розподілу, перерозподілу, обмеження доступу до основних соціальних ресурсів, наслідком чого і стає соціальна нерівність, утверджується у сучасній соціології як один з основних теоретико-методологічних підходів до дослідження соціальної нерівності й соціальної мобільності.

Концептуальна схема інституційного відтворення соціальної нерівності й міжгенераційної мобільності полягає у тому, що множинні соціальні нерівності генеруються, відтворюються й модифікуються сукупністю взаємодіючих соціальних інституцій, які зумовлюють доступ, розподіл і перерозподіл основних соціальних благ/ресурсів (багатство, влада, престиж, знання, репутація) у межах певних режимів реплікації й модифікації соціальних нерівностей. Схема інституційного відтворення множинних нерівностей містить такі основні складові: соціальна інституція: групи індивідів, сукупності організацій, статусно-рольові комплекси, легітимна і неформальна система цінностей, норм, правил, сфера легітимної компетенції, сфера реальної компетенції; блага / ресурси: багатство, честь і слава (престиж, репутація, визнання), знання, інформація; режими реплікації нерівностей: преференції,

принципи, процедури, кодифікація, виправдання, легітимація, контроль, компенсація нерівностей; режими модифікації нерівностей: дискредитація/де легітимація попередніх нерівностей, змінені преференції, принципи, процедури, кодифікація, виправдання, легітимація, контроль, компенсація оновлених нерівностей; взаємодію з іншими інституціями щодо поглиблення нерівності, зменшення нерівності чи неучасті; множинні стратифікаційні порядки (множинні соціальні нерівності, розподілені привілеї та тягарі); індивіди (стать, вік, національність, тип поселення, регіон, позиції в порядках нерівностей, оцінки порядків нерівностей і власних позицій, поведінкові реакції, мобільність).

За результатами численних порівняльних досліджень впливу інституційної структури на соціально-соціальну нерівність виявилося, що її рівень і динаміку найбільшою мірою визначають: централізована система колективних угод між підприємцями й профспілками; професійні спілки; мінімальна заробітна плата, її рівень та динаміка; система оподаткування, її форми і рівні; інституції та політика перерозподілу доходів, державних соціальних гарантій. Надзвичайно важливими також є культурні, політичні й правові рамки інституційної взаємодії, які сприяють відтворенню відносно егалітарних чи елітарних норм і практик соціальної нерівності.

Соціальні інституції генерують і відтворюють порядок нерівності у суспільстві, який певним чином співвідноситься з рівнем соціальної рухливості й рівністю можливостей. З найбільшою ймовірністю процеси міжгенераційного відтворення і мобільності зумовлюються низкою інституцій та притаманних їм інституційних практик, найважливішими серед яких вважаються сім'я (наявність і обсяг економічних, культурних і соціальних ресурсів; структура сім'ї і розподіл ресурсів між її членами; первинні і вторинні впливи соціального походження на освітні досягнення; передача класової належності дітям шляхом успадкування власності; практики батьківства щодо спілкування і навчання дітей); освіта (організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної дошкільної та шкільної освіти; наявність трекінгу і диференціації

(стратифікації) закладів освіти; експансія певних рівнів освіти; умови і правила переходу від одного рівня освіти до іншого; вартість навчання; відповідність між освітніми кваліфікаціями й ринком праці; «прозорість» кваліфікації і навичок для роботодавців); держава (політика зайнятості, створення робочих місць, скорочення безробіття тощо; політика щодо нерівності доходів, мінімальної заробітної плати, скорочення бідності тощо; політика щодо рівнів оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів; видатки на соціальні витрати; політика доступу до певних рівнів освіти, в т. ч. позитивна дискримінація; гендерна політика) і ринок праці (динаміка кількості робочих місць різних кваліфікаційних рівнів; гнучкість зайнятості; взаємодія з інституцією освіти, співвідношення між попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій; практики і критерії відбору і просування працівників роботодавцями тощо).

В українському суспільстві з середини ХХ століття загалом незмінною залишається нерівність можливостей здобуття освіти, відповідної їй зайнятості та класової належності. Для чоловіків і жінок (за винятком жінок за класовою належністю батька) спостерігається стабільність ендогенного режиму класової і освітньої мобільності у розрізі п'яти послідовних вікових когорт протягом тривалого радянського періоду другої половини минулого століття та під час переходу від соціалістичної до капіталістичної моделі розвитку на початку століття нинішнього. Застосовані до аналізу даних таблиць мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт логлінійні моделі, які припускають відсутність суттєвих змін відношення шансів, добре відповідають емпіричним даним, помилково класифікуючи менше 5 % респондентів. Іншими словами, в українському суспільстві наявна стабільність рівнів відносної міжгенераційної класової і освітньої мобільності, протягом тривалого часу рівень соціальної рухливості залишався приблизно однаковим. Така постійність передбачає високий рівень іммобільності (соціального відтворення) у верхній частині класової структури суспільства та обмежені відносні шанси мобільності у будь-якому напрямку між верхніми й нижніми класовими категоріями.

Якщо відносна мобільність залишалася переважно незмінною, а рівні абсолютної мобільності динамічно змінювалися, то загальна мобільність чоловіків і жінок зумовлювалася насамперед структурними змінами в економіці країни, перерозподілі зайнятості, експансії певних рівнів освіти. Виявлені коливання шансів під час порівняння освітніх здобутків і класової належності чоловіків і жінок з відповідними характеристиками їхніх батьків загалом свідчать про деяке послаблення нерівності у другій половині минулого століття протягом кількох радянських десятиліть, яке змінилося тенденцією до посилення нерівності в останнє радянське десятиліття та протягом перших пострадянських. Проте такі коливання поки що не вплинули на загальний притаманний українському суспільству режим мобільності як постійності зв'язку між класовим походженням і класовою належністю чоловіків і жінок.

Освітні здобутки становлять основний опосередковуючий чинник класової мобільності. Однак ані освітні реформи радянського періоду, експансія і обов'язковість середньої загальної освіти, ані численні зміни правил та інституційних шляхів переходу до вищої освіти не привели до зменшення освітньої нерівності у сенсі нерівності шансів здобуття вищих рівнів освіти. Заходи державної політики щодо вирівнювання шансів, насамперед заходи позитивної дискримінації (квоти, пільги під час зарахування, підготовчі відділення вишів тощо) хоча й не привели до зменшення нерівності шансів, проте, очевидно, надавали можливість утримувати освітню нерівність на більш-менш стабільному рівні. Так само й експансія вищої освіти упродовж пострадянських десятиліть поки що не сприяла вирівнюванню можливостей. Зумовлені соціальним походженням відмінності освітніх досягнень виявилися переважно стійкими до інституційних заходів освітнього реформування та освітньої експансії.

Українське суспільство, особливо наприкінці радянського і протягом пострадянського періодів, очевидно, не можна вважати меритократичним у тому розумінні, що якщо люди досягають певного рівня освіти, то класове походження вже не впливає на класову належність. Переміщення індивідів до

певних позицій зайнятості й відповідної класової належності за однакового рівня досягнутої освіти, ймовірно, значно більшою мірою зумовлюється класовим походженням, що особливо характерно для представників молодшої когорти на тлі експансії вищої освіти в Україні.

Життєві шанси чоловіків і жінок залишаються значною мірою залежними від соціально-класових обставин їхнього народження. Нерівність створює перешкоди для соціальної мобільності, починаючи з періоду раннього розвитку дитини, під час навчання у школі, переходу до вищих рівнів освіти, виходу та просування на ринку праці. Очевидно, узагальнення, зроблене двома відомими дослідниками соціальної мобільності Дж. Голдторпом та Р. Еріксоном, цілком прийнятне і для українського суспільства: «...міжгенераційній нерівності притаманні суттєві властивості самопідтримки. Вона створює умови, за яких індивіди, які посідають менш сприятливі й привілейовані позиції вибирають такі варіанти дії, які самі вони розуміють як адаптивні та достатньо раціональні..., що загалом сприяє підтримці статус кво. Неможливо очікувати, що освітня експансія і реформа сама по собі слугуватиме ефективним інструментом соціальної політики, спрямованим на створення більшої рівності можливостей... Це потребуватиме додаткових зусиль для скорочення нерівностей умов, зокрема класових нерівностей щодо економічного забезпечення, стабільності й соціальних перспектив» [180]¹⁾. Вочевидь, в основі цього узагальнення лежить зроблений ще П. О. Сорокіним на початку минулого століття висновок про те, що форми соціальної стратифікації як контекст мобільності самі становлять диференційовані структури влади і переваг, а тому містять важливі властивості самопідтримки.

Україна має величезний потенціал розвитку, реалізація якого привела б до суттєвих структурних змін, як це відбувалося у нині високорозвинених країнах протягом XX століття, зокрема скорочення зайнятості малокваліфікованою фізичною працею і розширення занять

¹⁾ [180] Erikson R. Intergenerational Inequality: A Sociological Perspective / Robert Erikson and John Goldthorpe // Journal of Economic Perspectives. – 2002. – Vol. 16. – No. 3. – P. 42.

висококваліфікованою розумовою працею, занять професійних, управлінських, з надання інформаційних та інших послуг. Мовою соціології соціальної мобільності це означало б збільшення місць на середніх і верхніх рівнях класової структури, а разом з тим збільшення висхідної соціальної мобільності. За умови впровадження низки соціальних, освітніх і економічних інституційних практик вирівнювання умов і можливостей цілком реально було б досягти і вирівнювання шансів, більшої відкритості суспільства. Проте сьогодні це звучить як соціологічна утопія, зважаючи на політичні, економічні й соціальні реалії нашого життя. Класовим інтересам можновладців і бюрократії, яка їх обслуговує, навряд чи відповідає більша відкритість суспільства і вирівнювання шансів. Поки що історія свідчить, що у класовому суспільстві зміни можливі лише шляхом колективних дій на ґрунті солідарності й організації, шляхом класових конфліктів не лише за перерозподіл ресурсів, а й умов і правил їх накопичення й використання, у тому числі ресурсів людського розвитку. Навряд чи нам цей шлях оминати.

З погляду академічних інтересів і завдань у вітчизняній соціології соціальної мобільності залишається величезна низка мало чи й зовсім не досліджених явищ і процесів, а «наше знання про світ ніколи не буває кращим, аніж дані, на яких воно ґрунтується» [152]¹⁾. Тож насамкінець авторка хотіла б привернути увагу до тих соціальних явищ і процесів, прямо чи опосередковано дотичних до тематики соціальної нерівності й мобільності у суспільстві, які все ще залишаються недослідженими у вітчизняній соціології. Йдеться насамперед про:

- основні механізми інституційної зумовленості відтворення соціальної нерівності й мобільності;
- вплив державної політики на динаміку соціальної нерівності у суспільстві загалом і освітньої нерівності, зокрема;
- економічну, статусну й класову віддачу від освіти;

¹⁾ [152] Breen R. Inequality of opportunity in comparative perspective: recent research on educational attainment and social mobility / Richard Breen and Jan O. Jonsson // *Annual Review of Sociology*. – 2005. – Vol. 31. – P. 235.

- причини і величини розривів між освітою і зайнятістю;
- причини і величини гендерних відмінностей процесів соціального відтворення та класової й освітньої мобільності;
- міжгенераційну мобільність за доходами;
- опрацювання моделей досягнення статусу в українському суспільстві на основі регресійного моделювання;
- дослідження престижу професій і занять в українському суспільстві як складової процесів відтворення соціальної стратифікації;
- зв'язок між соціальним походженням і успішністю навчання у середній і вищій школі;
- соціальну сегрегованість і стратифікованість середньої і вищої освіти;
- соціальну нерівність дошкільної освіти та її вплив на подальші освітні й статусні досягнення дітей різного соціального походження;
- значення зовнішнього незалежного оцінювання для ймовірного вирівнювання можливостей та шансів здійснення освітньої мобільності;
- вплив соціальної мобільності на низку інших соціальних явищ і процесів, як то політичні орієнтації, електоральна поведінка, міграційна поведінка, народжуваність, смертність тощо.

Наведений перелік – це лише певна частина недосліджених явищ і процесів, дотичних до міжгенераційної соціальної мобільності. На часі також започаткування нового етапу дослідження соціальної нерівності й класової мобільності з урахуванням соціально-економічних змін останніх десятиліть періоду незалежності та переходу від соціалістичного устрою до наявного капіталістичного. Йдеться про розширення рамок класового аналізу й міжгенераційної мобільності в українському суспільстві з урахуванням існування й відтворення класів підприємців-роботодавців і самозайнятих, що не вдалося зробити авторці з причин обмеження історичним періодом аналізу та емпіричними даними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
2. Аитов Н. А. Управление развитием социальной структуры советского общества / Н. А. Аитов, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
3. Актуальные вопросы развития образования в странах ОЭСР / отв. ред. М. В. Ларионова. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. – 152 с.
4. Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Д. Робинсон // Экономический вестник. – 2006. – Вып. 5. – № 1. – С. 4–43; Вып. 5. – № 2. – С. 248–287.
5. Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року) / Світлана Бабенко ; за ред. О. Іващенко. – К. : Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут політики, центр «Соціальні індикатори», 2009. – 44 с.
6. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – 288 с.
7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 366 с.
8. Бондарь В. Трудовая мобильность молодежи в крупном городе / Виктория Бондарь // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 114–135.
9. Бьюль А. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / Ахим Бьюль, Петер Цефель. – СПб. : ООО «ДиаСофтЮП», 2002. – 608 с.

10. Васильченко А. А. Зовнішнє незалежне оцінювання в контексті освітньої нерівності в Україні / А. А. Васильченко // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Т. 122: Соціологічні науки. – С. 41–46.
11. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Євген Головаха, Наталія Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
12. Головаха Є. Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шлях виходу з неї / Є. Головаха // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 36–54.
13. Денніс К. Після автомобілізму / Кінгслі Денніс, Джон Аррі. – К. : Темпора, 2010. – 254 с.
14. Доманський Г. Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів / Генрик Доманський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 24–47.
15. Економічна активність населення України 2008 : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2009. – 228 с.
16. Економічна активність населення України 2010 : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 205 с.
17. Ефименко Г. Г. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике / Г. Г. Ефименко, Г. А. Лилицкий, В. А. Баженов. – К. : Вища школа, 1983. – 94 с.
18. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p9>. – Назва з екрана.
19. Закон України Про внесення зміни до статті 18 Закону України «Про загальну середню освіту» щодо запобігання дискримінації при вступі до початкової школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2011_09_06/T113701.html. –

Назва з екрана.

20. Захаров С. В. Меняющиеся параметры матримониального поведения / С. В. Захаров // Демографическая модернизация России 1900–2000 / под ред. А. Г. Вишневого. – М. : Новое издательство, 2006. – С. 96–146.
21. Іващенко О. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження / Ольга Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 29–55.
22. Іващенко О. Зайнятість і фах: соціологічні факти усталеної неузгодженості / О.Іващенко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 363–380.
23. Класифікатор професій ДК 003:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.
24. Коваліско Н. В. Динамічні аспекти соціальної стратифікації: специфіка соціальної мобільності / Н. В. Коваліско // Український соціум. – 2007. – № 18. – С. 7–15.
25. Коваліско Н. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Наталія Коваліско. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 240 с.
26. Коваліско Н. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків / Наталія Коваліско // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 49–63.
27. Концепція Державної цільової соціальної програми якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1720-2010-%F0>. – Назва з екрана.

28. Крамер Д. Математическая обработка данных в социальных науках: современные методы / Дункан Крамер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
29. Кругман П. Кредо либерала / Пол Кругман. – М.: Европа, 2009. – 368 с.
30. Кузьменко Т. М. Соціальна мобільність: канали та соціальні механізми [Електронний ресурс] / Т. М. Кузьменко // Соціальні технології. – 2009. – № 42. – Режим доступу :
http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_14Kuzmenko.pdf.
 – Назва з екрана.
31. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков: Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
32. Куценко О. Классы в перспективе дилеммы «универсализм – индивидуализм» / Ольга Куценко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 132–155.
33. Лавриненко Н. Динамика гендерного неравенства в постсоветской Украине / Наталия Лавриненко // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 225–253.
34. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе / С. А. Макеев // – К.: Наукова думка, 1989. – 151 с.
35. Макеев С. Движение к бедности / Сергей Макеев, Наталия Харченко // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 158–173.
36. Макеев С. История и современное состояние исследований стратификации / Сергей Макеев // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 19–23.

37. Макеев С. Классовый анализ в современной социологии / Сергей Макеев // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 11–38.
38. Макеев С. Неравенство в социологической перспективе / Сергей Макеев // Новые социальные неравенства / под ред. С.Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 14–42.
39. Макеев С. Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок / Сергей Макеев, Сергей Стукало // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 105–131.
40. Макеев С. Інституціональна теорія соціальних змін: загальні тенденції і український досвід / С.Макеев // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 17–35.
41. Малиш Л. Освітні рівні та освітні траєкторії / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк // Молодь України: від освіти до праці. – К. : ВПЦ НаУКМА. – 2010. – С. 7–27.
42. Мацко І. В. Соціальна мобільність та імобільність: визначення понять та традиція вивчення / І. В. Мацко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С.123–125.
43. Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – 318 с.
44. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск : Издательство Новосибирского государственного университета, 1974. – 318 с.
45. Мобильность кадров на промышленном предприятии. – К. : Наукова думка, 1981. – 218 с.

46. Молодежь и высшее образование в социалистических странах. – М. : Наука, 1984. – 143 с.
47. Моне К. Труд и Нордическая модель социальной демократии [Электронный ресурс] / К. Моне. – Режим доступа : dialogs.org.ua/crossroads_full.php?m_id=19345. – Назва з екрана
48. Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні : Рекомендації з освітньої політики / під заг. ред. О. І. Локшиної. – К. : «К.І.С.», 2004. – 160 с.
49. Мэннинг Н. Неравенство в России: последствия 1990-х годов / Н. Мэннинг // Мир России. – 2007. – № 3. – С. 132–146.
50. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1957. – 535 с.
51. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1961. – 556 с.
52. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К. : Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР, 1966. – 715 с.
53. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1976. – 565 с.
54. Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. – К. : Техніка, 1976. – 540 с.
55. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Статистический ежегодник. – К. : Техніка, 1981. – 383 с.
56. Народне господарство Української РСР у 1985 році: Статистичний щорічник. – К. : Техніка, 1986. – 398 с.
57. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К. : Техніка, 1991. – 496 с.
58. Нікітіна Т.Є. Перевірка надійності класової схеми Дж.Голдторпа для України / Т.Є.Нікітіна // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2010. – Вип. IV. – С. 113-126.

59. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с.
60. Оксамитная С. Н. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996 – 185 с.
61. Оксамитна С. Класова самоідентифікація населення України // Світлана Оксамитна, Станіслава Бродська // Наукові записки НаУКМА. – 2001. – Т. 19: Соціологічні науки. – С. 44–50.
62. Оксамитна С. М. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. М. Оксамитна, В. Є. Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
63. Оксамитная С. Тенденции межпоколенной мобильности / Светлана Оксамитная // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 78–97.
64. Оксамитная С. Тенденции межпоколенной мобильности в украинском обществе / Светлана Оксамитная // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 63–74.
65. Оксамитна С. М. Тенденції становлення середнього класу / С. О. Макеев, С. М. Оксамитна // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2001. – С. 278–285.
66. Оксамитна С. М. Престиж професій і занять в українському суспільстві / Світлана Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20: Соціологічні науки. – С. 39–47.
67. Оксамитна С. Відмінності стилю життя бідних та середніх за самоідентифікацією матеріального стану сімей / С. Оксамитна // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 344–355.

68. Оксамитна С. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993–2003 роки / Світлана Оксамитна // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 303–313.
69. Оксамитная С. Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / Светлана Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 82–115.
70. Оксамитна С. Гендер і соціальні класи / Світлана Оксамитна // Соціальні виміри суспільства. Випуск 7. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 42–55.
71. Оксамитна С. Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів / Світлана Оксамитна, Станіслава Бродська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 24–42.
72. Оксамитна С. Динаміка сімейного стану та складу сім'ї / С. Оксамитна // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 73-80.
73. Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи / С. М. Оксамитна // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 157–181.
74. Оксамитна С. Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі / Світлана Оксамитна // Гендерна перспектива / Упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2004. – С. 135-147.
75. Оксамитная С. Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства / Светлана Оксамитная // Новые социальные неравенства / под ред. С. А. Макеева. – К., 2006. – С. 116–147.
76. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності / Світлана Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 116–136.

77. Оксамитна С. М. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України / С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Т. 58: Соціологічні науки. – С. 58–64.
78. Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі / С. Макеєв, С. Оксамитна // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 190–208.
79. Оксамитная С. Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте / Светлана Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 156–173.
80. Оксамитна С. Ієрархія престижності професій і занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 170–179.
81. Оксамитна С. Освітня нерівність: вплив соціального походження в інституційному контексті сучасної України / Світлана Оксамитна // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології» : Збірник наукових праць. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 37–45.
82. Оксамитна С. Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA: досвід для України / С. Оксамитна, А. Васильченко // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Т. 96: Соціологічні науки. – С. 13–21.
83. Оксамитна С. Інституційне середовище відтворення соціальної нерівності / Світлана Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 4–28.
84. Оксамитна С. Диференціація населення за відчуттям нестачі соціальних ресурсів і можливостей / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство

- 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 67-77.
85. Оксамитна С. Молодь України: від освіти до праці / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк. – К. : ВПЦ НаУКМА. – 2010. – 202 с.
 86. Оксамитна С. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні / С. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 109: Соціологічні науки. – С. 5–12.
 87. Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей / Сергій Макеєв, Світлана Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 32–49.
 88. Оксамитна С. Новітня доба української освіти / Світлана Оксамитна, Сергій Стукало // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 444–457.
 89. Оксамитна С. Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
 90. Порядок встановлення квоти підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/15096. – Назва з екрана.
 91. Проект «Рівний доступ до якісної освіти в Україні» через опитування вчителів, учнів та батьків вивчив потреби 187 шкіл України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ru/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/4339-proekt-rivniy-dostup-do-yakisnoi-osviti-v-ukraini-cherez-opituvannya-vchiteliv-uchniv-ta-batkiv-vivchiv-potrebi-187-shkil-ukraini>. – Назва з екрана.
 92. Про результати участі школярів України у міжнародному порівняльному дослідженні TIMSS-2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/images/newstmp/2009_1/03_03/doc.doc. – Назва з екрана.

93. Ринок праці України за 2004 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.
94. Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – 253 с.
95. Руткевич М. Н. Социология образования и молодежи / М. Н. Руткевич. – М. : Гардарики, 2002. – 541с.
96. Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования). – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.
97. Симончук Е. Вынужденная профессиональная мобильность / Елена Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 174–191.
98. Симончук Е. Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием / Елена Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 135–149.
99. Симончук Е. В. Средний класс. Люди и статусы / Елена Симончук. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
100. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Елена Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 33–104.
101. Симончук О. Професійна структура сучасної України / Олена Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 62–99.
102. Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / Олена Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 56–81.
103. Симончук О. Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні / Олена Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50–96.

104. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia; LVS, 2005. – 588 с.
105. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. Ю. А. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
106. Социальная мобильность городского населения. – Таллинн: Институт истории АН ЭССР, 1985. – 150 с.
107. Статистичні дані ЗНО-2008 та їх інтерпретація // Вісник «Тестування і моніторинг в освіті». – 2008. – № 9. – С. 2–12.
108. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К. : Консультант, 2004. – 631 с.
109. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К. : Консультант, 2005. – 591 с.
110. Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.
111. Статистично–аналітичний огляд стану ринку праці у 2007 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.
112. Стешенко В. С. Особенности рождаемости и плодovitости у реальных поколений женщин Украины: статистический анализ [Електронний ресурс] / В. С. Стешенко // Демоскоп Weekly. – 2010. – № 405–406. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit01.php>. – Назва з екрана.
113. Трудящаяся молодежь: образование, профессия, мобильность. – М. : Мысль, 1984. – 162 с.
114. Удалова И. В. Измерение социальной мобильности / И. В. Удалова, Е. Д. Гражданников. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1988. – 112 с.
115. Фруммин И. Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 5–22.
116. Хекман Дж. Политика стимулирования человеческого капитала / Дж. Хекман // Вопросы образования. – 2011. – № 3. – С. 73–137.

117. Хекман Дж. Экономическая отдача от дошкольного образования детей из неблагополучных семей: уроки программы «Хайскоуп Перри» / Дж. Дж. Хекман, С. Х. Мун, Р. Пинто, П. А. Савельев и А. Явиц // Финансы и бизнес. – 2010. – № 3. – С. 39–51.
118. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / Валерій Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
119. Хобзей П. Рівний доступ дітей до початкової освіти / Павло Хобзей // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К. : «К.І.С.», 2003. – С. 43–56.
120. Хелпман Э. Загадка экономического роста / Элханан Хелпман. – М. : Изд. Института Гайдара, 2012. – 240 с.
121. Шпаковская Л. Политика высшего образования в Европе и России / Лариса Шпаковская. – СПб. : Норма, 2007. – 328 с.
122. Шпаковская Л. Л. Советская образовательная политика: социальная инженерия и классовая борьба / Л. Л. Шпаковская // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 39–64.
123. Шпилев Д. А. Социальные реформы в современной Германии: проблема неравенства в системе образования / Д. А. Шпилев, А. А. Иудин // Вопросы образования. – 2011. – № 1. – С. 125–142.
124. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: Курс лекций / В.А.Ядов. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – 112 с.
125. Acker J. Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism / Joan Acker // American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – No. 4. – P. 936–945.
126. Acker J. Class Questions: Feminist Answers / Joan Acker. – Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2006. – 219 p.
127. A Family Affair: Intergenerational Social Mobility across OECD Countries [Electronic resource] // Economic Policy Reforms: Going for Growth. – Paris :

- OECD, 2010. – P. 181–198. – Mode of access :
<http://www.oecd.org/dataoecd/2/7/45002641.pdf>. – Title from the screen.
128. Alexander J. C. The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles Against It: A ‘Strong Program’ Approach to How Social Boundaries Change / Jeffrey C. Alexander // *Cultural Sociology*. – 2007; – V. 1 (1). – P. 23–30.
 129. Allmendinger J. Educational systems and labor market outcomes / Jutta Allmendinger // *European Sociological Review*. – 1989. – Vol. 5. – No. 3. – P. 231–250.
 130. Andrews D. More inequality, less social mobility / Dan Andrews and Andrew Leigh // *Applied Economics Letters*. – 2009. – No. 16. – P. 1489–1492.
 131. Ballarino G. Persistent Inequalities? Expansion of Education and Class Inequality in Italy and Spain / Gabriele Ballarino, Fabrizio Bernardi, Miguel Requena and Hans Schadee // *European Sociological Review*. – 2009. – Vol. 25. – No 1. – P. 123–138.
 132. Bauer P. Age at School Entry and Intergenerational Educational Mobility [Electronic resource] / Philipp C. Bauer, Regina T. Riphahn // Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 4466. – 2009. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp3977.pdf>. – Title from the screen.
 133. Bauer P. Kindergarten Enrollment and the Intergenerational Transmission of Education [Electronic resource] / Philipp C. Bauer, Regina T. Riphahn // Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 4466. – 2009. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp4466.pdf>. – Title from the screen.
 134. Becker B. Social Disparities in Children’s Vocabulary in Early Childhood. Does Pre-school Help to Close the Gap? / Birgit Becker // *British Journal of Sociology*. – 2011. – Vol. 62. – No. 1. – P. 69–88.
 135. Becker R. Higher Education or Vocational Training? An Empirical Test of the Rational Action Model of Educational Choices Suggested by Breen and Goldthorpe and Esser / Rolf Becker and Anna Etta Hecken // *Acta Sociologica*. – 2009. – Vol. 52. – No. 1. – P. 25–45.

136. Beller E. Welfare states and social mobility: How educational and social policy may affect cross-national differences in the association between occupational origins and destinations / Emily Beller, Michael Hout // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2006. – Vol. 24. – No. 4. – P. 353–365.
137. Beller E. Bringing Intergenerational Social Mobility Research into the Twenty-first Century: Why Mothers Matter / Emily Beller // *American Sociological Review*. – 2009. – Vol. 74. – No. 4. – P. 507–528.
138. Birkelund G. Welfare states and social inequality: Key issues in contemporary cross-national research on social stratification and mobility / Gunn Elisabeth Birkelund // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2006. – Vol. 24. – P. 333–351.
139. Björklund A. Intergenerational income mobility in Sweden compared to the US / Anders Björklund, Markus Jäntti // *American Economic Review*. – 1997. – Vol. 87. – P. 1009–1018.
140. Björklund A. Intergenerational income mobility and the role of family background / Anders Björklund, Markus Jäntti // *Handbook of Economic Inequality* / W. Salverda, B. Nolan and T. Smeeding, eds. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – P. 491–521.
141. Blanden J. Educational Inequality and the Expansion of UK Higher Education / Jo Blanden and Stephen Machin // *Scottish Journal of Political Economy*. – 2004. – Vol. 51. – No. 2. – P. 230–249.
142. Blanden J. How Much Can We Learn From International Comparisons Of Intergenerational Mobility? [Electronic resource] / Jo Blanden. – London: Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science, 2009. – Mode of access : <http://eprints.lse.ac.uk/28283/1/ceedp111.pdf>. – Title from the screen.
143. Blanden J. Understanding the Mechanisms behind Intergenerational Persistence: A Comparison between the United States and United Kingdom / Jo Blanden, Kathryn Wilson, Robert Haveman, Timothy Smeeding // *Persistence, Privilege,*

- and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 29–72.
144. Blau P. The American Occupational Structure / Peter Blau, Otis Duncan. – New York : Wiley and Sons, 1967. – 520 p.
 145. Boudon R. Education, opportunity, and social inequality: changing prospects in Western society / Raymond Boudon. – New York : Wiley and Sons, 1974. – 220 p.
 146. Bratberg E. Intergenerational Mobility: Trends Across the Earnings Distribution [Electronic resource] / Espen Bratberg, Oivind A. Nilsen, Kjell Vaage // IZA Discussion Paper No. 1517, 2005. – Mode of access: <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1517.pdf>. – Title from the screen.
 147. Breen R. Explaining educational differentials: towards a formal rational action theory / Robert Breen and John Goldthorpe // Rationality and Society. – 1997. – Vol. 9. – No. 3. – P. 275–305.
 148. Breen R. Conclusions / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 383–410.
 149. Breen R. Statistical Methods of Mobility Research / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 17–35.
 150. Breen R. The Comparative Study of Social Mobility / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 1–16.
 151. Breen R. Social Mobility in Europe between 1970 and 2000 / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004b. – P. 37–76.
 152. Breen R. Inequality of opportunity in comparative perspective: recent research on educational attainment and social mobility / Richard Breen and Jan O. Jonsson // Annual Review of Sociology. – 2005. – Vol. 31. – P. 223–243.
 153. Breen R. Testing the Breen-Goldthorpe Model of Educational Decision Making / Richard Breen and Meir Yaish // Mobility and Inequality: Frontiers of Research from Sociology and Economics / Ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 232–258.

154. Breen R. Explaining Change in Social Fluidity: Educational Equalization and Educational Expansion in Twentieth-Century Sweden / Richard Breen and Jan O. Jonsson // *American Journal of Sociology*. – 2007. – Vol. 112. – No. 6. – P. 1775–1810.
155. Breen R. Nonpersistent Inequality in Educational Attainment: Evidence from Eight European Countries / Richard Breen, Ruud Luijkx, Walter Müller and Reinhard Pollak // *American Journal of Sociology*. – 2009. – Vol. 114. – No. 5. – P. 1475–1521.
156. Breen R. Educational Expansion and Social Mobility in the 20th Century / Richard Breen // *Social Forces*. – 2010. – Vol. 89. – No. 2. – P. 365–388.
157. Breen R. Long-term Trends in Educational Inequality in Europe: Class Inequalities and Gender Differences / Richard Breen, Ruud Luijkx, Walter Müller and Reinhard Pollak // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – P. 31–48.
158. Carpiano R. Social Inequality and Health / R. Carpiano, B. Link, J. Phelan // *Social Class: how does it work?* – New York : Russell Sage Foundation, 2008. – P. 232–263.
159. Chong A. Inequality and Institutions [Electronic resource] / A. Chong, M. Gradstein. – Mode of access : <http://www.bvsde.paho.org/bvsadi/fulltext/inequality.pdf>. – Title from the screen.
160. Corak M. Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons From a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility / Miles Corak // *Research on Economic Inequality*. – 2006. – Vol. 13. – No. 1. – P. 143–188.
161. Corak M. Economic Mobility, Family Background, and the Well-Being of Children in the United States and Canada / Miles Corak, Lori Curtis and Shelly Phipps // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 73–108.
162. Coupe T. Recent Dynamics of Returns to Education in Transition Countries [Electronic resource] / Tom Coupe and Hanna Vakhitova // *Kyiv School of*

- Economics discussion paper 39. – 2011. – Mode of access : http://repec.kse.org.ua/pdf/KSE_dp39.pdf. – Title from the screen.
163. Crompton R. Class and Stratification / Rosemary Crompton. – Cambridge : Polity Press, 2010. – 192 p.
 164. D'Addio A. Intergenerational Transmission of Disadvantage: Mobility or Immobility across Generations? A Review of the Evidence for OECD Countries [Electronic resource] / Anna Cristina d'Addio. – OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 52. – Paris : OECD, 2007. – Mode of access : <http://www.oecd.org/els/workingpapers>. – Title from the screen.
 165. Delphy C. Class Analysis, Gender Analysis, and the Family / Christine Delphy and Diana Leonard // Gender and Stratification. Cambridge : Polity Press, 1986. – P. 57–73.
 166. DiPrete T. Life Course Risks, Mobility Regimes, and Mobility Consequences: A Comparison of Sweden, Germany, and the United States / Thomas DiPrete // American Journal of Sociology. – 2002. – Vol. 108. – No. 2. – P. 267–309.
 167. DiPrete T. Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality: A Review of Theoretical and Empirical Developments / Thomas DiPrete , Gregory M. Eirich // Annual Review of Sociology. – 2006. – Vol. 32. – P. 271–297.
 168. DiPrete T. What Has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? A Historical and Comparative Perspective / Thomas DiPrete // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 603–618.
 169. Domanski H. The Polish Transformation. Structural Changes and New Tensions / Henryk Domanski // European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol. 8. – No. 4. – P. 453–470.
 170. Domanski H. Barriers of the Selection to Secondary and University-Level Education / Henryk Domanski // Polish Sociological Review. – 2006. – No. 4. – P. 472–487.
 171. Does participation in pre-primary education translate into better learning outcomes at school? [Electronic resource] // PISA in Focus. – 2011. – No. 1. –

Mode of access : <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/37/0/47034256.pdf>. – Title from the screen.

172. Duncan O. Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility / Otis Duncan // Social Structure and Mobility in Economic Development / Ed. by N. Smelser, S. M. Lipset. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1966. – P. 51–97.
173. Duncan O. Path Analysis: Sociological Examples / Otis Duncan // American Journal of Sociology. – 1966. – Vol. 72. – No. 1. – P. 1–16.
174. Easaw J. Inequality, Democracy and Institutions [Electronic resource] / Joshy Easaw, Andrew McKay, Antonio Savoia. – Mode of access : http://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=res2006&paper_id=216. – Title from the screen.
175. Erikson R. Social fluidity in industrial nations: England, France and Sweden / Robert Erikson, John Goldthorpe and Lucienne Portocarero // British Journal of Sociology. – 1982. – Vol. 33. – No. 1. – P. 2–34.
176. Erikson R. Social Class of Men, Women and Families / Robert Erikson // Sociology. – 1984. – Vol. 18. – No. 4. – P. 500–514.
177. Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 429 p.
178. Erikson R. Explaining Change in Educational Inequality – Economic Security and School Reforms / Robert Erikson // Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective. – Boulder and Oxford : Westview Press, 1996. – P. 95–112.
179. Erikson R. Introduction. Explaining Class Inequality in Education: The Swedish Test Case / Robert Erikson and Jan Jonsson // Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective. – Boulder and Oxford : Westview Press, 1996. – P. 1–63.
180. Erikson R. Intergenerational Inequality: A Sociological Perspective / Robert Erikson and John Goldthorpe // Journal of Economic Perspectives. – 2002. – Vol. 16. – No. 3. – P. 31–44.

181. Erikson R. On Class Differentials in Educational Attainment / Robert Erikson, John Goldthorpe, Michelle Jackson, Meir Yaish, and D. R. Cox // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2005. – Vol. 102. – No. 27. – P. 9730–9733.
182. Erikson R. Social selection in Stockholm schools: primary and secondary effects on the transition to upper secondary education / Robert Erikson // *From Origin to Destination*. – Frankfurt/New York : Campus Verlag. – 2007. – P. 58–77.
183. Erikson R. Change in Social Selection to Upper Secondary School – Primary and Secondary Effects in Sweden / Robert Erikson and Frida Rudolphi // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 3. – P. 291–305.
184. Erikson R. Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility / Robert Erikson and John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 2010. – Vol. 61. – No. 2. – P. 211–230.
185. Esping-Andersen G. Untying the Gordian Knot of Social Inheritance / Gosta Esping-Andersen // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2004. – Vol. 21. – P. 115–138.
186. Esping-Andersen G. Towards a Child Centered Social investment Strategy [Electronic resource] / Gosta Esping-Andersen // Opening lecture at the Conference 3: “How can the well-being of children in a knowledge-based society be ameliorated? Convergence and divergence patterns in a European perspective”. Organised by CIIMU, Barcelona, 2007. – Mode of access : http://www.ciimu.org/webs/wellchi/conference_3/esping-andersen.pdf. – Title from the screen.
187. Esping-Andersen G. The Incomplete Revolution. Adapting to Women’s New Roles / Gosta Esping-Andersen. – Cambridge : Polity Press, 2010. – 214 p.
188. Evans G. Putting men and women into classes: an assessment of the cross-sex validity of the Goldthorpe class schema / Geoffrey Evans // *Sociology*. – 1996. – Vol. 30. – No. 2. – P. 209–234.
189. Evans G. Identifying Class Structure. A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema / Geoffrey

- Evans and Colin Mills // *European Sociological Review*. – 1998. – Vol. 14. – No. 1. – P. 87–106.
190. Evans G. Are There Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure / Geoffrey Evans and Colin Mills // *Sociology*. – 1999. – Vol. 33. – No. 1. – P. 23–46.
 191. Evans G. In search of the wage-labour/service contract: new evidence on the validity of the Goldthorpe class schema / Geoffrey Evans and Colin Mills // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol. 51. – No. 4. – P. 641–661.
 192. Evans S. In a Different Place: Working Class Girls and Higher Education / Sarah Evans // *Sociology*. – 2009. – Vol. 43. – No. 2. – P. 340–355.
 193. Farkas G. Cognitive Skills and Noncognitive Traits and Behaviors in Stratification Processes / George Frakas // *Annual Review of Sociology*. – 2001. – Vol. 29. – P. 541–562.
 194. Featherman D. Toward Comparable Data on Inequality and Stratification: Perspectives on the Second Generation of National Mobility Studies / David Featherman and William Sewell // *American Sociologist*. – 1974. – Vol. 9. – No. 1. – P. 18–25.
 195. Featherman D. Assumptions of social mobility research in the US: The case of occupational status / David Featherman, F. Lancaster Jones, Robert Hauser // *Social Science Research*. – 1975. – Vol. 4. – No. 4. – P. 329–360.
 196. Field A. *Discovering Statistics Using SPSS* / Andy Field. – London : SAGE Publications, 2005. – 782 p.
 197. Feinstein, L. Inequality in the early cognitive development of British children in the 1970 cohort / Leon Feinstein // *Economica*. – 2003. – Vol. 70. – No. 277. – P. 73–97.
 198. *From School to Work: A comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations* / Ed. by Yossi Shavit and Walter Müller. – Oxford : Clarendon Press, 2003. – 550 p.
 199. Ganzeboom H. Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond / Harry Ganzeboom, Donald Treiman, Wout Ultee // *Annual Review of Sociology*. – 1991. – Vol. 17. – P. 277–302.

200. Ganzeboom H. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations / Harry Ganzeboom, Donald Treiman // *Social Science Research*. – 1996. – Vol. 25. – No. 3. – P. 201–239.
201. Ganzeboom H. Ascription and achievement in occupational attainment in comparative perspective / Harry Ganzeboom and Donald Treiman [Electronic resource] // Paper prepared for presentation at The Sixth Meeting of the Russell Sage Foundation/Carnegie Corporation University Working Groups on the Social Dimensions of Inequality, UCLA. – 2007. – Mode of access : [http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2007-ganzeboom-treiman-comparativestatusattainment-ucla-\(paper\).pdf](http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2007-ganzeboom-treiman-comparativestatusattainment-ucla-(paper).pdf). – Title from the screen.
202. Gerber T. Educational stratification in Russia during the Soviet period / Theodore Gerber and Michael Hout // *American Journal of Sociology*. – 1995. – Vol. 101. – No. 3. – P. 611–660.
203. Gerber T. Educational stratification in contemporary Russia: Stability and change in the face of economic and institutional crisis / Theodore Gerber // *Sociology of Education*. – 2000. – Vol. 73. – No. 4. – P. 219–246.
204. Gerber T. Tightening Up: Declining Class Mobility during Russia's Market Transition / Theodore Gerber and Michael Hout // *American Sociological Review*. – 2004. – Vol. 69. – No. 5. – P. 677–703.
205. Gesthuizen M. Context Matters: Economic Marginalization of Low-Educated Workers in Cross-National Perspective / Maurice Gesthuizen, Heike Solga, Ralf Kunster // *European Sociological Review*. – 2011. – Vol. 27. – No. 2. – P. 264 – 280.
206. Goldthorpe J. Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View / John Goldthorpe // *Sociology*. – 1983. – Vol. 17. – No. 4. – P. 465–488.
207. Goldthorpe J. Introduction. Social Mobility and Social Interests / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. – Oxford : Clarendon Press. – 1987. – P. 1–36.

208. Goldthorpe J. The Class Mobility of Women / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. – Oxford : Clarendon Press. – 1987. – P. 277–301.
209. Goldthorpe J. Individual or Family? Results from Two Approaches to Class Assignment / John Goldthorpe, Robert Erikson // *Acta Sociologica*. – 1992. – Vol. 35. – No. 1. – P. 95–105.
210. Goldthorpe J. Class Analysis and The Reorientation of Class Theory: The Case of Persisting Differentials in Education Attainment / John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 1996. – Vol. 47. – No. 3. – P. 481–505.
211. Goldthorpe J. The Quantitative Analysis of Large-scale Data-sets and Rational Action Theory: For a Sociological Alliance / John Goldthorpe // *European Sociological Review*. – 1996. – Vol. 12. – No. 2. – P. 109–26.
212. Goldthorpe J. Rational Action Theory for Sociology / John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 1998. – Vol. 49. – No. 2. – P. 167–92.
213. Goldthorpe J. On Sociology: Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory / John Goldthorpe. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 337 p.
214. Goldthorpe J. Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts / John Goldthorpe // *European Sociological Review*. – 2004. – Vol. 20. – No. 2. – P. 97–105.
215. Goldthorpe J. Progress in Sociology: The Case of Social Mobility Research / John Goldthorpe // *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective* / edited by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 56–82.
216. Goldthorpe J. The Economic Basis of Social Class / John Goldthorpe and Abigail McKnight // *Mobility and Inequality: Frontiers of Research from Sociology and Economics* / ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 109–136.

217. Goldthorpe J. Intergenerational class mobility in contemporary Britain: political concerns and empirical findings / John Goldthorpe and Michelle Jackson // *British Journal of Sociology*. – 2007. – Vol. 58. – No. 4. – P. 525–546.
218. Gorodnichenko Y. Returns to Education in Russia and Ukraine: A Semiparametric Approach to Cross-country Comparative Analysis / Yuriy Gorodnichenko, Klara Sabirianova Peter // *Journal of Comparative Economics*. – 2005. – Vol. 33. – No. 2. – P. 324–350.
219. Graaf de P. Intergenerational educational mobility in the Netherlands for birth cohorts from 1891 through 1960 / Paul de Graaf and Harry Ganzeboom // *Netherlands journal of social sciences*. – 1990. – Vol. 26. – No. 1. – P. 35–50.
220. Graetz B. The Class Locations of Families: A Refined Classification and Analysis / Brian Graetz // *Sociology*. – 1991. – Vol. 26. – No. 1. – P. 101–118.
221. Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries. – Paris : OECD, 2008. – 310 p.
222. Grubb (Rapporteur) N. Equity in education thematic review. Finland country note. [Electronic resource] / Norton Grubb (Rapporteur), Hanna Marit Jahr, Josef Neu Müller, Simon Field. – OECD Papers, 2005. – Mode of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/49/40/36376641.pdf>. – Title from the screen.
223. Hauser R. A Structural Model for the Mobility Tables / Robert Hauser // *Social Forces*. – 1978. – Vol. 59. – No. 3. – P. 919–953.
224. Hayes B. Class Identification among Australian Couples: Are Wives' Characteristics Irrelevant? / Bernadette Hayes, F. L. Jones // *The British Journal of Sociology*. – 1992. – Vol. 43. – No. 3. – P. 463–483.
225. Heath A. Women's Jobs Do Make a Difference: A Reply to Goldthorpe / Anthony Heath, Nicky Britten // *Sociology*. – 1984. – Vol. 18. – No. 4. – P. 475–490.
226. Heckman J. Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantage Children / James Heckman // *Science*. – 2006. – Vol. 321. – P. 1900–1902.

227. Heckman J. Schools, Skills, and Synapses [Electronic resource] / James J. Heckman // IZA Discussion Paper No. 3515, 2008. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp3515.pdf>. – Title from the screen.
228. Hout M. The Politics of Mobility / Michael Hout // Generating Social Stratification: Toward a New Research Agenda. – Oxford : Westview Press, 1996. – P. 293–316.
229. Hout M. Maximally maintained inequality revisited: Irish educational mobility in comparative perspective [Electronic resource] / Michael Hout // Working Paper Survey Research Centre, University of California, Berkeley, 2004. – Mode of access : <http://ucdata.berkeley.edu/rsfcensus/papers/MMIrevisited.pdf>. – Title from the screen.
230. Hout M. How inequality might affect intergenerational mobility / Michael Hout // Social inequality. – New York : Russell Sage Foundation, 2004. – P. 969–987.
231. Hout M. Maximally Maintained Inequality and Essentially Maintained Inequality: Crossnational Comparisons / Michael Hout // Sociological Theory and Methods. – 2006. – Vol. 21. – No 2. – P. 237–252.
232. Hout M. What we have learned: RC28's contributions to knowledge about social stratification / Michael Hout, Thomas A. DiPrete // Research in Social Stratification and Mobility. – 2006. – Vol. 24. – No. 1. – P. 1-20.
233. Hout M. Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: Reflections 25 Years Later / Michael Hout // British Journal of Sociology. – 2010. – Volume 61. – Special Issue. – P. 221–224.
234. How do some students overcome their socio-economic background? [Electronic resource] // PISA in Focus. – 2011. – No. 5. – Mode of access : <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/17/26/48165173.pdf>. – Title from the screen.
235. Ishida H. Class origin, class destination, and education: a cross-national study of ten industrial nations / Hiroshi Ishida, Walter Müller, John Ridge // American Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 101. – No. 1. – P. 145–193.

236. Jackson M. Education, Employers and Class Mobility / Michelle Jackson, John Goldthorpe and Colin Mills // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2005. – Vol. 23. – P. 3–33.
237. Jackson M. Primary and Secondary Effects in Class Differentials in Educational Attainment. The Transition to A-Level Courses in England and Wales / Michelle Jackson, Robert Erikson, John H. Goldthorpe, Meir Yaish // *Acta Sociologica*. – 2007. – Vol. 50. – No 3. – P. 211–229.
238. Jackson M. Disadvantaged through discrimination? The role of employers in social stratification / Michelle Jackson // *British Journal of Sociology*. – 2009. – Vol. 60. – No. 4. – P. 669–692.
239. Jantti M. American exceptionalism in a new light: a comparison of intergenerational earnings mobility in the Nordic countries, the United Kingdom, and the United States [Electronic resource] / M. Jantti, M. Bratsberg, K. Roed, R. Raaum, R. Naylor, E. Osterbacka, A. Bjorklund, T. Eriksson // *IZA Discussion Paper No. 1938*, 2006. – Mode of access : <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1938.pdf>. – Title from the screen.
240. Jean Yeung W. How Money Matters for Young Children's Development: Parental Investment and Famili Processes / W. Jean Yeung, Miriam R. Linver, Jeanne Brooks-Gunn // *Child Development*. – 2002. – Vol. 73. – No. 6. – P. 1861–1879.
241. Jencks C. Does inequality matter? [Electronic resource] / Christopher Jencks. – Mode of access : <http://www.amacad.org/publications/winter2002/Jencks.pdf>. – Title from the screen.
242. Jonsson J. Education, Social Mobility, and Social Reproduction in Sweden: Patterns and Changes / Jan Jonsson // *International Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 3–28.
243. Jonsson J. Explaining sex differences in educational choice: an empirical assessment of a rational choice model / Jan Jonsson // *European Sociological Review*. – 1999. – Vol. 15. – No. 4. – P. 391–404.

244. Jonsson J. Equality at a Halt? Social Mobility in Sweden, 1976-99 / Jan Jonsson // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 225–250.
245. Jonsson J. Sweden: Why Educational Expansion Is Not Such a Great Strategy for Equality – Theory and Evidence / Jan Jonsson and Robert Erikson // Stratification in Higher Education: a Comparative Study / ed. by Yossi Shavit, Richard Arum, Adam Gamoran, Gila Menachem. – Stanford : Stanford University Press, 2007. – P. 113–139.
246. Johnston A. Mother's and father's influences on educational attainment [Electronic resource] / Aaron Johnston, Harry Ganzeboom, Donald Treiman // Paper presented at the Conference "Welfare States and Inequalities" of Research Committee 28 on Social Stratification and Social Mobility of the International Sociological Association, Oslo, Norway, 2005. – Mode of access : [http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2005-johnston-ganzeboom-treiman-motherseducationalattainment-rc28-oslo-\(paper\).pdf](http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2005-johnston-ganzeboom-treiman-motherseducationalattainment-rc28-oslo-(paper).pdf). – Title from the screen.
247. Kelly S. M. Subjective social mobility: data from thirty nations / S. M. Kelly, C. G. Kelly // The International Social Survey Programme, 1984–2009: charting the globe / ed. by M. Haller, R. Jowell, T. W. Smith. – London and New York : Routledge, 2009. – P. 106–124.
248. Kenworthy L. Inequality and Sociology / Lane Kenworthy // American Behavioral Scientist. – 2007. – V. 50. – № 5. – P. 584–602.
249. Kerckhoff A. Institutional Arrangements and Stratification Processes in Industrial Societies / Alan Kerckhoff // Annual Review of Sociology. – 1995. – Vol. 21. – P. 323–347.
250. Kerckhoff A. Educational and Social Stratification Processes in Comparative Perspective / Alan Kerckhoff // Sociology of Education Extra Issue. – 2001. – P. 3–18.
251. Klebanov P. The Contribution of Neighborhood and Family Income to Developmental Test Scores over the First Three Years of Life / Pamela Kato Klebanov, Jeanne Brooks-Gunn, Cecelia McCarton, Marie McCormick // Child Development. – 1998. – Vol. 69. – No. 5. – P. 1420–1436.

253. Korupp S. Do Mothers Matter? A Comparison of Models of the Influence of Mothers' and Fathers' Educational and Occupational Status on Children's Educational Attainment / Sylvia Korupp, Harry Ganzeboom and Tanja Van Der Lippe // *Quality & Quantity*. – 2002. – Vol. 36. – No. 1. – P. 17–42.
254. Kucel A. The Sociology of Educational Mismatch / Alexander Kucel // *Polish Sociological Review*. – 2011. – No 1. – P. 21–34.
255. Kurz K. Class mobility in the industrial world / Karin Kurz, Walter Müller // *Annual Review of Sociology*. – 1987. – Vol. 13. – P. 417–442.
256. Li J. Gender Differences in Class Mobility: A Comparative Study of the United States, Sweden and West Germany / Jiang Hong Li and Joachim Singelman // *Acta Sociologica*. – 1998. – Vol. 41. – No. 2. – P. 315–383.
257. Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymon Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley : University of California Press. – 1959. – 309 p.
258. Mach B. Intergenerational mobility in Poland: 1972 – 88 – 94 / Bogdan Mach // *Social Mobility in Europe* / Ed. by Breen R. – New York : Oxford University Press. – 2004. – P. 269–286.
259. Lynch J. Income inequality and health: expending the debate / John Lynch // *Social Science & Medicine*. – 2000. – V. 51. – P. 1001–1005.
260. Mach B. Patterns of Intergenerational Mobility: The Long-term Trends / B. Mach // *Social Structure: Changes and Linkages. The Advanced Phase of the Post-Communist Transformation in Poland*. – Warsaw : IfiS Publishers. – 2002.
261. Machin S. Educational Inequality: The Widening Socio-Economic Gap / Stephen Machin and Anna Vignoles // *Fiscal Studies*. – 2004. – Vol. 24. – No. 2. – P. 107–128.
262. Mare R. Social background and school continuation decisions / Robert Mare // *Journal of the American Statistical Associations*. – 1980. – Vol. 75. – No. 1. – P. 295–305.
263. Mare R. Change and stability in educational stratification / Robert Mare // *American Sociological Review*. – 1981. – Vol. 46. – No. 1. – P. 72–87.

264. Marshall G. *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies* / Gordon Marshall, Adam Swift and Stephen Roberts. – Oxford : Clarendon Press, 1997. – 265.
265. Miller S. *Comparative social mobility* / S. Miller // *Current Sociology*. – 1960. – Vol. 9. – No. 1. – P. 1-89.
266. *Mobility and Inequality: Frontiers of Research from Sociology and Economics* / ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – 463 p.
267. Morgan S. *Past Themes and Future Prospects for Research on Social and Economic Mobility* / S. Morgan // *Mobility and Inequality: frontiers of research from sociology and economics* / edited by S. L. Morgan, D. B. Grusky, and G. S. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 3–20.
268. Müller W. *Social Mobility in West Germany: The Long Arms of History Discovered?* // Walter Müller and Reinhard Pollak // *Social Mobility in Europe*. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 77–114.
269. Müller W. *The Institutional Embeddedness of the Stratification Process* / Walter Müller and Yossi Shavit // *From School to Work: A comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations* / Ed. by Yossi Shavit and Walter Müller. – Oxford : Clarendon Press, 2003. – P. 1–48.
270. Myles J. *Who gets what and why? Answers from sociology* / John Myles and Karen Myers // *American Behavioral Scientist*. – 2007. – V. 50. – № 5. – P. 578–583.
271. Navarro V. *The political context of social inequality and health* / Vincente Navarro, Leiyu Shi // *Social Science & Medicine*. – 2001. – V. 52. – Issue 3. – P. 481–491.
272. Nicaise I. *Equity in education thematic review. Sweden country note* [Electronic resource] / Ides Nicaise, Gosta Esping-Andersen, Beatriz Pont, Pat Tunstall. – OECD Papers, 2005. – Mode of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/10/5/35892546.pdf>. – Title from the screen.
273. Nick Clegg delivers speech on social mobility [Electronic resource]. – Mode of access :

- http://www.libdems.org.uk/news_detail.aspx?title=Nick_Clegg_delivers_speech_on_social_mobility&pPK=38cf9a88-0577-403e-9dcb-50b8e30ed119. – Title from the screen.
274. Nolan B. The Role of Social Institutions in Inter-Generational Mobility / Brian Nolan, Gosta Esping-Andersen, Christopher T. Whelan, Bertrand Maitre, and Sander Wagner // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 331–368.
 275. Oksamytna S. Social Origins and Educational Inequality in Ukraine / S. Oksamytna, V. Khmelko // *Наукові записки НаУКМА*. – 2007. – Т. 70: Соціологічні науки. – С. 39–46.
 276. Oksamytna S. Educational Achievement, Social Background, and Occupational Allocations of Young Men and Women in Ukraine / Svitlana Oksamytna // *Gender, Politics, and Society in Ukraine* / Edited by O. Hankivsky and A. Salnykova. – Toronto : University of Toronto Press, 2012. – P. 282–302.
 277. Olsen G.M. Power and Inequality: A Comparative Introduction / Gregg M. Olsen. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 216 p.
 278. Opening Doors, Breaking Barriers: A Strategy for Social Mobility. – London : HM Government, 2011. – 87 p.
 279. Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries / ed. by Yossi Shavit and Hans-Peter Blossfeld. – Boulder : Westview Press, 1993. – 396 p.
 280. Pfeffer F. Persistent Inequality in Educational Attainment and its Institutional Context / Fabian T. Pfeffer // *European Sociological Review*. – 2008. – Vol. 24. – No. 5. – P. 543–565.
 281. Portocarero L. Social mobility in industrial societies: women in France and Sweden / Lucienne Portocarero. – Stockholm : University of Stockholm, 1978. – 118 p.
 282. Raffalovich L. The power of property in comparative perspective / Lawrence Raffalovich, Elena Vesselinov // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2003. – Vol. 20. – P. 361–384.

283. Raftery A. Maximally maintained inequality: expansion, reform, and opportunity in Irish education, 1921-75 / Adrian Raftery, Michael Hout // *Sociology of Education*. – 1993. – Vol. 66. – No. 1. – P. 41–62.
284. Recommendation CM/Rec(2011)9 of the Committee of Ministers to member states on fostering social mobility as a contribution to social cohesion (Adopted by the Committee of Ministers on 21 September 2011 at the 1121st meeting of the Ministers' Deputies) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec%282011%299&Language=lanEnglish&Site=DC&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>. – Title from the screen.
285. Reimer D. Educational Expansion and Its Consequences for Vertical and Horizontal Inequalities in Access to Higher Education in West Germany / David Reimer and Reinhard Pollak // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 4. – P. 415–430.
286. Report from the Independent Commission On Social Mobility [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.tuc.org.uk/extras/Social_Mobility_Report_Final.pdf. – Title from the screen.
287. Rijken S. The Effect of Social Origin on Educational Opportunity – A Forty-Two Country Comparison 1900–1970 [Electronic resource] / Susanne Rijken, Harry Ganzeboom // Paper presented at the European Consortium for Sociological Research, Giens, France, 2000. – Mode of access : <http://home.fsw.vu.nl/HBG.Ganzeboom/pdf/index.htm>. – Title from the screen.
288. Ringdal K. Social Mobility in Norway 1973-95 / Kristen Ringdal // *Social Mobility in Europe*. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 251–268.
289. Robert P. Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000 / Peter Robert and Erzsebet Bukodi // *Social Mobility in Europe* / ed. by Breen R. – New York : Oxford University Press. – 2004. – P. 287–314.
290. Saar E. Changes in Intergenerational Mobility and Educational Inequality in Estonia: Comparative Analysis of Cohorts Born between 1930 and 1974 / Ellu Saar // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 3. – P. 367–383.

291. Saunders P. Social mobility myths / Peter Saunders. – London : Civitas, 2010. – 171 p.
292. Shavit Y. The Persistence of Persistent Inequality / Yossi Shavit, Meir Yaish, Eyal Bar-Haim // From Origin to Destination. – Frankfurt/New York : Campus Verlag. – 2007. – P. 37–57.
293. Schindler S. Mechanisms of social inequality development: Primary and secondary effects in the transition to tertiary education between 1976 and 2005 [Electronic resource] / Steffen Schindler and Markus Lörz // European Sociological Review Advance Access, doi: 10.1093/esr/jcr032, 2011. – Mode of access : http://www.equalsoc.org/uploaded_files/publications/Schindler_Reimer_Berlin.pdf. – Title from the screen.
294. Schweinhart L. The High/Scope Perry Preschool Study Through Age 40 [Electronic resource] / Lawrence J. Schweinhart. – 2007. – Mode of access : http://www.highscope.org/file/Research/PerryProject/3_specialsummary_col_06_07.pdf. – Title from the screen.
295. Simonova N. Educational Inequalities and Educational Mobility under socialism in the Czech Republic / Natalie Simonova // Sociological Review. – 2008. – Vol. 56. – No. 3. – P. 429–453.
296. Smeeding T. Introduction / Timothy Smeeding, Robert Erikson, and Markus Jantti // Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 1–25.
297. Smith M. Income Inequality and Economic Growth in Rich Countries: A Reconsideration of the Evidence / Michael Smith // Current Sociology. – 2002. – V. 50. – № 4. – P. 573–593.
298. Smallbone D. Entrepreneurship and the Role of Government in Post-Socialist Economies: Some Institutional Challenges / David Smallbone and Friederike Welter // Historical Social Research. – 2010. – Vol. 35. – No. 2. – P. 320–333.
299. Social class in Europe: an introduction to the European Socio-economic Classification. – London and New York : Routledge, 2010. – 321 p.

300. Social mobility. Oral Evidence given by Dr. John Goldthorpe, and Professor Stephen Machin, and Dr. Jo Blanden, 2008 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmchilsch/281/281-i.pdf>. – Title from the screen.
301. Social Mobility in Britain / David Glass, ed. – London : Routledge, 1954. – 412 p.
302. Social Mobility in Europe / edited by R. Breen. – New York : Oxford University Press, 2004. – 445 p.
303. Social Mobility of Women: Beyond Male Mobility Models / edited by G. Payne, P. Abbot. – London/New York : Routledge Falmer. – 1990. – 193 p.
304. Solon G. Intergenerational Income Mobility in the United States / Gary Solon // American Economic Review. – 1992. – Vol. 82. – No. 3. – P. 393–408.
305. Solon G. Cross-Country Differences in Intergenerational Earnings Mobility / Gary Solon // Journal of Economic Perspectives. – 2002. – Vol. 16. – No. 3. – P. 59–66.
306. Sorensen A. Women, Family and Class / Annemette Sorensen // Annual Review of Sociology. – 1994. – Vol. 20. – P. 27–47.
307. Sorensen A. Family Structure, Gender Roles, and Social Inequality / Annemette Sorensen // Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective / edited by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 108–128.
308. Sorensen A. Welfare State, Family Inequality, and Equality of Opportunity / Annemette Sorensen // Research in Social Stratification and Mobility. – 2006. – Vol. 24. – P. 367–375.
309. Stanworth M. Women and Class Analysis: A Reply to John Goldthorpe / M. Stanworth // Sociology. – 1984. – Vol. 18. – No. 2. – P. 161–169.
310. Stratification in Higher Education: a Comparative Study / ed. by Yossi Shavit, Richard Arum, Adam Gamoran, Gila Menachem. – Stanford : Stanford University Press, 2007. – 484 p.

311. Svalastoga K. Prestige, Class and Mobility / Kaare Svalastoga. – Copenhagen : Gyldendal, 1959. – 466 p.
312. The Concise Oxford Dictionary of Sociology / ed. by Gordon Marshall. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 573 p.
313. Themelis S. Meritocracy through Education and Social Mobility in Post-war Britain: A Critical Examination / Spyros Themelis // British Journal of Sociology of Education. – 2008. – Vol. 29. – No. 5. – P. 427–438.
314. Torssander J. Stratification and Mortality – A Comparison of Education, Class, Status, and Income / Jenny Torssander and Robert Erikson R. // European Sociological Review. – 2010. – V. 26. – No. 4. – P. 465–474.
315. Treiman D. Occupational Prestige in Comparative Perspective / Donald Treiman. – New York : Academic, 1977. – 514 p.
316. Treiman D. The Fourth Generation of Comparative Stratification Research / Donald Treiman, Harry Ganzeboom // The International Handbook of Sociology. – London : Sage, 2000. – P. 123–150.
317. Unleashing Aspiration: The Final Report of the Panel on Fair Access to the Professions [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bis.gov.uk/assets/biscore/corporate/migrateddd/publications/p/panel-fair-access-to-professions-final-report-21july09.pdf>. – Title from the screen.
318. Urry J. Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century / John Urry. – London : Routledge, 2000. – 255 c.
319. Urry J. Mobilities / John Urry. – Cambridge : Polity Press, 2007. – 335 p.
320. Van de Werfhorst H. Cultural Capital or Relative Risk Aversion? Two Mechanisms for Educational Inequality Compared / Herman G. van de Werfhorst and Saskia Hofstede // British Journal of Sociology. – 2007. – Vol. 58. – No. 3. – P. 391–415.
321. Van de Werfhorst H. Educational Field of Study and Social Mobility: Disaggregating Social Origin and Education / Herman G. van de Werfhorst and Ruud Luijkx // Sociology. – 2010. – Vol. 44. – No. 4. – P. 695–715.

322. Van Doorn M. Intergeneration Transmission of Education across European Countries and Cohorts / Majka van Doorn, Ioana Pop and Maarten H. J. Wolbers // *European Societies*. – 2011. – Vol. 13. – No. 1. – P. 93–117.
323. Vermunt J. LEM: A general program for the analysis of categorical data [Electronic resource] / Jeroen K. Vermunt. – Department of Methodology and Statistics, Tilburg University, 1997. – 99 p. – Mode of access : <http://www.tilburguniversity.nl>. – Title from the screen.
324. Walby S. Gender, Class and Stratification. Towards a New Approach / Sylvia Walby // *Gender and Stratification*. Cambridge : Polity Press, 1986. – P. 23–39.
325. Waldfogel J. Early Years Policy [Electronic resource] / Jane Waldfogel and Elizabeth Washbrook // *Social Mobility and Education*. Academic papers presented at a high level summit sponsored by the Carnegie Corporation of New York and the Sutton Trust. – 2008. – Mode of access : <http://www.suttontrust.com/research/social-mobility-and-education/>. – Title from the screen.
326. Waldfogel J. Income-Related Gaps in School Readiness in the United States and the United Kingdom / Jane Waldfogel and Elizabeth Washbrook // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 175–208.
327. Washbrook E. Cognitive gaps in the early years [Electronic resource] / Elizabeth Washbrook and Jane Waldfogel // The Sutton Trust, 2010. – Mode of access : <http://www.suttontrust.com/research/cognitive-gaps-in-the-early-years/>. – Title from the screen.
328. Wilkinson R. The Spirit Level. Why equality is better for everyone / Richard Wilkinson and Kate Pickett. – London : Penguin Books, 2010. – 347 p.
329. Xie Y. The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Yu Xie // *American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57. – No 3. – P. 380–395.
330. Zafirovski M. Income Inequality and Social Institutions: Beyond the Kuznets Curve and Economic Determinism / Milan Zafirovski // *International Journal of Sociology and Social Policy*. – 2002. – Vol. 22. – Iss. 11/12. – P. 89–131.

Додаток А

Відповідність між заняттям за ISCO-88 та класом за схемою EGP

Таблиця А.1 – Відповідність між заняттям за Міжнародною класифікацією занять (ISCO-88) та класом за схемою EGP [200]

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
1	I	1000 Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)
1	I	1100 Законодавці, вищі державні службовці, вищі посадові особи громадських і самоврядних організацій
1	I	1110 Законодавці
1	I	1120 Вищі державні службовці органів державної виконавчої влади
1	I	1130 Вищі державні службовці місцевих органів державної влади
2	II	1140 Вищі посадові особи громадських і самоврядних організацій
2	II	1141 Вищі посадові особи політичних організацій
2	II	1142 Вищі посадові особи організацій наймачів і професійних спілок
2	II	1143 Вищі посадові особи академій наук і громадських організацій в соціально-культурній сфері
1	I	1200 Керівники підприємств, установ та організацій
1	I	1210 Керівники підприємств, установ та організацій, власники-роботодавці, де 25 і більше найманих працівників
1	I	1220 Керівники виробничих та інших основних підрозділів, які мають 25 і більше підлеглих
1	I	1221 Керівники виробничих підрозділів у сільському, лісовому та водному господарствах
1	I	1222 Керівники виробничих підрозділів у промисловості
1	I	1223 Керівники виробничих підрозділів у будівництві
1	I	1224 Керівники виробничих підрозділів в оптовій та роздрібній торгівлі
1	I	1225 Керівники виробничих підрозділів у ресторанах та готелях
1	I	1226 Керівники виробничих підрозділів на транспорті, в складському господарстві та зв'язку
1	I	1227 Керівники виробничих підрозділів у комерційному обслуговуванні
1	I	1228 Керівники виробничих підрозділів у побутовому обслуговуванні
1	I	1229 Керівники інших основних підрозділів
1	I	1230 Керівники функціональних підрозділів
1	I	1231 Керівники фінансових, бухгалтерських, економічних, юридичних та адміністративних підрозділів
1	I	1232 Керівники підрозділів кадрів і трудових відносин
1	I	1233 Керівники підрозділів маркетингу
1	I	1234 Керівники підрозділів з реклами та зв'язків з громадськістю
1	I	1235 Керівники підрозділів матеріально-технічного постачання
1	I	1236 Керівники підрозділів комп'ютерних послуг
1	I	1237 Керівники науково-дослідних підрозділів та підрозділів із науково технічної підготовки виробництва
1	I	1238 Керівники проектів та програм

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
1	I	1239 Керівники інших функціональних підрозділів
2	II	1240 Офіс-керівники
1	I	1250 Вищі військові офіцери
1	I	1251 Вищі військові офіцери (капітани і вище)
2	II	1252 Офіцери нижчого рівня (лейтенанти)
2	II	1300 Керівники малих підприємств без апарату управління
2	II	1310 Керівники малих підприємств без апарату управління
2	II	1311 Керівники малих підприємств у сільському господарстві, лісівництві, рибному промислі
2	II	1312 Керівники малих підприємств у промисловості
2	II	1313 Керівники малих підприємств у будівництві
2	II	1314 Керівники малих підприємств в оптовій та роздрібній торгівлі
2	II	1315 Керівники малих підприємств-готелів та ресторанів
2	II	1316 Керівники малих підприємств на транспорті, у складському господарстві та зв'язку
2	II	1317 Керівники малих підприємств у комерційному обслуговуванні
2	II	1318 Керівники малих підприємств у побутовому обслуговуванні
2	II	1319 Керівники інших малих підприємств без уточнення
1	I	2000 Професіонали
1	I	2100 Професіонали в галузі фізичних, математичних та технічних наук
1	I	2110 Професіонали в галузі фізики, астрономії, метеорології та хімії
1	I	2111 Професіонали в галузі фізики та астрономії
1	I	2112 Професіонали в галузі метеорології
1	I	2113 Професіонали в галузі хімії
1	I	2114 Професіонали в галузі геології та геофізики
1	I	2120 Професіонали в галузі математики та статистики
1	I	2121 Професіонали в галузі математики
1	I	2122 Професіонали в галузі статистики
1	I	2130 Професіонали в галузі обчислень (комп'ютеризації)
1	I	2131 Професіонали в галузі обчислювальних систем
2	II	2132 Професіонали в галузі програмування
2	II	2139 Професіонали в інших галузях обчислень (комп'ютеризації)
1	I	2140 Професіонали в галузі архітектури та інженерної справи
1	I	2141 Професіонали в галузі архітектури та планування міст
1	I	2142 Професіонали в галузі цивільного будівництва
1	I	2143 Професіонали в галузі електротехніки
1	I	2144 Професіонали в галузі електроніки та телекомунікації
1	I	2145 Професіонали в галузі інженерної механіки
1	I	2146 Професіонали в галузі хімічних технологій
1	I	2147 Професіонали в галузі гірництва та металургії
1	I	2148 Професіонали в галузі картографії та топографії
1	I	2149 Професіонали в інших галузях інженерної справи
1	I	2200 Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук
1	I	2210 Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук
1	I	2211 Біологи, ботаніки, зоологи та споріднені професії
1	I	2212 Професіонали в галузі патології, токсикології, фармакології, фізіології та епідеміології
1	I	2213 Професіонали в агрономії, зооінженерії, лісівництві, меліорації

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
1	I	2220 Професіонали в галузі медицини (крім медичних сестер)
1	I	2221 Професіонали в галузі лікувальної справи
1	I	2222 Професіонали в галузі стоматології
1	I	2223 Професіонали в галузі ветеринарної медицини
1	I	2224 Професіонали в галузі фармації
1	I	2225 Професіонали в галузі медико-профілактичної справи
1	I	2229 Інші професіонали в галузі медицини (крім сестринської справи та акушерства)
2	II	2230 Професійні медичні сестри та акушерки
2	II	2300 Викладачі
1	I	2310 Викладачі університетів та вищих навчальних закладів
2	II	2320 Викладачі середніх навчальних закладів
2	II	2321 Викладачі загальноосвітніх навчальних закладів
2	II	2322 Викладачі середніх професійних та професійно-технічних закладів
2	II	2330 Вчителі початкової школи та вихователі дошкільних закладів
2	II	2331 Вчителі початкової школи
2	II	2332 Вихователі дошкільних закладів
2	II	2340 Вчителі спеціалізованих навчальних закладів
1	I	2350 Інші професіонали в галузі педагогіки
1	I	2351 Професіонали в галузі методів навчання
1	I	2352 Інспектори навчальних закладів
2	II	2359 Інші професіонали в галузі навчання
1	II	2400 Інші професіонали
1	I	2410 Професіонали в сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, інтелектуальної власності
1	I	2411 Професіонали в галузі аудиту та бухгалтерського обліку
2	II	2412 Професіонали в галузі праці та зайнятості
2	II	2419 Професіонали в сфері державної служби, маркетингу, інтелектуальної власності
1	I	2420 Професіонали в галузі правознавства
1	I	2421 Правознавці та прокурори
1	I	2422 Судді
1	I	2429 Інші професіонали в галузі правознавства
2	II	2430 Архівісти, бібліотекарі, фахівці з інформації тощо
2	II	2431 Професіонали в галузі архівної справи, зберігання музейних та бібліотечних фондів
2	II	2432 Професіонали в сфері бібліотечної справи та кінопрограм
2	II	2433 Професіонали в галузі інформації, аналітики
1	I	2440 Професіонали в галузі соціальних наук та ін.
1	I	2441 Професіонали в галузі економіки, економісти
1	I	2442 Соціологи, антропологи, археологи, археографи, географи та ін.
1	I	2443 Професіонали в галузі філософії, історії та політології
2	II	2444 Професіонали в галузі філології, лінгвістики та перекладів
1	I	2445 Професіонали в галузі психології
2	II	2446 Професіонали в галузі соціального захисту населення
2	II	2450 Професіонали в галузі художньої творчості
2	II	2451 Літературознавці, письменники, редактори та журналісти
2	II	2452 Скульптори, художники та модельєри

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
2	II	2453 Композитори, диригенти, музиканти, співаки
2	II	2454 Хореографи і танцюристи
2	II	2455 Кіно-, театральні (естрадні та інші) актори та режисери
2	II	2460 Професіонали в галузі релігії
2	II	3000 Технічні фахівці
2	II	3100 Технічні фахівці в галузі фізичних наук та техніки
2	II	3111 Лаборанти та техніки, пов'язані з хімічними та фізичними дослідженнями
2	II	3112 Техніки-будівельники
2	II	3113 Технічні фахівці-електрики
2	II	3114 Технічні фахівці в галузі електроніки та телекомунікацій
2	II	3115 Технічні фахівці-механіки
2	II	3116 Лаборанти та техніки в хімічному виробництві
2	II	3117 Технічні фахівці в галузі видобувної промисловості та металургії
2	II	3118 Креслярі
2	II	3119 Інші технічні фахівці в галузі фізичних наук та техніки
2	II	3130 Оператори оптичного та електронного устаткування
2	II	3131 Фотографи та оператори устаткування для реєстрації зображення та звуку
2	II	3132 Оператори радіо- та телекомунікаційного устаткування
2	II	3133 Оператори медичного устаткування
2	II	3139 Оператори оптичного та електронного устаткування
2	II	3140 Фахівці, що керують кораблями та літаками, техніки
2	II	3141 Корабельні інженери
2	II	3142 Вахтові офіцери та лоцмани
1	I	3143 Льотні фахівці, пілоти
1	I	3144 Авіадиспетчери
2	II	3145 Технічні фахівці, що забезпечують повітряний рух
2	II	3150 Інспектори з безпеки та якості
2	II	3151 Інспектори з будівництва та пожежної безпеки
2	II	3152 Інспектори з безпеки руху, охорони праці та якості
2	II	3200 Фахівці в галузі біології, агрономії та медицини
2	II	3211 Лаборанти в галузі біологічних та медичних досліджень
2	II	3212 Молодші фахівці в агрономії, лісовому, водному господарствах та в природно-заповідній справі
2	II	3213 Консультанти в сільському, лісовому, водному господарствах та в природно-заповідній справі
2	II	3220 Асистенти професіоналів в галузі сучасної медицини (крім медичних сестер)
2	II	3221 Медичні асистенти
2	II	3222 Гігієністи
2	II	3223 Дієтологи
2	II	3224 Окулісти та оптики
2	II	3225 Дантисти-асистенти
2	II	3226 Фізіотерапевти та масажисти
2	II	3227 Асистенти ветеринарів
2	II	3228 Фармацевти
2	II	3229 Асистенти професіоналів в галузі сучасної медицини

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
2	П	3230 Медичні сестри та акушерки, які асистують професіоналам
2	П	3231 Медичні сестри, які асистують професіоналам
2	П	3232 Помічники професіоналів-акушерів
2	П	3240 Фахівці, які практикують в галузі традиційної медицини, цілителі
2	П	3241 Фахівці, які практикують в галузі традиційної медицини
2	П	3242 Цілителі
2	П	3300 Молодші фахівці в галузі освіти
2	П	3310 Молодші фахівці з початкової освіти
2	П	3320 Молодші фахівці з дошкільного виховання
2	П	3330 Молодші фахівці в галузі спеціалізованої (особливої) освіти
2	П	3340 Інші молодші фахівці в галузі освіти
2	П	3400 Інші фахівці
2	П	3410 Молодші фахівці в галузі фінансів та торгівлі
2	П	3411 Дилери та брокери із заставних та фінансових операцій
2	П	3412 Страхові агенти
2	П	3413 Агенти з торгівлі майном
2	П	3414 Консультанти з подорожей та організатори подорожей
2	П	3415 Технічні та торговельні представники
2	П	3416 Закупники
2	П	3417 Оцінювачі та аукціоністи
2	П	3419 Інші молодші фахівці в галузі фінансів і торгівлі
2	П	3420 Агенти з комерційного обслуговування та торговельні брокери
2	П	3421 Брокери (посередники) з купівлі-продажу товарів
2	П	3422 Агенти з клірингу та експедиції
2	П	3423 Агенти із зайнятості та трудових контрактів
2	П	3429 Агенти з комерційних послуг та торговельні брокери
3	Ш	3430 Технічні фахівці в галузі управління
2	П	3431 Секретарі адміністративних органів
2	П	3432 Судові секретарі, виконавці та розпорядники
3	Ш	3433 Бухгалтери та касири-експерти
3	Ш	3435 Організатори діловодства
3	Ш	3439 Інші технічні фахівці в галузі управління
2	П	3440 Державні інспектори
2	П	3441 Інспектори митної служби
2	П	3442 Інспектори податкової служби
2	П	3443 Інспектори з соціальної допомоги
2	П	3444 Інспектори з ліцензій
2	П	3449 Інші державні інспектори
2	П	3450 Інспектори міліції та приватні детективи / Армія
2	П	3451 Інспектори міліції, слідчі, приватні детективи
7	V	3452 Військові нижчих рангів, включаючи сержантів
3	Ш	3460 Соціальні працівники
2	П	3470 Декоратори, артисти та спортсмени
2	П	3471 Декоратори та комерційні дизайнери
2	П	3472 Радіо-, теле- та інші ведучі
2	П	3473 Музиканти, співаки, танцюристи на вулиці та в нічних клубах
2	П	3474 Клоуни, ілюзійні артисти, акробати та інші
2	П	3475 Спортивні тренери та професійні спортсмени

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
3	III	3480 Допоміжний персонал релігійних організацій без духовного сану
3	III	4000 Технічні службовці (клерки)
3	III	4100 Службовці, пов'язані з інформацією
3	III	4110 Секретарі та комп'ютерні (клавійатурні) оператори
3	III	4111 Стенографістки та друкарки
3	III	4112 Оператори машин для обробки текстів і подібні професії
3	III	4113 Оператори зі збору даних
3	III	4114 Оператори лічильних машин
3	III	4115 Секретарі
3	III	4120 Службовці, зайняті з цифровими даними
3	III	4121 Реєстратори бухгалтерських даних
3	III	4122 Статистики-обліковці та конторські службовці, які займаються фінансовими операціями
3	III	4130 Службовці з реєстрації матеріальних цінностей та транспортування
3	III	4131 Службовці на складах
3	III	4132 Приймальники замовлень
3	III	4133 Службовці з транспортних операцій
3	III	4140 Службовці в бібліотеці, на пошті тощо
3	III	4141 Службовці, які зайняті в бібліотеці чи роботою з картотекою
9	VIIa	4142 Службовці, які займаються сортуванням та доставкою пошти
3	III	4143 Службовці, які займаються кодуванням, коректурою тощо
3	III	4144 Переписувачі та діловоди
3	III	4190 Інші службовці, пов'язані з інформацією
3	III	4200 Службовці, які обслуговують клієнтів
3	III	4210 Касири, касири в банках та білетери
3	III	4211 Касири та білетери
3	III	4212 Касири в банках та інкасатори
3	III	4213 Букмекери (на перегонах) та круп'є (банківники)
3	III	4214 Лихварі (особи, які позичають гроші під заставу або в борг)
3	III	4215 Збирачі податків
3	III	4220 Агенти з інформування клієнтів
3	III	4221 Агенти з туризму
3	III	4222 Службовці з інформування (довідок)
3	III	4223 Телефоністи, телеграфісти та споріднені професії сфери зв'язку
3	III	5000 Працівники сфери торгівлі та послуг
3	III	5100 Працівники, які надають персональні та захисні послуги
3	III	5110 Працівники, які надають послуги в дорозі
3	III	5111 Працівники, які надають послуги в дорозі, стюарди
3	III	5112 Провідники та кондуктори на транспорті
3	III	5113 Гіди в подорожах, музеях
3	III	5120 Домууправителі та працівники ресторанного обслуговування
2	II	5121 Домууправителі, економки, управителі власністю, нерухомістю тощо
8	VI	5122 Кухарі
9	VIIa	5123 Офіціанти, офіціантки та буфетники
9	VIIa	5130 Працівники, які здійснюють догляд за окремими особами
3	III	5131 Працівники, які забезпечують піклування та догляд за дітьми
9	VIIa	5132 Основні наймані працівники з догляду за хворими

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
3	III	5133 Працівники, що надають індивідуальні послуги на дому, в організаціях соціального обслуговування
9	VIIa	5139 Виконавці побутових доручень
8	VI	5140 Інші працівники, пов'язані з наданням послуг окремим особам
8	VI	5141 Перукарі, гримери-пастижери та косметички
9	VIIa	5142 Компаньйони та слуги
8	VI	5143 Утримувачі похоронних контор, трунарі, бальзамувальники
9	VIIa	5149 Інші працівники з надання послуг окремим особам
2	II	5150 Астрологи та ворожки
2	II	5151 Астрологи
2	II	5152 Ворожки та хіроманти
9	VIIa	5160 Працівники служб захисту громадян та власності
8	VI	5161 Пожежники
8	VI	5162 Працівники міліції
9	VIIa	5163 Охоронці в тюрмах
8	VI	5164 Збройні сили, солдати
9	VIIa	5169 Працівники захисних та охоронних служб
3	III	5200 Живі моделі (натурниці, натурники), продавці та демонстратори
3	III	5210 Манекенниці та інші живі моделі (натурниці, натурники)
3	III	5220 Продавці в магазинах
3	III	5230 Продавці, які здійснюють торгівлю з лотків та на ринках
10	VIIb	6000 Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства
10	VIIb	6100 Кваліфіковані сільськогосподарські робітники та рибалки
10	VIIb	6110 Садівники та землероби
10	VIIb	6111 Рільники та овочівники
10	VIIb	6112 Землероби, які займаються вирощуванням фруктових дерев та плодово-ягідних культур
10	VIIb	6113 Садівники та землероби, які займаються вирощуванням садових саджанців і вирощуванням культур у теплицях та оранжереях
10	VIIb	6114 Землероби, які займаються вирощуванням змішаних культур
10	VIIb	6120 Тваринники
10	VIIb	6121 Виробники, які здійснюють цілодобовий догляд за домашньою худобою та її поставку
10	VIIb	6122 Виробники свійської птиці
10	VIIb	6123 Бджолярі та шовківники
10	VIIb	6124 Виробники, зайняті вирощуванням собак, котів, гризунів, неодамашнених тварин і птиці, плазунів
10	VIIb	6129 Інші тваринники
11	IV	6130 Ринково-орієнтовані землероби та тваринники
11	IV	6131 Ринково-орієнтовані землероби та тваринники (фермери)
11	IV	6132 Керівники / бригадири у фермерських господарствах
11	IV	6133 Фермери
10	VIIb	6134 Кваліфіковані працівники у фермерських господарствах
10	VIIb	6140 Робітники, зайняті в лісовому господарстві
10	VIIb	6141 Робітники, зайняті в лісовому господарстві, та лісоруби
10	VIIb	6142 Здіймальники

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
10	VIIb	6150 Робітники рибного промислу, мисливці, мисливці, які ставлять капкани
10	VIIb	6151 Робітники, які культивують водні живі організми
10	VIIb	6152 Робітники, які займаються рибним промислом у внутрішніх та прибережних водах
10	VIIb	6153 Робітники рибного промислу у відкритому морі
10	VIIb	6154 Мисливці та мисливці, які ставлять капкани
11	IV	6200 Робітники натурального сільського та рибного господарства
8	VI	7000 Кваліфіковані робітники з інструментом
9	VIIa	7100 Робітники з видобутку корисних копалин і на будівництві
9	VIIa	7110 Гірники, вибуховики, різальники каменю та каменотеси
9	VIIa	7111 Гірники та кар'єрні робітники
9	VIIa	7112 Вибуховики
9	VIIa	7113 Колії, різальники каменю та каменотеси
8	VI	7120 Будівельники будівель та споруд
9	VIIa	7122 Муляри
9	VIIa	7123 Укладальники бетонної суміші
8	VI	7124 Теслярі та столяри
8	VI	7129 Будівельники та ремонтники споруд
8	VI	7130 Будівельники-покрівельники, лицювальники, штукатурки, ізолювальники
9	VIIa	7131 Покрівельники
8	VI	7132 Лицювальники та паркетники
8	VI	7133 Штукатури
8	VI	7134 Ізолювальники
9	VIIa	7135 Скларі
8	VI	7136 Водопровідники та трубопровідники
8	VI	7137 Будівельні та подібні до них електрики
8	VI	7140 Маляри та чистильники структурних частин будівель
8	VI	7141 Маляри
9	VIIa	7142 Лакувальники
9	VIIa	7143 Чистильники структурних частин будинків
8	VI	7200 Робітники металургійних та машинобудівних професій
8	VI	7210 Формувальники, зварники, прокатники, бляхарі та монтажники металоконструкцій
8	VI	7211 Формувальники та стрижневики
8	VI	7212 Зварники та газорізальники
8	VI	7213 Робітники, які працюють з тонколистовим металом
8	VI	7214 Заготівники та монтажники металоконструкцій
8	VI	7215 Такелажники та робітники, які зрошують канати
8	VI	7216 Робітники, які працюють під водою
8	VI	7220 Ковалі ручного кування та інструментальники
8	VI	7221 Ковалі ручного кування, ковалі на молотах та пресувальники
8	VI	7222 Інструментальники
8	VI	7223 Налагоджувальники верстатів та нагоджувальники-оператори
8	VI	7224 Шліфувальники, полірувальники та точильники по металу
8	VI	7230 Механіки та монтажники механічного устаткування
8	VI	7231 Механіки та монтажники моторних транспортних засобів

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
8	VI	7232 Механіки та монтажники авіаційних машин
8	VI	7233 Механіки та монтажники сільськогосподарських та промислових машин
9	VIIa	7234 Некваліфіковані робітники гаражів
8	VI	7240 Механіки та монтажники електричного та електронного устаткування
8	VI	7241 Електромеханіки та електромонтажники
8	VI	7242 Монтажники електронного устаткування
8	VI	7243 Механіки та експлуатаційники електронного устаткування
8	VI	7244 Установники та експлуатаційники телеграфного та телефонного устаткування
8	VI	7245 Установники, ремонтники й монтажники ліній електропередач
8	VI	7300 Робітники в галузі точної механіки, ручних ремесел та друкування
8	VI	7310 Робітники, які виконують високоточні роботи в металі та подібних матеріалах
8	VI	7311 Виробники та ремонтники прецизійних інструментів та приладів
8	VI	7312 Виробники та настроювачі музичних інструментів
8	VI	7313 Ювеліри та робітники, які працюють з дорогоцінними металами
9	VIIa	7320 Гончарі та виробники скляних виробів
9	VIIa	7321 Виробники керамічних виробів та гончарі
9	VIIa	7322 Виробники скляних виробів, формувальники, гранувальники, шліфувальники та полірувальники скла
8	VI	7323 Гравери-різальники по склу та гравери
8	VI	7324 Художники (дизайнери) зі скла, кераміки та подібних матеріалів
9	VIIa	7330 Ремісники з ручного оброблення дерева, тканини, шкіри та подібних матеріалів
9	VIIa	7331 Ремісники з ручного оброблення дерева та подібних матеріалів
9	VIIa	7332 Ремісники з ручного оброблення тканини, шкіри та подібних матеріалів
8	VI	7340 Друкарі та робітники подібних професій
8	VI	7341 Складачі та друкарі
8	VI	7342 Стереотипісти та електротипісти
8	VI	7343 Цинкографи та гальваностереотипери
8	VI	7344 Фотогравери
8	VI	7345 Палітурники
8	VI	7346 Друкарі шовкових ширм, гербових паперів та друкарі на тканині
8	VI	7400 Інші кваліфіковані робітники з інструментом
8	VI	7410 Робітники з приготування харчових продуктів
8	VI	7411 М'ясники та постачальники риби
8	VI	7412 Булочники, кондитери та майстри з приготування кондитерських виробів
8	VI	7413 Виробники молочних продуктів
8	VI	7414 Заготівельники плодів, овочів та подібних продуктів
8	VI	7415 Дегустатори, купажисти
8	VI	7416 Робітники з перероблення тютюну
8	VI	7420 Деревообробники та столяри-червонодеревники
8	VI	7421 Робітники з оброблення дерева
8	VI	7422 Столяри

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
8	VI	7423 Налагоджувальники та налагоджувальники-оператори деревообробних верстатів
8	VIIa	7424 Кошикарі та виробники щіток
8	VI	7430 Робітники-текстильники та швейники
9	VIIa	7431 Готувачі волокон
9	VIIa	7432 Ткачі та в'язальники
8	VI	7433 Кравці, майстри-виробники одягу та капелюшники
8	VI	7434 Кушніри
8	VI	7435 Модельєри текстильних, шкіряних та подібних виробів, закрійники
8	VI	7436 Швачки та вишивальниці
8	VI	7437 Оббивальники
8	VI	7440 Робітники-шкіряники та взуттєвики
8	VI	7441 Оброблювачі шкур, дубильники та хутровики (кушніри)
8	VI	7442 Виробники взуття
8	VI	7500 Інші кваліфіковані робітники
7	V	7510 Кваліфіковані робітники зі статусом керівника нижчого рівня
8	VI	7520 Інші кваліфіковані робітники
9	VIIa	7530 Учні кваліфікованих робітників і ремісників
9	VII	8000 Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин
9	VIIa	8100 Робітники, які обслуговують промислове устаткування
9	VII	8110 Робітники, які обслуговують гірниче устаткування та устаткування для перероблення корисних копалин
9	VIIa	8111 Робітники, які обслуговують гірниче устаткування
9	VII	8112 Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення руди та породи
9	VIIa	8113 Бурильники
9	VII	8120 Робітники, які обслуговують рудо- та металопереробне устаткування
9	VIIa	8121 Робітники, які обслуговують рудо- та металоплавильні печі
9	VIIa	8122 Металоплавильники (вторинна переплавка), ливарники та прокатники
9	VIIa	8123 Робітники, які обслуговують установки з термічного оброблення металу
9	VIIa	8124 Робітники, які обслуговують трубне устаткування
9	VIIa	8130 Робітники, які обслуговують установки скляного, керамічного виробництва, та робітники на подібному устаткуванні
9	VIIa	8131 Робітники, які обслуговують печі для випалу скла та кераміки, та робітники на подібному устаткуванні
9	VIIa	8139 Робітники, які обслуговують установки з виробництва скла та кераміки
9	VIIa	8140 Робітники, які обслуговують деревообробні та папероробні установки
9	VIIa	8141 Робітники, які обслуговують установки з перероблення деревини
9	VIIa	8142 Робітники, які обслуговують паперово-целюлозні установки
9	VIIa	8143 Робітники, які обслуговують папероробні установки

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
8	VI	8150 Робітники, які обслуговують хімічні установки
8	VI	8151 Робітники, які обслуговують дробильне, розмелювальне та змішувальне хімічне устаткування
8	VI	8152 Робітники, які обслуговують хімічні термообробні установки
8	VI	8153 Робітники, які обслуговують фільтрувальне хімічне устаткування та хімічні сепаратори
8	VI	8154 Робітники, які обслуговують устаткування з хімічної дистиляції та реактори (за винятком очищення нафти та природного газу)
8	VI	8155 Робітники, які обслуговують установки з очищення нафти та природного газу
8	VI	8159 Оператори хімічних переробних установок
8	VI	8160 Робітники, які обслуговують установки з вироблення електроенергії, та робітники на подібному устаткуванні
8	VI	8161 Робітники, які обслуговують установки з вироблення електроенергії
8	VI	8162 Робітники, які обслуговують парові машини та бойлери
8	VI	8163 Робітники, які обслуговують печі для спалювання сміття, компресори, холодильні, вентиляційні, водоочисні та меліоративні системи
8	VI	8170 Робітники, які обслуговують автоматизовані складальні лінії
8	VI	8171 Робітники, які обслуговують автоматизовані складальні лінії
8	VI	8172 Оператори промислових роботів
9	VIIa	8200 Робітники, які обслуговують машини, та складальники машин
9	VIIa	8210 Робітники, що обслуговують устаткування з виробництва металот-а мінералопродуктів
9	VIIa	8211 Верстатники
9	VIIa	8212 Робітники, які обслуговують установки з виробництва цементу та інших мінеральних продуктів
9	VIIa	8220 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хімічних продуктів
9	VIIa	8221 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва фармацевтичних продуктів та косметичних засобів
9	VIIa	8222 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва сірників
9	VIIa	8223 Робітники, які обслуговують устаткування з оброблення та нанесення покриттів на метали
9	VIIa	8224 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва фото- та кінопродукції
9	VIIa	8229 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хімічних продуктів
9	VIIa	8230 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з гуми та пластика
9	VIIa	8231 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукті з гуми
9	VIIa	8232 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з пластика
9	VIIa	8240 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з деревини

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
9	VIIa	8250 Робітники, які обслуговують друкарські та палітурні машини, а також машини для виробництва виробів із паперу
9	VIIa	8251 Робітники, які обслуговують друкарські машини
9	VIIa	8252 Робітники, які обслуговують палітурні машини
9	VIIa	8253 Робітники, які обслуговують машини для виробництва виробів із паперу
9	VIIa	8260 Робітники, які обслуговують машини з виробництва текстильних, хутряних та шкіряних виробів
9	VIIa	8261 Робітники, які обслуговують машини з оброблення волокна та перемотування нитки
9	VIIa	8262 Робітники, які обслуговують ткацькі верстати та в'язальні машини
9	VIIa	8263 Робітники, які обслуговують швацькі машини
9	VIIa	8264 Робітники, які обслуговують машини для вибілювання, фарбування та чищення
9	VIIa	8265 Робітники, які обслуговують хутро- та шкірообробні машини
9	VIIa	8266 Робітники, які обслуговують машини для вироблення взуття
9	VIIa	8269 Робітники, які обслуговують машини для вироблення текстильних хутряних та шкіряних виробів
9	VIIa	8270 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва харчових та подібних продуктів
9	VIIa	8271 Робітники, які обслуговують устаткування з оброблення м'яса та риби
9	VIIa	8272 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва молочної продукції
9	VIIa	8273 Робітники, які обслуговують устаткування для помелу зернових та прянощів
9	VIIa	8274 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хліба, кондитерської та макаронної продукції, крупи та шоколадних виробів
9	VIIa	8275 Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення фруктів, овочів, олієнасіння та горіхів
9	VIIa	8276 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва цукру
9	VIIa	8277 Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення чаю, кави, какао та шоколаду
9	VIIa	8278 Пивовари і робітники, які обслуговують виноробне устаткування та устаткування для виробництва інших напоїв
9	VIIa	8279 Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва тютюнової продукції
9	VIIa	8280 Складальники
9	VIIa	8281 Складальники механічного машинного обладнання
9	VIIa	8282 Складальники електроустаткування
9	VIIa	8283 Складальники електронного устаткування
9	VIIa	8284 Складальники металевих, гумових та пластикових виробів
9	VIIa	8285 Складальники виробів з дерева та подібних матеріалів
9	VIIa	8286 Складальники виробів з картону, тканини та подібних матеріалів
9	VIIa	8290 Інші робітники з обслуговування та складання машин
9	VIIa	8300 Водії та робітники з обслуговування пересувної техніки та установок

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
9	VIIa	8310 Машиністи локомотивів та подібні до них робітники
8	VI	8311 Машиністи локомотивів
9	VIIa	8312 Залізничні сигнальники та стрілочники
9	VIIa	8320 Водії автотранспортних та мототранспортних засобів та інші робітники з обслуговування автотранспортної та мототранспортної техніки
9	VIIa	8321 Водії мототранспортних засобів та робітники з обслуговування мототранспортної техніки
9	VIIa	8322 Водії автотранспортних засобів та робітники з обслуговування автотранспортної техніки
9	VIIa	8323 Водії тролейбусів, трамваїв та робітники з обслуговування тролейбусів та трамваїв
9	VIIa	8324 Водії великовантажних автомобілів
9	VIIa	8330 Робітники, які обслуговують сільськогосподарські та інші пересувні установки
10	VIIb	8331 Робітники, що обслуговують сільсько- та лісгосподарські установки
8	VI	8332 Робітники, що обслуговують установки для виконання земляних та подібних робіт
8	VI	8333 Машиністи кранів, лебідок та подібних установок
9	VIIa	8334 Водії автотранспорту
9	VIIa	8340 Корабельна палубна команда
9	VIIa	8400 Укрупнені професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин
9	VIIa	8410 Укрупнені професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин
9	VIIa	8411 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у добувній промисловості
9	VIIa	8412 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин в обробній промисловості
9	VIIa	8413 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у виробництві та розподілі електроенергії, газу та води
9	VIIa	8414 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у будівництві
9	VIIa	8415 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин на транспорті
9	VIIa	8416 Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у житлово-комунальному господарстві
9	VIIa	9000 Найпростіші професії
3	III	9100 Найпростіші професії торгівлі та сфери послуг
3	III	9110 Вуличні торговці
3	III	9111 Вуличні торговці їжею
3	III	9112 Вуличні торговці нехарчовими продуктами
3	III	9113 Торгові агенти, які пропонують товари і послуги мешканцям домівок і співробітникам офісів, продавці по телефону
9	VIIa	9120 Найпростіші професії з чищення взуття та інших вуличних послуг
9	VIIa	9130 Домашня прислуга, прибиральники та прачки
9	VIIa	9131 Домашня прислуга та прибиральники

Продовження таблиці А.1

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88
9	VIIa	9132 Підсобники та прибиральники в конторах, готелях та інших установах
9	VIIa	9133 Прачки та прасувальники
9	VIIa	9140 Доглядачі будинків та мийники вікон
9	VIIa	9141 Доглядачі будинків
9	VIIa	9142 Мийники транспортних засобів та вікон
9	VIIa	9150 Посильні, носії та швейцари
9	VIIa	9151 Посильні, носії та разнощики багажу і посилок
9	VIIa	9152 Швейцари та сторожі
9	VIIa	9153 Інкасатори торговельних автоматів, робітники, які знімають показання з лічильників, та подібні до них працівники
9	VIIa	9160 Збирачі сміття та подібні до них чорнороби
9	VIIa	9161 Збирачі сміття
9	VIIa	9162 Двірники та подібні до них чорнороби
9	VIIb	9200 Найпростіші професії в сільському господарстві та подібних галузях
10	VIIb	9210 Найпростіші професії в сільському господарстві, рибальстві та подібних галузях
10	VIIb	9211 Найпростіші професії в сільському господарстві
10	VIIb	9212 Найпростіші професії в лісовому господарстві
10	VIIb	9213 Найпростіші професії у рибальстві, мисливстві та в установленні капканів на звіра
9	VIIa	9300 Найпростіші професії у видобувних галузях, будівництві, промисловості та на транспорті
9	VIIa	9310 Найпростіші професії у видобувних галузях та будівництві
9	VIIa	9311 Найпростіші професії в шахтах і кар'єрах
9	VIIa	9312 Найпростіші професії в будівництві та на ремонті шляхів, гребель та подібних споруд
9	VIIa	9313 Найпростіші професії в житловому будівництві
9	VIIa	9320 Найпростіші професії в промисловості
9	VIIa	9321 Найпростіші професії в промисловості (складальні роботи)
9	VIIa	9322 Найпростіші професії в промисловості (інші, крім складальних, ручні роботи)
9	VIIa	9330 Вантажники та інші найпростіші професії на транспорті
9	VIIa	9332 Робітники з управління транспортними засобами на тяговій силі та інші некваліфіковані робітники, зайняті на транспорті
9	VIIa	9333 Вантажники
9	VIIa	9400 Найпростіші професії, що є загальними для всіх галузей економіки
9	VIIa	9410 Комірники, маркувальники, зважувальники та інші
9	VIIa	9411 Комірники, маркувальники, комплектувальники товарів, зважувальники та укладальники-пакувальники товарів, сировини